

Bitwa pod Adrianopolem (378 r. n.e.)

9 sierpnia 378 n.e. armia wschodniorzymska pod dowództwem cesarza Walensa zaatakowała armię gocką (złożoną z Wizygotów i Ostrogotów), która rozbiła obóz w pobliżu Adrianopola (zwanego też Hadrianopolis) i została rozbita. Bitwa jest często uważana za początek upadku Cesarstwa Rzymskiego w V wieku. W latach 70-tych n.e. nastąpił ruch ludów z Mongolii do Europy Wschodniej. Nazywani Hunami zostali wypędzeni z Mongolii przez Chińczyków. Od 372 do 376 r. Hunowie wypędzili Gotów na zachód, najpierw z rejonu Wołgi i Donu, a następnie nad Dniepr. To zepchnęło Gotów do obszaru Dunaju i do Cesarstwa Wschodniorzymskiego. Szukając schronienia przed Hunami, cesarz Walens dał Gotom pozwolenie na osiedlenie się w imperium, pod warunkiem, że zgodzili się służyć w armii rzymskiej. Rzymianie zgodzili się na zaopatrzenie Gotów. Chciwi i skorumpowani rzymscy urzędnicy próbowali wykorzystać sytuację na swoją korzyść, albo sprzedając Gotom zapasy, które powinny być darmowe, albo w ogóle ich nie dostarczając. Podczas konferencji między przywódcami Wizygotów a władzami rzymskimi w 377 r. Rzymianie zaatakowali przywódców Wizygotów. Niektórzy z przywódców uciekli i przyłączyli się do Ostrogotów i zaczęli najeżdżać rzymskie osady w Tracji. W lipcu i sierpniu 378 r. Rzymianie zdobyli przewagę i zrobili obławę na siły gockie. Większość Gotów została ostatecznie schwytana w pobliżu Adrianopola. Cesarze zachodni i wschodni zgodzili się współpracować, aby rozprawić się z Gotami. Cesarz zachodni Gracjan ze swoją armią był w drodze, by dołączyć do Walensa, gdy Walens postanowił zaatakować Gotów bez Gracjana i jego armii. Przemierzając się z Adrianopola przeciwko gockiemu obozowi wozów 9 sierpnia, atak Walensa rozpoczął się, zanim jego piechota zakończyła rozmieszczanie. Gdy kawaleria rzymska zaatakowała obóz, kawaleria gocka, odwołana z najazdów na okoliczne tereny, wróciła i zaszarżowała na jazdę rzymską i rozgromiła ją na polu bitwy. Połączone siły piechoty i kawalerii gockiej zwróciły się następnie przeciwko piechocie rzymskiej i wymordowały ją. Goci zabili dwie trzecie armii rzymskiej, w tym cesarza. Potrzeba było nowego cesarza Teodozjusza I aż do 383 roku, aby zdobyć przewagę. Teodozjusz był w stanie wypędzić wielu Gotów z powrotem na północ od Dunaju, podczas gdy innym pozwolono osiedlić się na terytorium rzymskim jako obywatele rzymscy. Na krótką metę zakończyło to problemy z Gotami, ale przygotowało grunt pod problemy zachodniego cesarstwa rzymskiego. Wraz z pokojem Cesarstwo Wschodniorzymskie zyskało źródło żołnierzy dla swojej armii. Ci żołnierze w końcu zbuntowali się i pomaszerowali przeciwko Rzymowi. W 401 gocki przywódca Alaryk poprowadził armię gotycko-rzymską do inwazji na Włochy. Inwazja została odwrócona w 402 r., a Alaryk ostatecznie zgodził się na zaprzestanie działań wojennych w 403. Pokój trwał tylko do 409 r., kiedy to Alaryk ponownie najechał Włochy i ostatecznie zdobył i złupił Rzym 24 sierpnia 410 r. n.e.

Babilon, wczesny okres

Babilon był najstłynniejszym mezopotamskim miastem w starożytności, położonym nad rzeką Eufrat, 55 mil na południowy zachód od współczesnego Bagdadu. Główne wykopaliska rozpoczęły się w 1899 roku przez Niemców, a ostatnio były kontynuowane przez iracki Departament Starożytności. Pierwsza wzmianka o mieście pochodzi od króla Agade Shar-kali-sharri (2217-2193 p.n.e.), który zbudował dwie świątynie w Babilonie. W okresie Ur III (2112–2004 p.n.e.) różni urzędnicy nosili tytuł „namiestnika Babilonu”. W następnych stuleciach Mezopotamia doświadczyła dużego napływu zachodnio-semickich nomadów, którzy osiedlali się w nowych miastach lub zaludniali już istniejące. Sumerowie określali tych migrantów jako Martu (zachód), od którego Akadyjczycy wywodzili Amurru (Amoryci). W 1894 p.n.e. Amoryta Sumu-abum założył dynastię w Babilonie. Jego następca, Sumu-la-el, rozszerzył potęgę Babilonu, zdobywając miasta-państwa Sippar, Kisz i Dilbat. Jednak inni również powiększali swoje królestwa. Shamshi-Adad I udało się podbić całą Górną Mezopotamię, w tym ważne miasta Ashur i Mari. Rim-Sin z Larsy zdominował południe, ostatecznie anektując długoletnie rywalizujące królestwo Isin. Równowaga sił zależała ponadto od głównych miast-państw, takich jak Esznunna, Qatna i Yamhad

(Aleppo). Okres starobabiloński rozpoczął się w 1792 r. p.n.e. wraz z wstąpieniem Hammurabiego na tron babiloński. Prawdopodobnie najbardziej znany jest ze swojego Kodeksu Prawa, który zawiera wiele podobieństw z prawami zawartymi w żydowskich pismach świętych. W ciągu pierwszych 28 lat Hammurabiego odnotowano tylko trzy kampanie. Większość czasu spędzał na budowaniu umocnień wojskowych Babilonu, infrastruktury gospodarczej i świątyń, a także na nawiązywaniu stosunków dyplomatycznych z obcymi mocarstwami. Po śmierci Szamszi-Adada w 1782 r. p.n.e. potęga Asyryjczyków powoli podupadała. Niemniej jednak Hammurabi kontynuował obronną koalicję z Rim-Sin, motywowany bliskością między ich terytoriami. Nawiązał również przyjazne stosunki z Zimri-Limem, tubylczym władcą, który odebrał tron Mari od Yasmah-Adada (syna Szamszi-Adada). Od 1764 p.n.e. Hammurabi zaczął przyjmować bardziej agresywną postawę militarną. Koalicja wojsk z Elamu, Asyrii i Esznunny została pokonana przez Babilon. Już w następnym roku, wspomagany przez Mari i Esznunę, Hammurabi zwrócił się przeciwko swemu sojusznikowi, Rim-Sinowi. Po ujarzmieniu Larsy kontrolowane przez nią południowe miasta skapitulowały przed Babilonem. Po raz pierwszy od wielkich imperiów trzeciego tysiąclecia zarówno Sumer, jak i Akad zostały zjednoczone pod jednym królestwem. Świadomy znaczenia tego, Hammurabi przyjął tytuł Naram-Sina „Król Czterech Stron (świata)”. Mimo zmian panujących dynastii Babilon pozostał stolicą regionu aż do czasów Aleksandra Wielkiego. Rzeczywiście, cała południowa Mezopotamia została później nazwana „Babilonią”. Ambicje Hammurabiego skierowały się teraz w stronę Górnej Mezopotamii. Zdradził Zimri-Lima i podbił Mari w 1761 p.n.e. W prologu Kodeksu Hammurabiego wspomniano, że miasta na północy, takie jak Aszur, Niniwa i Tuttul, były zjednoczone pod jego kontrolą. Hegemonia Babilonu nie przetrwała jednak długo Hammurabiego. Zaledwie dziesięć lat po jego śmierci jego synowi Samsu-ilunie groziła inwazja Kasytów, których ojczyzną były góry Zagros. Na południu powstanie pierwszej dynastii Kraju Nadmorskiego wkroczyło na terytorium Babilonu. Przez półtora stulecia następcy Hammurabiego trzymali się dynastii był to zaledwie cień dawnej świetności. W 1595 p.n.e. Murshili I, król Hetytów, splądrował Babilon, zakończył jego dynastię i oznaczał koniec okresu starobabilońskiego.

Babilon, późniejsze okresy

Wkrótce po tym, jak Murszili I, król Hetytów, splądrował Babilon w 1595 r. p.n.e. intryga polityczna na hetyckim dworze zmusiła go do powrotu do Hatti. Dwóch rywali wypełniło nagłą próżnię władzy w południowej Mezopotamii. Na południowych bagnach istniało królestwo znane później jako dynastia Pierwsza Kraju Nadmorskiego. Jej królowie przyjęli imiona, które sugerują skłonność do ożywienia starożytnej kultury Sumeru. Na północy byli Kasyci, grupa plemienna wywodząca się z gór Zagros. Znana już od czasów Hammurabiego ich dynastia trwała bezprecedensowo 576 lat. do ok. 1475 p.n.e. Kasyci pokonali dynastię Kraju Nadmorskiego i rządili całą Babilonią (południowa Mezopotamia), którą nazywali „Karduniasz”. Niezwykła stabilność rządów Kasytów umocniła tożsamość regionu jako pojedynczego państwa terytorialnego (a nie pojedynczych miast-państw), jedność, która przetrwała nawet po czasach Kasytów. Chociaż Kasyci byli obcokrajowcami, dobrze zasymilowali się z lokalną kulturą, przyjmując rodzime babilońskie zwyczaje, język i religię. Kilku uczonych datuje babiloński epos o stworzeniu świata Enuma elisz na okres kassycki. Ta epopeja wywyższa Marduka, bóstwo patrona Babilonu, na głowę mezopotamskiego panteonu, odzwierciedlając w ten sposób polityczny prymat miasta Babilon. Pod rządami Kasytów Babilonia stała się potęgą międzynarodową. w ciągu ok. 1500-1200 p.n.e. władcy, których faraon uważał za równych sobie, nazywani byli Wielkimi Królami i obejmowały przywódców Babilonii, Hatti, Mittani, Asyrii, Alashiya (Cypr) i Arzawy (w południowo-zachodniej Anatolii). Ich dwory utrzymywały kontakt za pośrednictwem bezpośrednich posłańców, używając dialektu babilońskiego jako lingua franca. Za panowania króla kassyckiego Kurigalzu I importowano z Egiptu tak dużo złota, że po raz pierwszy w historii Babilonu złoto zastąpiło srebro jako standard transakcji. Z kolei Babilonia była poszukiwana ze względu na handel lapis azuli i pięknymi końmi. Asyria uzyskała niepodległość wraz z upadkiem Mitanni, a w XIV i XIII w. p.n.e. rządili nią kolejni

szczególnie uzdolnieni królowie. Zrozumiałe, że Babilon zaczął wyrażać zaniepokojenie rosnącą potęgą tego bliskiego sąsiada. Król kasycki błagał faraona, aby nie uznawał niepodległości Asyrii i odnowił sojusze z Hetytami przeciwko temu wspólnemu wrogowi. Niemniej jednak, w mniej niż sto lat asyryjski monarcha Tukulti-Ninurta I podbił Babilon i obalił króla Kasztiliasza IV. W Babilonie wyznaczono szereg marionetkowych królów, dopóki lokalny bunt nie przywrócił kontroli Kasytom. W końcu jednak Elamici najechali Babilonię i splądrowali takie narodowe skarby, jak Stela Zwycięstwa Narama-Sina, Kodeks praw Hammurabiego, a nawet kultowy posąg Marduka z Babilonu. w ok. 1155 p.n.e. Elamici zdetronizowali króla Enlila-nadin-ahi, kończąc w ten sposób długotrwałą dynastię Kassytów. Następujący okres jest godny uwagi jako jedyny okres w historii Babilonu, kiedy rodzime dynastie rządziły regionem. Położone na południu miasto Isin prawdopodobnie uniknęło zniszczeń elamickich w północnej Babilonii. Druga dynastia Izynów (1157-1026 p.n.e.) szybko wstąpiła na tron Babilonu. Najśłynniejszym z jej władców był Nabuchodonozor I (1124–03 p.n.e.), którego uznano za bohatera narodowego za pomszczenie najazdu Elamu na Babilon i odzyskanie kultowego posągu Marduka. Kiedy babiloński Marduk-nadin-ahhe najechał Ekallatum, asyryjski król Tiglat-Pileser I zemścił się, atakując Babilon i pałac jego królewskie pałace. Wrogość między Asyrią a Babilonią została jednak tymczasowo powstrzymana przez pojawienie się wspólnego zagrożenia: Aramejczyków. Byli to koczowniczy lud semicki w północnej Syrii, który pustoszył Mezopotamię w czasach głodu, ostatecznie przyczyniając się do upadku drugiej dynastii Isin. Niektórzy uczeni uważają, że zamieszki społeczne opisane w Eposie o Errze opisują warunki wynikające z najazdów Aramejczyków. Północno-zachodnia Babilonia była obszarem najbardziej osłabionym przez Aramejczyków i być może naturalne było, że odrodzenie tubylców znalazło teraz siłę na południu. W każdym razie druga dynastia Kraju Nadmorskiego, 1026-1005 p.n.e., następnie dynastia Kasytów Bazi (1004-985 p.n.e.), a nawet dynastia Elamitów (984-979 p.n.e.). Nieliczne zapiski z lat 979-814 p.n.e. wydają się wskazywać na dobre stosunki między Babilonią a Asyrią, które zostały ratyfikowane umowami traktatowymi. Jednak w latach 814-811 p.n.e. asyryjski król Szamszi-Adad najechał Babilonię, deportował dwóch władców babilońskich i doprowadził region do stanu anarchii. Kiedy Asyria podupadła po jego rządach, Chaldejczycy chętnie wypełnili próżnię władzy w Babilonii. Byli ludem plemiennym w południowej Babilonii, który prowadził bardziej osiadły tryb życia niż Ara maeans i dobrze zasymilował się z kulturą babilońską. Pod przywództwem Eryba-Marduka z plemienia Bit-Jakin Chaldejczycy odebrali Asyryjczykom Babilon. Pora Nabonassara (747-734 p.n.e.) wyznacza moment, w którym Kronika babilońska i kanon ptolemejski rozpoczynają systematyczne opisywanie historii Babilonu. Wątpliwe jest, czy sam ten monarcha był Chaldejczykiem, ponieważ pojawiał się w konfliktach zarówno z Aramejczykami, jak i Chaldejczykami. Według tradycji hellenistycznej epoka Nabonassara była czasem, w którym astronomia bardzo się rozwinęła, a imię Chaldejczyk stało się synonimem zamiłowania do astronomii. Nabonassar otrzymał silne wsparcie militarne od asyryjskiego Tiglat-Pilesera III, a Babilonia mogła w rzeczywistości znaleźć się w tym czasie pod wasalstwem Asyrii. Rosnąca potęga imperium neoasyryjskiego spowodowała polaryzację opinii babilońskiej: miasta w północnej Babilonii, bliżej granicy asyryjskiej, były zazwyczaj proasyryjskie. Z kolei Chaldejczycy i inne plemiona południowe były raczej antyasyryjskie. Za panowania Tiglat-Pilesera nastąpiła zmiana w polityce Asyryjczyków wobec Babilonii. Z wyjątkiem Tukulti-Ninurty I, monarchowie asyryjscy tradycyjnie powstrzymywali swoje wysiłki zmierzające do kontrolowania Babilonii, ze względu na starożytność Babilonii jako przodka pochodzenia własnej kultury i religii Asyrii. Jednak w 729 p.n.e. Tiglat-Pileser ustanowił precedens, obalając babilońskiego króla i łącząc Asyrię i Babilonię w podwójną monarchię. Merodach-Baladan II, ważny szejk z plemienia Bit-Jakin, przejął Babilon po śmierci Salmanasara V (syna Tiglat-Pilesera). Temu Chaldejczykowi udało się kupić sojusz z armią elamicką. Miał okazać się powracającym zagrożeniem dla Asyrii i zapamiętany jako bohater babilońskiego nacjonalizmu. Dopiero po 710 r. p.n.e. że Sargon II potwierdził dominację Asyryjczyków i przegonił Chaldejczyków z powrotem na południe. Asyryjski król Sennacherib eksperymentował z różnymi metodami rządzenia Babilonią. Wkrótce po wstąpieniu na tron babiloński w 703 roku p.n.e.

został obalony w kolejnym przewrocie dokonanym przez Merodacha-Baladana. Po pokonaniu Chaldejczyka Sennacheryb próbował osadzić na tronie babilońskim proasyryjskiego rodowitego tubylca. Kiedy to się nie powiodło, król asyryjski powierzył kontrolę nad Babilonią swojemu synowi, Aszur-nadin-szumi. Niestety następca tronu został porwany przez Elamitów, a zastąpił go niejaki Nergal-ushzib. Ta elamicka marionetka została z kolei zastąpiona przez Musheziba-Marduka, władcę plemienia Bit-Dakkuri. W 689 p.n.e. Sennacheryb zrównał Babilon z ziemią, splądrował jego świątynie i przeniósł kultowy posąg Marduka do Asyrii. Asarhaddon (680-669 p.n.e.) preferował strategię pojednania. Osiągnął pewną miarę pokoju z Babilończykami, odbudowując Babilon i naprawiając szkody wyrządzone przez ojca. Po jego śmierci posąg Marduka wrócił do Babilonu, a imperium zostało podzielone między dwóch synów: Aszurbanipala w Asyrii i Szamaszsuma-ukina w Babilonii. Wkrótce jednak między dwoma królestwami wybuchła wojna domowa. Do 648 p.n.e. Asyryjczycy ponownie przejęli kontrolę nad Babilonem. Co więcej, uczeni babilońscy kupili lub skonfiskowali liczne tablice do pisania, aby zaopatrzyć bibliotekę Aszurbanipala w Niniwie. Wśród tekstów były arcydzieła literackie, takie jak epos o Gilgameszu i babiloński epos o stworzeniu świata (Enuma elisz).

Ban Biao (Pan Piao)

(3–54 n.e.) historyk

Rodzina Ban słynęła w pierwszym wieku naszej ery, za panowania wschodniej dynastii Han w Chinach, z tego, że wydała na świat słynnych historyków (jedną z nich była najślynniejsza historyczka i intelektualistka w starożytnych Chinach) oraz wielkiego generała. Ban Biao, ojciec, zaczął pisać monumentalną historię zatytułowaną Hanshu (Hanshu), Księga Han lub Historia dawnej dynastii Han. Została zamówiona i wyprodukowana pod patronatem dworu i była pierwszym dziełem historycznym poświęconym dynastii (zachodni Han, 202 p.n.e. – 23 n.e.). Choć Ban Biao zmarł na długo przed jej ukończeniem, zawarty w nim esej o suwerenności stał się podstawowym dokumentem dotyczącym idei politycznych. Jednak większość ze 100 rozdziałów (podzielonych na 10 tomów) tego dzieła należała do jego syna Ban Gu (Pan Ku, 32–92 n.e.). Jego młodsza siostra Ban Zhao (Pan Ch'ao, ok. 48–116 n.e.) dokończyła historię. Była wybitną intelektualistką we wczesnych imperialnych Chinach. Klasyczna praca historyczna opierała się na schemacie organizacyjnym ustalonym przez pierwszego wielkiego chińskiego historyka, Sima Qiana (Ssu-ma Ch'ien), który napisał Shiji (Shihchi), lub Zapisy historyka, ale odnosiły się do wydarzeń z jednego okresu dynastycznego. Jego 100 rozdziałów zostało podzielonych na odrębne sekcje składające się z 12 rozdziałów podstawowych kronik, ośmiu tablic chronologicznych, 10 traktatów oraz 70 biografii i bibliografii. Choć krytycy uważają, że styl prozy tego dzieła jest bardziej suchy i mniej elegancki niż dzieło Simy Qiana, kolejni historycy podziwiali tę dwójkę i dążyli do naśladowania ich przykładów. Ban Zhao kształciła się w domu, ożeniła się, miała dzieci i młodo owdowiała. Oprócz uzupełniania niedokończonej historii ojca i brata była często wzywana do pałacu przez cesarza na wykłady do cesarzowej i dam dworu. Wykładała pisma klasyczne, historię, astronomię i matematykę. Została doradcą cesarzowej regentki i była tak wpływowa, że cesarzowa zwolniła własnego potężnego brata na podstawie memoriału Ban Zhao, w którym go oskarżono. Ta sama cesarzowa regentka była tak zasmucona śmiercią Ban Zhao, że zarządziła żałobę na dworze. Ban Zhao pisała wiersze, redagowała je i dodawała do I wieku n.e. pracę zatytułowaną Biografie wybitnych kobiet oraz krótką, składającą się z siedmiu rozdziałów książkę zatytułowaną Lekcje dla kobiet na temat właściwego zachowania kobiet, która była przeznaczona dla jej młodych córek, ale stała się szeroko czytana i rozpowszechniana za jej życia i później. Była pierwszą myślicielką, która sformułowała kompletne stwierdzenie na temat etyki kobiecej i idei etyki względnej. Co istotne, opowiadała się za kształceniem dziewcząt do 15 roku życia, aby zapewnić zgodność intelektualną między mężczyznami i kobietami. Po jej śmierci jej synowa skompilowała i opublikowała jej zebrane pisma, niektóre, w tym poezja i memoriały, przetrwały. Czwartym członkiem tej wybitnej rodziny był Ban Chao (Pan Ch'ao, 32–

102 n.e.), który był bratem bliźniakiem Ban Gu. Człowiek czynu, który wyróżnił się jako młody oficer, Ban Chao był kluczowym generałem, który ustanowił chińską supremację we współczesnym chińskim Turkiestanie aż po Azję Środkową. w 92 n.e. został mianowany protektorem generalnym Regionów Zachodnich (chińska nazwa Azji Środkowej). Zarówno jako generał, jak i dyplomata nadzorował sprawy i chronił chińskie interesy w państwach-oazach oraz strzegł handlu wzdłuż Jedwabnego Szlaku przez trzy dekady. w 97 n.e. poprowadził armię aż do Morza Kaspijskiego i wysłał jednostki dalej na zachód, które dotarły albo do Morza Czarnego, albo do Zatoki Perskiej, zanim zawróciły. W tym samym roku wysłał również oficera pod jego dowództwem, aby udał się do Da Qin (Ta Ch'in), chińskiej nazwy Cesarstwa Rzymskiego. Ale misja została przechwycona w Partii (współczesny Iran) i zabroniono jej kontynuowania. Partia leżała wzdłuż Jedwabnego Szlaku między Chinami a Rzymem i czerpała korzyści z handlu między dwoma imperiami. Naturalnie chciał udaremnić wszelkie bezpośrednie stosunki między Chinami a Rzymem. Jak napisał autor Hou Hanshu (Hou Han-shu), czyli Historii późniejszej dynastii Han: „Jednakże w okresie Han Chang Ch'ien. . . i Pan Ch'ao. . . ostatecznie udało się przeprowadzić ekspansję na daleki zachód i podporządkować sobie obce terytoria. Onieśmielony potęgą militarną i zwabiony bogactwem, żaden [z władców państw Regionów Zachodnich nie dawał] dziwnych lokalnych produktów jako daniny i swoich ukochanych synów jako zakładników. . . Dlatego . . . dowództwo protektora generalnego zostało ustanowione w celu sprawowania władzy ogólnej. Ci, którzy byli posłuszni od samego początku, otrzymywali pieniądze i oficjalne pieczęcie jako dary cesarskie, ale ci, którzy poddali się później, byli wywożeni do stolicy na karę. Na żyznych polach zakładano garnizony rolnicze, a wzdłuż głównych traktów budowano stacje pocztowe. Pościągcy i tłumacze podróżowali bez przerwy, a barbarzyńscy kupcy i domokrażcy codziennie przybywali na granicę w celach handlowych”. Po trzech dekadach służby w Azji Środkowej, za którą został wyniesiony do rangi markiza, sędziwy generał poprosił o przejście na emeryturę i wrócił do stolicy, Luoyang (Loyang), gdzie zmarł miesiąc później.

Baruch

(VI w. p.n.e.) religijny skryba i prorok

Biblia przedstawia „Barucha, syna Neriasza” jako towarzysza i sekretarza Jeremiasza, słynnego proroka z czasów babilońskiej deportacji Judy (587 p.n.e.). Jego oddana służba Jeremiaszowi doprowadziła go do takiej samej hańby i trudności jak jego pana, chociaż najprawdopodobniej urodził się jako arystokrata i otrzymał dobrodziejstwo edukacji. Sporządził dwa zwoje prorocत्व, jeden dla króla Judy, który później został spalony, a drugi dla Jeremiasza. Ten ostatni zwój może być rdzeniem biblijnej księgi Jeremiasza. Rola Barucha jako skryby Jeremiasza może być powodem, dla którego jest cytowany jako autor w kilku kontynuacjach Księgi Jeremiasza. Kiedy Jeremiasz został zmuszony do ucieczki z Jerozolimy do Egiptu (582 p.n.e.) w następstwie najazdu babilońskiego, towarzyszył mu Baruch. Jest to ostatnia wymieniona siedziba Barucha w Biblii hebrajskiej, chociaż Jeremiasz w innym miejscu swojej księgi obiecuje, że Baruch przeżyje ogólne zamieszanie, ale będzie wiódł życie uchodźcy. Według chrześcijańskiego biblisty Hieronima Baruch podzielił los Jeremiasza, który prawdopodobnie zmarł w Egipcie. Późniejsze źródła żydowskie nie zgadzają się. Władze rabiniczne zakładają, że Baruch udał się do Babilonu. To tutaj znajduje się jego deuterokanoniczna księga Barucha (akceptowana przez katolików i prawosławnych). Ta księga składa się z kilku odrębnych części i jest prawdopodobnie zbiorem pism, których celem jest zachęcenie rozproszonego ludu Izraela w stuleciach następujących po inwazji babilońskiej. Jeszcze późniejsza księga zatytułowana Drugi Baruch lub Syryjska Apokalipsa Barucha (której fragmenty są akceptowane przez syryjskich chrześcijan) przedstawia skrybę przemawiającego, modlącego się i piszącego głównie w okolicach Jerozolimy, w chwili gdy Babilończycy są bliscy zdobycia Jerozolimy. W tym tekście Baruch przyćmiewa swojego pana. Nakazuje Jeremiaszowi odejść i dodać otuchy wygnańcom w Babilonie. Potem scena jest pusta, z wyjątkiem

Barucha, który dominuje nad resztą księgi swoimi wizjami, modlitwami i instrukcjami. Działalność Barucha w Jerozolimie koncentruje się na szkoleniu ocalałych starszych, ale coraz częściej zwraca się on do szerszej publiczności, najpierw do pozostałych mieszkańców miasta, a potem do ludzi rozproszonych w diasporze. Do tej ostatniej grupy dociera poprzez list, który kończy książkę. Tradycja Barucha przetrwała poza rabiniczną tradycją żydowską. Fałszywe księgi (części ksiąg) przypisywane Baruchowi ukazały się w wielu językach, w tym w łacinie, grece, syryjskim, hebrajskim i arabskim. Inne imiona Barucha w języku hebrajskim to Berekiasz i Barachel. Jego imię znaleziono na odcisku glinianej pieczęci lub bulli z napisem „[należącym] do Berekiasza, syna Neriasza, pisarza”, co jest stosunkowo rzadkim odniesieniem do osoby biblijnej ze współczesnego źródła pozabiblijnego.

Bazyli Wielki

(ok. IV w. n.e.) przywódca religijny

Bazyli zyskał reputację we wczesnym Kościele dzięki swoim wysiłkom na rzecz liturgii, monastycyzmu i doktryny. Otrzymane zaszczyty wyróżniają go wśród największych nauczycieli chrześcijańskich jego czasów: jeden z „trzech świętych hierarchów” (inni to Jan Chryzostom i Grzegorz z Nazjanzu), jeden z trzech „ojców kapadockich” (pozostali to jego brat Grzegorz z Nyssy i Grzegorz z Nazjanzu) i powszechnie określany jako Bazyli Wielki. Wśród przypisywanych mu osiągnięć znajdują się Liturgia św. Bazylego (powszechnie używana podczas nabożeństw greckich), Filokalia (duchowe wypowiedzi Orygenesesa, opracowane przez Bazylego i Grzegorza z Nazjanzu) oraz Reguła Bazylego (konstytucja przestrzegana przez wielu prawosławnych klasztorach), nie mówiąc już o jego niestrudzonych wysiłkach na rzecz zjednoczenia kultury greckiej z Kościołem chrześcijańskim wychodzącym z ciemności prześladowań i izolacji semickiego pochodzenia. Urodził się w zamożnej i pobożnej rodzinie chrześcijańskiej w Poncie (obecnie Kayseri, Turcja) około 330 roku n.e. Jego uprzywilejowany status pozwolił mu otrzymać najlepsze klasyczne wykształcenie: siedział u stóp Libaniasza, słynnego nauczyciela neoplatonizmu w Konstantynopolu i ocierał się o Juliana Apostatę. Jego rodzina jednak nie trzymała się swojego statusu społecznego, ponieważ stali się przywódcami ruchu ascetycznego, tendencji wśród chrześcijan do odmawiania sobie światowego komfortu i statusu, aby powrócić do duchowych priorytetów. W związku z tym jego babcia Makryna, jego rodzice Bazyli i Emilia, jego siostra Makryna oraz jego młodsi bracia Grzegorz i Piotr są czczeni przez chrześcijan jako święci. Chociaż Bazyli miał wykształcenie uczonego, wybrał życie ascetyczne. Wychowanie, wpływ wczesnego nauczyciela i pielgrzymki do Ziemi Świętej skłoniły go do założenia własnej wspólnoty w Kapadocji. Jego błyskotliwy przyjaciel Grzegorz z Nazjanzu i wielu innych dołączyło do Bazylego w tym życiu, przyciągnięci jego gorliwością i duchową refleksją. Nowy sposób życia zapoczątkowany przez Bazylego nie był przeznaczony dla duchowej elity czy mistycznej jednostki. Raczej Bazyli chciał tego dla wszystkich chrześcijan, nie tylko dla mnichów. Ideały obejmowały modlitwę zbiorową i prywatną, posłuszeństwo duchowemu przełożonemu, dobrowolne ubóstwo, działalność charytatywną i pracę fizyczną. Mimo ascetycznego pochodzenia życie wspólnotowe było cenione bardziej niż życie samotne, a umiar bardziej niż ekstremalne ćwiczenia indywidualne. Idee te stały się rdzeniem Reguły Bazylego i wywarły głęboki wpływ na Benedykta i benedyktynów, odpowiednik monastycyzmu greckiego w Kościele łacińskim. Został biskupem w 370 r., więc musiał dzielić swój czas między życiem monastycznym a bardziej aktywnym. Stał się wpływowym wśród swoich podopiecznych duszpasterskich za swoje programy społeczne i działalność charytatywną. Na przykład zbudował zespół budynków służących chorym, biednym, pielgrzymom i przybyszom, w ten sposób stał się orędownikiem zwykłego człowieka. Nawet cesarz Walens, orędownik arianizmu, a nie ortodoksji, wspierał działania Bazylego na rzecz pokrzywdzonych w jego regionie. Pod koniec życia Bazyli był coraz bardziej pochłonięty sporami kościelnymi. Ciężko pracował nad budowaniem jedności między Kościołem greckim i łacińskim, a także

nadał kierunek dyskusjom teologicznym na temat natury Trójcy Świętej i boskości Jezusa (Chrystusa) z Nazaretu. Zmarł w 379 n.e.

Benedykt

(ok. 480 – ok. 547 n.e.) przywódca religijny

Benedykt urodził się w Nursji we Włoszech. To, co wiadomo o tym chrześcijańskim bohaterze, pochodzi niemal w całości od jego biografa, (św.) Grzegorza Wielkiego, który opisuje życie i cuda wielkiego założyciela klasztoru w drugiej księdze swoich Dialogów. Chociaż Benedykt rozpoczął wyższe studia w Rzymie, zdeprawowane życie jego kolegów skłoniło go do opuszczenia miasta i poszukiwania samotności w pobliskich górach Subiaco. Przez trzy lata mieszkał w jaskini jako pustelnik, dopóki nie przybyli uczniowie i ostatecznie nie utworzyła się wokół niego społeczność. Grzegorz opowiada, że społeczność rozrosła się do 12 klasztorów, z których każdy miał 12 mnichów. Zazdrość sąsiedniego księdza zmusiła jednak Benedykta do opuszczenia Subiaco i założenia klasztoru na Monte Cassino (ok. 523 n.e.). Wzgórze, na którym powstał ten klasztor, znajduje się w strategicznie ważnym miejscu przy drodze prowadzącej z Rzymu do Neapolu. Ponieważ nikt nie mógł zająć takiego miejsca bez zgody rządu, Benedykt musiał mieć koneksje na dworze. Jego sława rozprzestrzeniła się także na najeźdźców barbarzyńców, jak dowiadujemy się z historii jego spotkania z Totillą, królem Gotów, który zatrzymał się, by odwiedzić męża Bożego w drodze do spłodowania Rzymu. Totilla był pod wrażeniem świętości i proroczych darów opata, które mogą wyjaśniać jego późniejsze wejście do Wiecznego Miasta bez jego zniszczenia. Kiedy Benedykt po raz pierwszy objął Monte Cassino, znalazł na szczycie świątynię Apolla, którego miejscowi mieszkańcy u podnóża góry nadal czcili. Święty opat zburzył ołtarz Apollina, zamienił świątynię w kaplicę poświęconą słynnemu świętemu Marcinowi i nawrócił okolicznych mieszkańców. Grzegorz opowiada również, że Benedykt miał siostrę (św.) Scholastykę, która - również poświęcona dziewictwu - odwiedzała go raz w roku. Kiedy umarła, Benedykt złożył swoją siostrę do spoczynku w grobie, który sobie przygotował i który wkrótce (w ciągu 40 dni) miał dzielić z nią śmierć (ok. 547). Największym darem Benedykta dla potomności jest jego Reguła, która przedstawia sposób życia oparty na Piśmie Świętym i kilku regułach monastycznych poprzedzających Benedykta. Życie Benedykta przypadło na okres politycznych przewrotów we Włoszech, gdy plemiona barbarzyńskie powoli przejmowały kontrolę nad półwyspem. W ciągu 30 lat od jego śmierci Longobardowie zniszczyli Monte Cassino. (Klasztor przeszedł kilka zniszczeń i przebudów w swojej historii, aż do słynnego bombardowania podczas II wojny światowej i późniejszej odbudowy). Reguła św. Benedykta była przestrzegana w innych klasztorach początkowo w formie mieszanej, obok innych reguł monastycznych. Zaczęła jednak powoli zastępować inne zasady, przede wszystkim ze względu na swoją wewnętrzną mądrość i umiarkowanie, ale także ze względu na swój związek z Grzegorzem Wielkim, a tym samym z Rzymem i autorytetem papieża. Tak było w Anglii, gdzie najstarszy zachowany egzemplarz Reguły pochodzi z pierwszej połowy VIII wieku. I to także Anglosas, misjonarz Bonifacy, promował Regułę św. Benedykta w królestwie Franków na „soborze niemieckim” w 743 r. na kontynencie. Rok później Bonifacy założył opactwo Fulda w Bawarii, które jest pierwszym znanym opactwem przestrzegającym wyłącznie Reguły św. Benedykta. Jego dojście do powszechnego znaczenia było jednak dziełem Benedykta z Aniane, który przekonał cesarza Karola Wielkiego - który szukał sposobu na zjednoczenie i zreformowanie klasztorów w swoim królestwie - że Reguła Benedykta była najbardziej wyważona i umiarkowana ze wszystkich istniejących reguł, który mógł być dostosowany przez każdy dom zakonny i miał w swoim przywiązaniu do Pisma Świętego i liturgii element kulturowy, którego Karol Wielki potrzebował do swojej reformy. Cesarz i jego następca Ludwik Pobożny narzucili wówczas wszystkim klasztorom Regułę św. Benedykta (ok. 816). Klasztory benedyktyńskie kwitły i rozprzestrzeniały się po całym świecie.

Bhagawadgita

Bhagawadgita jest uważana za jeden z najpiękniejszych i najbardziej wpływowych poematów hinduskich. Tłumaczenie z sanskrytu to „Pieśń Boga”. Stanowi część rozdziału 6 Mahabharaty (eposu o dynastii Bharatów). Został napisany prawdopodobnie w I-II wieku n.e., czyli później niż pozostała część Mahabharaty i ma nieznanego autora lub autorów. Składa się z 18 rozdziałów wersetów, w sumie 700 wersetów w języku sanskryckim, z których każdy składa się z 32 sylab. Jako część jednego z wielkich eposów myśli indyjskiej wyrażonej w sanskrycie (wraz z Ramajaną), Bhagawadgita zainspirowała wiele adaptacji do współczesnych warunków, zarówno w formie ustnej, jak i pisemnej. Jej bohaterów pokochały miliony, z których wielu uważa ich za wzór do codziennego działania. Tematem Bhagavad Gity jest długa rozmowa między księciem Ardżuną, ważną postacią Mahabharaty, a Kriszną, który jest jego woźnicą i zarazem inkarnacją boga Wisznu na Ziemi. Kriszna korzysta z okazji, aby objaśniać wiele ważnych tematów teologicznych dla edukacji zarówno Ardżuny, jak i słuchaczy. Ekspozycja koncentruje się na, ale nie ogranicza się do koncepcji obowiązku i roli, jaką ludzkość ma odgrywać w świecie. Ardżuna w chwili rozpoczęcia dialogu stoi w szeregach żołnierzy przygotowujących się do decydującej bitwy między Pandawami a Kaurawami. Nie jest pewien, czy nadchodząca rzeź jest warta zachodu i czy powinien rzucić broń i poddać się losowi. Kriszna radzi mu, że właściwe jest, aby człowiek brał udział w cnotliwym przedsięwzięciu, pamiętając o Bogu i nie szukając ziemskich nagród ani władzy jako ceny za udział. Lekcja rozszerza się na sposoby, w jakie ludzkość może poznać i zrozumieć Boga. Hinduska koncepcja mistycznego zjednoczenia z Bogiem jest przedstawiana jako potrójne podejście do transcendencji, poprzez połączenie z immanentnym duchem wszechświata, poprzez zrozumienie Boga jako ostatecznego stanu natury oraz poprzez transcendencję ludzkiego ducha. Świat fizyczny, w którym Kriszna zwraca się do Ardżuny, oraz interakcje Ardżuny z wszechświatem są zarówno realne, jak i odzwierciedlają sferę duchową, w której oczekuje się od niego wykonywania swoich obowiązków. Pan Kriszna mówi o różnorodności jog, które są formami jedności między jaźnią a wszechświatem, które są prawdziwym celem jednostki. Rolą jednostki jest zbliżenie się do zjednoczenia z wszechświatem poprzez praktyki jogiczne i medytację. Wiele przekonujących komentarzy na temat pracy zwiększyło znaczenie Bhagavad Gity. Jednym z najbardziej znanych jest ten wygłoszony przez Mohandasa Gandhiego. Wielu zachodnich uczonych i naukowców również znalazło inspirację w tej pracy, w tym Carl Jung, Ralph Waldo Emerson, Aldous Huxley i Hermann Hesse. Nadal wywiera ważny, inspirujący wpływ na wyznawców jogi i na tych, którzy pragną kontynuować indyjską tradycję dyskursu argumentacyjnego w poszukiwaniu prawdy.

Boecjusz

(480 – ok. 526 n.e.) filozof

Anicius Manlius Torquatus Severinus Boecjusz był mężem stanu i filozofem za panowania Teodoryka, Ostrogockiego cesarza Rzymu. Boecjusz miał dobre wykształcenie klasyczne (kształcił się w Atenach i Aleksandrii) i był pod szczególnym wpływem neoplatonizmu, Arystotelesa i arystotelizmu oraz stoicyzmu. Był w trakcie realizacji projektu tłumaczenia, a nawet zjednoczenia Arystotelesa i Platona, kiedy w 510 r. n.e. przerwał karierę akademicką, aby służyć jako konsul cesarski. Władza przeniosła się z Włoch do Konstantynopola, pozostawiając włoskiemu cesarzowi słabego rywala. Kiedy Boecjusz został niesprawiedliwie skazany za spisek sprzymierzony z władzami Konstantynopola, był więziony przez kilka lat, a następnie stracony w latach 524-526. Ponieważ jego pisma były rozpowszechniane i cenione przez wielu późniejszych intelektualistów, Boecjusz został nazwany pionierem myśli średniowiecznej i twórcą wczesnego średniowiecza. Jego znajomość greki uczyniła go naturalnym łącznikiem z cywilizacją grecko-rzymską w czasach, gdy Zachód tracił znajomość greki. Jego tłumaczenie Arystotelesa było jednym z nielicznych, jakie posiadał Zachód aż do czasów Tomasza z Akwinu. Jego próby wykorzystania Arystotelesa na korzyść teologii wyprzedziły scholastyków o 550 lat. Skomponował *Consolation of Philosophy*, rozmyślając i czekając na egzekucję w więzieniu. Pisał także

o prawdziwej edukacji (trivium i quadrivium), tłumaczeniach Porfiriusza i komentarzach do Cyserona, a także własne traktaty z logiki, matematyki i teologii. Chociaż podnoszono wątpliwości co do autorstwa kilku jego dzieł i głębi jego chrześcijańskich przekonań, mocne dowody jego sympatii do wiary pojawiają się w pięciu kompozycjach (Opuscula sacra, czyli traktaty teologiczne) napisanych przed 520 r. Wszystkie te dzieła pokazują świeże słownictwo i zapożyczenia z filozofii greckiej, być może nawet przewyższając idee Augustyna z Hippony. Traktat *Dei de catholica* (O wierze katolickiej) mówi o jego sprzeciwach wobec arianizmu, sabelian, mani i manichejczyków, a jednocześnie potwierdza nauki kościelne. Ze względu na wyraźne poparcie dla Kościoła łacińskiego, jego autorstwo jest często kwestionowane. Pocieszenie filozofii było obowiązkową lekturą każdego szanującego się intelektualisty przez następne 1000 lat po Boecjuszu. Wyobraża sobie Panią Filozofię, bohaterkę takich dzieł religijnych, jak biblijna Księga Przysłów, pocieszającą go w ciemnej nocy filozoficznej duszy. Pomaga mu uświadomić sobie zmienność sukcesu i wierność Bożej opatrzności. Mówi mu, że prawdziwe szczęście wynika z pokoju z Bogiem. Jeśli sukces nie ukoronuje obecnych cnotliwych wysiłków, równowaga zostanie przywrócona w następnym życiu. Bóg stoi poza czasem i jest obecny przez cały nasz czas (w przeszłości, teraźniejszości i przyszłości) i jednocześnie oferuje życie wieczne, nie utrudniając naszej wolnej woli wyboru cnót. Choć *Pociecha* nie porusza takich chrześcijańskich tajemnic, jak wcielenie, ukrzyżowanie i zmartwychwstanie, to jednak jej podstawowe przesłanki są zgodne z ortodoksyjnym nauczaniem chrześcijańskim. Jest zakotwiczona w fundacjach augustiańskich i może subtelnie pokazywać aluzje biblijne i liturgiczne. Historycy postrzegają *Pocieszenie*, wraz z *Opuscula sacra*, jako dowód, że Boecjusz zwrócił się w stronę religii, a zwłaszcza wiary chrześcijańskiej, gdy dorósł. Jako pierwszy użył słowa *teologia* jako technicznego terminu chrześcijańskiego oznaczającego badanie natury Boga. Ponieważ cesarz, któremu służył, był arianinem, Boecjusz był uważany za chrześcijańskiego męczennika, a we Włoszech szczególnie uważany jest za katolickiego świętego. Jego pisma były jednymi z pierwszych tłumaczeń dokonanych na języki „wulgarne” (anglosaski, niemiecki, grecki i francuski – wszystkie przed 1300 rokiem), a wielu wielkich średniowiecznych uczonych kontynuowało debatę nad jego argumentami aż do czasów Tomasza z Akwinu.

Boudika

(ok. 30 – ok. 61 n.e.) celtycki dowódca wojskowy

Boudicca (Boadicea) urodziła się w arystokracji. Niewiele o niej wiadomo – niektórzy badacze twierdzą nawet, że jej prawdziwe imię jest nieznanne, a jej zwolennicy nadali jej imię Boudiga na cześć celtyckiej bogini zwycięstwa, którą Rzymianie zlatynizowali jako Boudicca. Około 48 roku n.e. została żoną Prasutaga, króla Icenów (50–60 n.e.), plemienia celtyckiego we współczesnej Anglii Wschodniej we wschodniej Brytanii. Boudicca urodziła Prasutagusowi dwie córki. Icenowie należeli do plemion, które poddały się Juliuszowi Cezarowi po jego najazdach w latach 55 i 54 p.n.e. Icenowie prosperowali dzięki handlowi z Cesarstwem Rzymskim między 65 r. p.n.e. i 61 n.e. Rzymianie najechali Brytanię w 43 roku n.e. i uczynił Prasutagus wasalem. W 60 roku n.e., kiedy siły rzymskie walczyły z druidami w Walii, Icenowie zbuntowali się. Klaudiusz, potrzebując szybkiego wzrostu popularności w kraju, wysłał 60 000 żołnierzy do Galii. Icenowie potwierdzili swoją uległość, a Prasutagus zatrzymał koronę. Rzym zapewnił mu ochronę wojskową, fundusze i pożyczki, zatrudnienie i edukację – a także pańszczyznę, niewolnictwo i podporządkowanie. Imiona córek nie są znane, ale były nastolatkami, gdy Prasutagus zmarł w 60 roku n.e. Boudicca została królową lub regentką Icenów i strażniczką dziedzictwa córek. Prasutagus pozostawił swoim córkom połowę swojego majątku, wystarczającą na pokrycie posagów oraz rzymskich podatków, danin i innych wydatków. Oddał połowę swojego majątku Rzymowi, aby wypełnił swój obowiązek wasala-władcy. Nero przejął cały jego majątek, ponieważ nielegalne było dawanie innym zamiast cesarzowi. Rzym wypędził także icencką szlachtę z ich ziem, zniewolił i splądrował, a

także zażądał zwrotu pieniędzy przekazanych na utrzymanie iceńskiego dworu. – zaprotestowała Boudika. Rzymianie wzięli ją jako zakładniczkę, rozebrali ją i „rzucili na różgi”. Tymczasem rzymscy żołnierze zgwałcili córki. Po uwolnieniu Boudicca poprowadziła Icenów, Trinivantes i kilka plemion do buntu, który trwał kilka miesięcy. Icenowie wybijali duże ilości srebrnych monet, aby sfinansować powstanie w latach 60-61 n.e. Boudicca była bezwzględna. Jej armia licząca 100 000 dumnych i wojowniczych Celtów nie dała za wygraną. Mężczyźni i kobiety razem walczyli z Rzymianami przez wieki i zdobyli rzymski szacunek. Podobno jeden legion rzymski odmówił z nią walki. Siły Boudiki zniszczyły Londinium (Londyn), Verulamium (St. Albans) i Camulodunum (Colchester) i zabił tysiące, zanim rzymski namiestnik Swetoniusz Paullinus stłumił powstanie. W ostatecznej bitwie Rzymianie dokonali masakry zarówno celtyckich wojowników, jak i zwolenników obozu. Boudicca zażyła truciznę. Bunt zabił ponad 100 000 ludzi. Po klęsce Rzymianie przenieśli Icenów do Caistor-by-Norwich (również Caistor St. Edmunds) nad rzeką Tas.

Brendan Nawigator

(ok. 484–577 n.e.) odkrywca i przywódca kościoła

Przez wieki wśród odkrywców i nawigatorów Europy późnego średniowiecza krążyła legenda o irlandzkim mnichu imieniem Brendan (zwanym także Brenainn, Brandan lub Borodan). Niektórzy historycy spekulują, że Krzysztof Kolumb mógł polegać na mapach z Wyspą św. Brendana, położoną gdzieś na Atlantyku daleko na zachodzie. Inni twierdzą, że X-wieczny hiberno-łaciński romans zatytułowany Podróż Brendana mógł znajdować się na liście lektur Kolumba, zanim wyruszył w podróż do Nowego Świata. Życie Brendana opiera się głównie na legendach i relacjach z drugiej ręki. Dlatego trudno jest stwierdzić z całą pewnością wiele faktów z jego życia. Był rodowitym Irlandczykiem, urodzonym w czasach, gdy chrześcijaństwo celtyckie zaczynało rozkwitać wraz z cofaniem się Cesarstwa Rzymskiego. Jego matką była rzekomo Ita, irlandzka święta z hrabstwa Kerry na zachodnim wybrzeżu. Był wykształcony przez irlandzkich świętych i wyswięcony przez słynnego irlandzkiego biskupa około 512 roku n.e. Następnie rozpoczął swoje powołanie odkrywcy i misjonarza w Irlandii i Szkocji oraz w głębi zachodniej Europy. Według legendy założył wiele klasztorów i osiągnął wysokie miejsce w honorowych kręgach duchowości celtyckiej, która ceni swoich bohaterów na podstawie nadprzyrodzonych czynów i świętości. Jednym z jego klasztorów był Cluain Fearta w Clonfert (559 n.e.), który liczył podobno 3000 członków. Jego własny klasztor znajdował się na Mt. Brandon, drugim co do wysokości szczycie Irlandii, na którym dziś znajduje się zrujnowane oratorium i cele dla mnichów. Zgodnie z duchowością celtycką Brendan opracował własną dyscyplinę i strukturę dla swoich klasztorów. Wezwał swoich mnichów do życia misyjnego, żeglarstwa i eksploracji, ideału, z którego Irlandczycy byli już znani. Jeden ze starożytnych hiberno-łacińskich kronikarzy, Adamnan (ok. X w.), potwierdza tego awanturniczego ducha, gdy pisze, że Brendan był członkiem załogi Columby z Iony, który popłynął na „Wyspy Błogosławionych” — być może duńskie Wyspy Owcze czy Islandia. Jest również wspomniany w starożytnej litanii kościelnej do św. Aengusa z Culdee (VIII w.) jako żeglujący z kilkoma (być może dziesiątkami) innych mnichów. Wspomniana powyżej relacja, Voyage of St. Brendan, to podróżnicza opowieść przygodowa, taka jak Sindbad Żeglarz czy Odyseja. Historycy zebrali wiele takich irlandzkich opowieści i sugerują, że Podróż jest celową chrześcijańską imitacją wielkiej przygody podróżniczej Wergiliusza, Eneidy. Najprawdopodobniej Voyage został pierwotnie napisany, aby uczyć irlandzkich mnichów o dyscyplinie i ideałach monastycznych, ale wkrótce został przetłumaczony na europejskie języki narodowe i czytany dla rozrywki. Naturalna trajektoria jego podróży podążająca za wiatrami i prądami mogła równie dobrze doprowadzić Brendana do kanadyjskiej Nowej Fundlandii 1000 lat przed Kolumbem. Rodzaje przygód, które opisuje Podróż, można z łatwością umiejscowić na Północnym Atlantyku iw Nowym Świecie. Wycieczkę powtórzono w czasach nowożytnych łodzią zbudowaną w stylu celtyckim. Jeszcze niedawno pojawiły się twierdzenia,

że symbole celtyckie i znaki alfabetu znaleziono w Nowym Świecie, dalej na południe, w New Hampshire, Vermont, a nawet w Wirginii Zachodniej.

Buddyzm w Chinach

Praktyka buddyzmu rozprzestrzeniła się w stuleciach po śmierci Buddy Gautamy poprzez działania pielgrzymów, wędrownych ewangelistów i mocno wierzących, którzy chcieli szerzyć wiarę w odległych krajach, a także poprzez obserwację praktyk buddyjskich przez tych, którzy podróżowali za ocean z Indii i Sri Lanka. Różne szlaki składające się na Jedwabny Szlak były ważnymi kanałami dla buddyzmu przedostającego się do Chin, bardziej niż szlaki morskie, które miały większy wpływ na przekazywanie wiary do Azji Południowo-Wschodniej. Odnotowano, że buddyzm był obecny w Chinach od czasów dynastii Han, a według legendy cesarz Mingdi (Ming-ti, 57–75 n.e.) otrzymał boską wizję, która zainspirowała go do poszukiwania wiedzy o Buddzie w Indiach. Chińscy mnisi i uczeni byli wysyłani w regularnych odstępach czasu w celu poszukiwania indyjskiej wiedzy i tekstów, które można było przywieźć z powrotem do Chin i przetłumaczyć na język chiński. Niemal w każdym przypadku, gdy koncepcje buddyjskie wprowadzano do Chin, łączono je z wcześniej istniejącymi chińskimi koncepcjami religijnymi lub były one następnie modyfikowane. Warto zauważyć, że buddyzm połączono z taoistyczną (taoistyczną) filozofią Laozi (Lao Tzu), zarówno po to, by okazać szacunek temu drugiemu, jak i po to, aby nowe, obce koncepcje były bardziej zrozumiałe dla chińskiej publiczności. Sam rozmiar i stopień różnorodności w Chinach oznaczał, że nieuchronnie występowały różnice w interpretacji. Ponieważ większość chińskich buddystów miała niewielką wiedzę na temat języka palijskiego lub sanskrytu, rytuały, w których wszyscy mnisi recytowali zgodnie akceptowany kanon buddyjski, miały mniejszy wpływ niż w Indiach. Czasami buddyzm był tłumiony jako obca religia, która ingerowała w wierzenia rdzennych Chińczyków. Zmuszone do podziemia w takich okresach tempo rozwoju odmian filozofii przyspieszyło z powodu trudności w komunikowaniu się z innymi wspólnotami wierzących. W rezultacie w Chinach pojawiło się wiele różnych szkół myśli buddyjskiej.

TIANTAI (T'IEN T'AI)

Buddyzm Tiantai został założony na górze Tiantai w południowo-wschodnich Chinach przez mnicha Chiyi (Chih-i, 538–597 n.e.) za panowania dynastii Sui. Skoncentrował się na Sutrze Lotosu (Saddharmapundarika-sutra lub Fahua-ching po chińsku) jako głównym tekście. Szkoła Tiantai nauczała, że egzystencja jest rzeczywista, ale nietrwała i nieistotna oraz że w poszukiwaniu osobistego oświecenia należy trzymać się środkowej ścieżki. Chiyi wierzył, że Siakjamuni znał cały kanon myśli buddyjskiej w czasie swojego oświecenia, ale dopiero później został on uwolniony do ludzkiej świadomości z powodu niezdolności ludzi do zrozumienia całości przestania. Buddyzm Tiantai został wprowadzony do Japonii na początku IX wieku pod nazwą Tendai przez mnicha Saicho.

HUAYAN (HUA-JEN)

Szkoła myśli buddyjskiej Avatamsaka znana jest jako Huayan w Chinach i Kegon w Japonii. Opiera się na Avatamsaka-sutrze, która jest również znana jako Sutra Girlandy lub Sutra Wieńca. Buddyzm Huayan jest związany z mnichem Fazangiem (Fa-tsang, 643–712 n.e.), znanym również jako Xianshou (Hsien-shou), trzecim patriarchą, który wiele zrobił dla rozwoju lekcji w szkole. Podstawą buddyzmu Huayan jest to, że wszystkie elementy rzeczywistości są od siebie zależne i powstają dzięki sobie nawzajem, spontanicznie. W każdej chwili istnieje nieskończona liczba możliwości i dlatego możliwe jest pojawienie się na świecie nieskończonej liczby Buddów (którzy mogą zinternalizować wszystkie możliwe warianty w ramach harmonijnej całości). Zaawansowany trening umysłu i medytacja są niezbędne, aby móc zrozumieć naturę rzeczywistości i tego, jak dążyć do oświecenia. Fazang urodził się w sogdyjskiej rodzinie z Chang'an (Ch'ang-an), a system, który stworzył, jest często uważany za jedną z najbardziej zaawansowanych i kompletnych ze wszystkich szkół buddyzmu, jakie powstały w

Chinach. Nadal jest wpływowy w Japonii nawet w czasach nowożytnych. W samych Chinach forma Huayan straciła popularność w wyniku ogólnego stłumienia buddyzmu za czasów późniejszej dynastii Tang (T'ang). Odrodził się częściowo w okresie propagowania neokonfucjanizmu, który rozkwitał od XI wieku n.e.

CZYSTA KRAINA

Odmiana buddyzmu Czystej Krainy, znana w języku chińskim jako Qingtu (Ching-tu), opiera się na Sutrze Czystej Krainy (Sukhavativyuha-sutra), która powstała na północy Indii w II wieku n.e. Sutra dotyczy procesu mnicha, który dążył do oświecenia, po części ślubując stworzyć czystą krainę, w której wszyscy mogliby żyć szczęśliwie do długiego i spełnionego wieku. Ci, którzy praktykują buddyzm Czystej Krainy, zobowiązują się do różnych ślubowań, które, jak się uważa, pomogą im osiągnąć oświecenie. W szczególności 18. ślubowanie jest znaczące i utrzymuje, że wymówienie imienia Buddy w momencie śmierci wystarczy, aby dusza odrodziła się w Czystej Krainie. Ta forma buddyzmu stała się bardzo popularna, głównie dlatego, że dawała zwykłym ludziom możliwość aspirowania do oświecenia w ciągu własnego życia. Uważa się, że mnich z Sutry Czystej Krainy, którego imię brzmiało Dharmakara, osiągnął oświecenie i obecnie przebywa w Czystej Krainie w postaci Buddy Amitabhy, czyli po chińsku O-mi-to-fo. Tam, wraz z boginią Guanyin (Kuan Yin) i Mahasthamaprapta, pomaga ludziom osiągnąć ich cel, jakim jest odrodzenie się w Czystej Krainie. Najwyraźniej nauki buddyzmu Czystej Krainy znacznie odbiegają od innych form buddyzmu nauczanych w przeszłości. Zamiast upierania się historycznego Buddy, że tylko to, co można osobiście ocenić i czego można doświadczyć, może być użyte w walce o oświecenie, które jest jedynym ostatecznym celem ludzkiej egzystencji, ludzie mogą polegać na życzliwości trójcy kierowanej przez Amitabhę i mieć jako ostatecznym celem odrodzenia w raju Czystej Krainy.

ZAN (CH'AN)

Buddyzm Zan koncentruje się na roli medytacji w poszukiwaniu oświecenia. Znany jest jako buddyzm dhjany w sanskrycie i zen w Japonii, gdzie osiągnął największy poziom popularności. Indyjski mnich Bodhidharma przywiózł ją do Chin w 520 roku n.e. Buddyzm Zan koncentruje się na przekonaniu, że wszystkie żywe stworzenia mają w sobie aspekt Stanu Buddy i że możliwe jest, poprzez intensywną medytację, urzeczywistnienie tego istnienia, które skutkuje wu, czyli oświeceniem. Podobnie jak nauczanie historycznego Buddy, naucza, że urzeczywistnienie obecności wewnętrznego aspektu Buddy nie może być nauczane ani wyjaśniane przez kogokolwiek innego, ale może być docenione jedynie poprzez wewnętrzną kultywację świadomości. Intensywny reżim medytacyjny nie był czymś, co wielu ludzi miało okazję realizować, co jest jednym z powodów, dla których szkoła Czystej Krainy osiągnęła wyższy poziom popularności. Po śmierci piątego patriarchy szkoły Zan nastąpił rozłam między wyznawcami z północy i południa. Tendencja południowa, która została nazwana na cześć Huineng (Huineng), nauczała, że oświecenie poprzez medytację można osiągnąć znacznie szybciej i natychmiastowo, niż proponowała tendencja północna. Huineng odniósł większy sukces niż stopniowe podejście szkoły północnej, która ostatecznie zniknęła z Chin.

Byblos

Miejsce starożytnego Byblos leży na libańskim wybrzeżu, około 25 mil na północ od Bejrutu. Jest zamieszkane nieprzerwanie od późnego neolitu (ok. 5000 p.n.e.), a jego tradycja głosi, że jest najstarszym miastem na świecie. Grecy nadali temu miejscu nazwę Byblos, ponieważ przez miasto importowali egipski papirus lub byblos. Egipcjanie nazywali je Kebeny, ale nazwa miasta brzmiała dla jego mieszkańców Gubal, a później Gebal. Byblos nadal jest nazwą stanowiska archeologicznego, ale nazwa miasta po arabsku to Jebeil. Przez stulecia położenie starożytnego miasta zostało zapomniane, dopóki nie zostało odkryte przez francuskiego uczonego Ernesta Renana w 1860 roku. Leżało ono pod

miastem Jebeil, a ściany jego domów zawierały kamienie z inskrypcjami ze starożytnej przeszłości miasta. W latach 1919-1924 wykopaliska Pierre'a Monteta ujawniły grobowce dziewięciu starożytnych władców Byblos. Maurice Dunand zastąpił Monteta, prowadząc wykopaliska od 1925 do 1975 roku. geograf Strabon opisał Byblos jako „miasto położone na wysokości w niewielkiej odległości od morza”. Miało doskonałe położenie geograficzne, gdzie krzyżowały się szlaki handlowe z północy i południa. Miasto zostało zbudowane na cyplu, za którym góry Libanu zbliżały się najbliżej morza, zapewniając łatwy dostęp do rozległych lasów cedrowych i złóż rudy miedzi. Po obu stronach cypla znajdowały się zatoki, które zapewniały naturalne porty, większa na południu. Po stronie północnej leżało górne miasto, czyli akropol, w którym znajdowały się pałace i świątynie. Porty nie były szczególnie duże, ale całkiem zdolne do obsługi towarów wpływających i wypływających z Byblos. Eksport obejmował kananejskie wino i oliwę oraz najważniejsze drewno. Najwcześniejszy przykład alfabetu fenickiego (ok. 1000 p.n.e.) znajduje się na sarkofagu króla Ahirama z Byblos. Zachowały się pozostałości po prawie 3000 latach kontaktu z Egipcem, w tym artefakty z inskrypcjami imion faraonów ze wszystkich okresów. Handel został zakłócony około 2300 roku p.n.e. przez plemiona Amorytów z pustyni najeżdżające równinę przybrzeżną i atakujące Byblos. Miasto szybko odrodziło się i weszło w okres wielkiego dobrobytu, który trwał aż do przybycia ludów morskich w XIII wieku p.n.e. Epoka żelaza (1200-586 p.n.e.) zapoczątkowała fenicką epokę Byblos: mieszanek przybrzeżnych Kananejczyków i ludów morskich. Po roku 1000 p.n.e. miasto nigdy nie było całkowicie niezależne od wielkich mocarstw, Asyrii, Babilonu i Persji. Byblos zawsze stawiało handel na pierwszym miejscu i podporządkowywało się swoim zwierzchnikom, w tym Aleksandrowi Wielkiemu, któremu poddało się i zostało oszczędzone. Po podboju Aleksandra miasto powoli przejmowało kulturę i język grecki. Przybycie Rzymian w 64 p.n.e. przyniósł miastu trzy wieki pokoju i dobrobytu, wraz z budową świątyń, teatrów i łaźni. Bizantyjskie panowanie cesarskie sprowadziło do miasta chrześcijańskiego biskupa, ale niewiele jest pozostałości z tego okresu. W 636 n.e. miasto przeszło pod panowanie arabskie aż do przejęcia przez krzyżowców w 1104 r. Około 1215 r. krzyżowcy zbudowali kościół św. Jana Chrzciciela. W 1289 roku miasto poddało się Mamelukom, a w XV wieku Byblos zostało przejęte przez Turków osmańskich, pod których panowaniem Jebeil funkcjonowało jako mało znany port rybacki.

Budda Gautamy

(ok. 563-483 p.n.e.) przywódca religijny

Budda Gautama jest postacią historyczną, o której mowa, gdy ludzie mówią o Panu Buddzie lub po prostu o Buddzie. Jednak zgodnie z myślą buddyjską w rzeczywistości istnieje nieskończony strumień buddów, którzy manifestują się zgodnie z różnymi fazami rzeczywistości, od odległej przeszłości wszechświata po daleką przyszłość. Gautama Budda to Budda, który manifestuje się w fazie wszechświata, w którym żyjemy. Stan Buddy reprezentuje stan osiągnięcia oświecenia, a to pozwala Buddzie zademonstrować innym, jak osiągnąć nirwanę, która jest stanem oświecenia i sposobem na ucieczkę z wiecznego koła cierpienia spowodowanego pragnieniem i reprezentowanego przez niekończące się reinkarnacje.

WCZESNE ŻYCIE GAUTAMA BUDDY

Zdecydowana większość azjatyckich buddystów akceptuje rzeczywistość Buddy Gautamy i nie widzi większej wartości w ustaleniu dokładniejszych szczegółów. Nauki Buddy były przekazywane ustnie od mnicha do ucznia przez kilka stuleci, więc możliwe jest, że do kanonu weszły pewne błędy. Jedynym źródłem sporu o szczegóły historyczne był spór o daty życia Buddy Gautamy, które ogólnie przyjmuje się za ok. 563-483 p.n.e., ale uważa się, że ok. 448-368 p.n.e. w Japonii. Urodził się na wysokiej pozycji społecznej jako członek Kshatriya, czyli klasy wojowników, a jego rodzice byli członkami rodziny królewskiej. Mówi się, że jego matka, Mahamaya, niosąc Guatamę, śniła, że dziecko okaże się albo

uniwersalnym władcą, albo Buddą, w zależności od tego, czy pozostanie w domu, czy będzie wędrować za granicę. Mahamaya odwiedziła swoich rodziców w ostatnim miesiącu ciąży i przechodząc przez park Lumbini urodziła. Guru króla opiekował się dzieckiem, a następnie ogłosił Stan Buddy jako przeznaczenie dziecka. W dniu nadawania imienia dziecku, pięć dni po urodzeniu, 108 braminów przybyło, aby przepowiedzieć przyszłość, a także oddać cześć dziecku, tak jak już to uczynili jego ojciec i guru. Nadano mu wówczas imię Siddhartha, co oznacza „Ten, który osiągnął swój cel”. Dwa dni później Mahamaya zmarła, a Gautamę wychowywała druga żona jego ojca Suddhodana, znana jako Mahapajapati Gotami. Rodzina mieszkała w Gautamie, a imię to zostało przyjęte przez Buddę jako określenie osobiste, mimo że nigdy nie było to jego własne imię. Jako dziecko Gautama Budda był rozpieszczany przez swojego ojca i prowadził życie w luksusie, po części dlatego, że jego ojciec niechętnie pozwalał chłopcu podjąć swoje przeznaczenie i wędrować po świecie i wołał, aby pozostał blisko niego i został uniwersalnym, doczesnym władcą. Gautama był bardzo zainteresowany sprawami duchowymi i w wieku siedmiu lat zapadł w trans jhany. To wydarzenie stało się podstawą jednego z wczesnych kazań Buddy. Chociaż Gautama poślubił księżniczkę Yasodharę w wieku 16 lat, jego zainteresowanie duchowością i ascezą nigdy nie osłabło, chociaż uważa się, że jego małżeństwo było udane.

WIELKIE WYRZECZENIE BUDDY

To spokojne życie trwało do 29 roku życia, kiedy przemierzając wieś w towarzystwie swojego woźnicy spotkał chorego, niedożywionego i starego mężczyznę, a w końcu trupa. Podczas czwartego spotkania zauważył mężczyznę w żółtej szacie, który ze spokojem zajmował się swoimi sprawami. Zbiegło się to z narodzinami syna Gautamy, którego nazwał Rahula (kajdany), i postanowił odkryć tajemnicę, dzięki której mężczyzna w żółtej szacie mógł podróżować po świecie pozornie szczęśliwie w obliczu takiej nędzy. To epifaniczne wydarzenie jest określane jako Cztery Wielkie Znaki. Budda opuścił swoją żonę i syna, aby podróżować po świecie, próbując osiągnąć oderwanie od cierpienia świata. Ten akt jest znany jako Wielkie Wyrzeczenie, które odnosi się do odrzucenia przez Buddę całej swojej rodziny, jego poprzednich ziemskich posiadłości i więzi. Gautama wędrował na południe do Indii i otrzymał nauki od wielu uczonych. Jednym z nich był Alara Kalama, pod którego opieką Gautama osiągnął mistyczny stan znany jako sfera nicości, co później zapisał w jednej ze swoich sutr. To osiągnięcie było znaczące pod względem duchowym, ale Budda chciał rozszerzyć swoją wiedzę, aż będzie w stanie osiągnąć ostateczny stan nirwany, całkowite oświecenie. W rezultacie opuścił swojego nauczyciela i wędrował dalej. W ciągu następnych lat Budda znalazł spokojne środowisko w Uruvela i osiedlił się tam, aby szukać prawdy. Przyłączyło się do niego pięciu ascetów, którzy chcieli się od niego uczyć. Gautama szukał oświecenia poprzez skrajne zastosowanie ascezy. Później mówił o tym czasie jako o czasie, w którym ekstremalny post spowodował, że jego kości wystawały przez skórę, a jednocześnie musiał stawić czoła innym formom samoumartwienia. Asceza od dawna była ważnym nurtem indyjskiej myśli religijnej. Może jednak prowadzić do podziałów w społeczeństwie, ponieważ liczba osób, które mogą uczestniczyć, jest z konieczności ograniczona, podczas gdy inne osoby, zwłaszcza kobiety, są zobowiązane do kontynuowania obowiązków domowych, aby zapewnić dalsze funkcjonowanie społeczeństwa jako całości. Kiedy Budda ostatecznie odrzucił ascezę, skutecznie zapewnił, że buddyzm może inspirować wszystkich członków społeczeństwa. Odwrót Buddy od skrajnej ascezy rozczarował przynajmniej niektórych jego wczesnych wyznawców. Jednak ścieżka umiarkowania we wszystkim stała się centralną częścią nauk buddyjskich. Budda odrzucił kurs, który tak go osłabił, że pewnego razu zemdlął i uznano go za zmarłego. Następnie jechał zgodnie ze zdrowym schematem i dbał również o zdrowie ciała.

BUDDA I CZTERY SZLACHETNE PRAWDY

Gautama rozpoczął bardziej produktywne poszukiwania oświecenia i ostatecznie osiągnął swój cel. Pewnego ranka usiadł pod drzewem bodhi i postanowił nie opuszczać swojej pozycji, dopóki nie osiągnie nirwany. Zapisano, że poszukiwania te wiązały się z długą i trudną walką ze złym duchem Marą i jego licznymi sługami. Jataki to pisma święte, które opisują poprzednie życia Buddy przed inkarnacją, w której ostatecznie osiągnął nirwanę. Zapisują wiele cnót, które ukończył Budda Gautama, co oznacza, że zgromadził wiele cnót, które zostały mu przekazane w walce z Marą. Obejmowały one wielkie cnoty lub paramitas, które obejmują cierpliwość, pracowitość, medytację i transcendentną mądrość. Następnie Budda nauczał ich swoich naśladowców. Uzbrojony w paramity Gautama Budda był w stanie oprzeć się złemu, a demonstrując głębokie zrozumienie armii i broni Māry, był w stanie ich pokonać. Umożliwiło mu to skoncentrowanie się na Czterech Szlachetnych Prawdach, które mówią, że istnienie jest cierpieniem, co jest spowodowane naturą pragnienia nietrwałych rzeczy we wszechświecie, że cierpienie można mimo wszystko pokonać i że to Szlachetna Ośmioraka Ścieżka zapewnia środki, za pomocą których można osiągnąć to zwycięstwo. Ścieżka wymaga właściwego myślenia, działania, mówienia i zrozumienia. Ludzie powinni przez cały czas pamiętać o istnieniu innych ludzi i rzeczy tego świata i unikać popełniania jakichkolwiek wykroczeń przeciwko ścieżce prowadzącej do nirwany, jednocześnie nie przeszkadzając innym w ich własnej ścieżce. Urzeczywistnienia te umożliwiły Gautamie Buddzie osiągnięcie oświecenia pod drzewem bodhi, gdy miał 35 lat.

UCZNIOWIE I ROZPOWSZECHNIANIE SIĘ BUDDYZMU

Osiągnąwszy nirwanę, Budda spędził jeszcze kilka tygodni pod drzewem bodhi, kontemplując dodatkowe aspekty wszechświata i filozofii. Został przekonany do podjęcia życia w nauczaniu, częściowo w wyniku interwencji boskiego Sahampatięgo. Budda początkowo niechętnie opuszczał swoje stanowisko, ale zgodził się, a następnie starał się nawrócić innych, w tym tych ascetów, którzy wcześniej odrzucili jego nauki. Pięciu ascetów przyjęło nauki Buddy i zostało jego uczniami: byli pierwszymi mnichami, a ich nawrócenie wyznacza początek sanghi, mnicha, który wspiera buddyzm i stał się częścią potrójnych klejnotów leżących u podstaw społeczeństwa buddyjskiego. Buddyzm jest obecnie wyznawany w większości krajów Azji Wschodniej, zwłaszcza w Japonii, Korei, Chinach, Tajlandii i kontynentalnej Azji Południowo-Wschodniej, a także w krajach, które zostały zislamizowane. W czasach nowożytnych buddyzm rozprzestrzenił się również na kraje zachodnie. Pierwsi uczniowie również mieli możliwość osiągnięcia oświecenia. Budda przyłączył się do nich, podróżując i szukając tych, którzy chcą słuchać jego przesłania. Jak to było w zwyczaju tych, którzy osiągnęli oświecenie, przyjmował jałmużnę i jedzenie od ludzi. Kiedy wrócił do rodzinnego miasta, jego ojciec był niezadowolony ze ścieżki, którą wybrał jego syn, ale ustąpił początkowy opór i zapanował pokój. Wielu członków pałacu nawróciło się, a kilku członków jego rodziny zostało wyświęconych na sanghi. Budda został zaproszony do stolicy królestwa Kosala, gdzie jego władca zbudował dla niego klasztor. Budda przyciągał także wrogów. Wśród wielu różnych wierzeń religijnych północnych Indii niektórzy byli niezadowoleni z sukcesu nauk Buddy i próbowali zakwestionować jego autentyczność. Jednak sukces nawróceń znacznie przewyższał sukces jakiegokolwiek opozycji religijnej. W wieku 80 lat Budda przewodniczył tworzeniu skutecznej sanghi i mógł kontemplować rosnącą liczbę wyznawców. Swoją ostatnią podróż odbył w towarzystwie niewielkiej liczby wyznawców. Gdziekolwiek się udał, Budda żył prosto, przyjmując dobroczynność ludzi i mówiąc im o ścieżce do oświecenia. We wsi Beluva poważnie zachorował. Wyzdrowiał z bezpośredniej choroby, chociaż nadal był w słabym stanie. Wiedząc, że jego koniec jest bliski, Gautama Budda oznajmił, że planuje umrzeć po trzech miesiącach i zabrał się za aranżowanie swoich ostatnich spraw i ostatecznych przesłań dla swoich uczniów. Kiedy to wszystko zostało osiągnięte, zmarł.

Bunty żydowskie

Józef Flawiusz najlepiej opisuje pierwszą walkę militarną Żydów przeciwko Rzymowi w swojej żydowskiej historii wojennej, ale tło historii można ustalić na podstawie Nowego Testamentu i Pseudepigrafów. Oba źródła mówią o podzielonym społeczeństwie politycznym i religijnym, początkowo rządzonym przez miejscowego władcę (Herod), a następnie przez imperialnych agentów o różnych cechach (na przykład Poncjusz Piłat obrażał Żydów). Podatki były wysokie, a Rzymianie mieli tendencję do dyskryminowania Żydów niehellenizowanych. Qumran i Zwoje znad Morza Martwego świadczą o wielu sekciarskich podziałach w wierze żydowskiej. Józef Flawiusz mówi o niezadowoleniu społecznym, które przybierało formę zamieszek, bandytyzmu i fanatyzmu. Gdy w 66 r. n.e. za panowania Nerona wybuchła wojna, Żydzi początkowo byli zjednoczeni i mieli przewagę. Polityczne intrygi w kraju przez dwa lata powstrzymywały Rzymian przed odzyskaniem pozycji. Fala szybko się odwróciła, gdy Wespazjan, a później jego syn Tytus, dowodził legionami rzymskimi. Tradycyjna data zniszczenia Świątyni to uroczysty dzień postu dla praktykujących Żydów, a także data spalenia miasta przez Rzymian i zbezczeszczenia Wzgórza Świątynnego 60 lat później. Zachowała się jedynie Zachodnia „Ściana Płaczu” Świątyni. Kiedy w 70 r. n.e. Żydzi zostali wypędzeni z Jerozolimy, schronili się w Masadzie, fortecy na klifie na pustyni. Tam, po długim oblężeniu, wszyscy 1100 ocalali rozpoznali swój los i popełnili samobójstwo. Po klęsce tego powstania Żydzi zostali bez świątyni, bez wyraźnego przywództwa religijnego, bez infrastruktury politycznej i gospodarczej. Ich rada rządząca, Sanhedryn, została rozwiązana; ofiary i pielgrzymki w Jerozolimie zostały wyeliminowane lub drastycznie ograniczone; a rzymscy legionści otrzymali najcenniejszą i najświętszą ziemię żydowską. Po pewnym czasie nawet zapisy historyczne milczą. Wrogość wobec Rzymian musiała jednak wzmóc się, ponieważ późniejsze zapiski historyczne donoszą o drugim powstaniu Żydów przeciwko Rzymowi, które rozpoczęło się poza Palestyną. Walki rozpoczęły się najpierw w Mezopotamii i Judei, ale potem wybuchły otwarte wojny w Egipcie, na Cyprze i w Libii. Cesarz rzymski Trajan odpowiedział, wysyłając swoich zaufanych i bezwzględnych generałów Martiusa Turbo i Lucjusza Quietusa. Rzymianie zemścili się, mordując setki tysięcy Żydów na niespokojnych obszarach. Wielka Synagoga w Aleksandrii, jeden z cudów świata, została zrównana z ziemią. Na Cyprze mówi się, że żaden Żyd nie pozostał przy życiu. Znienawidzony generał Quietus został gubernatorem Judei. Następnemu okresowi przewodniczył cesarz Hadrian. Główna historia Rzymu pochodzi od Dio Krassusa, około 100 lat później i jest niekompletna, oraz z bardzo późnych źródeł żydowskich i chrześcijańskich. Hadrian przyjął inną taktykę niż jego poprzednik Trajan. Zwolnił Quietusa ze stanowiska gubernatora i stracił go. Na swych łączników wyznaczył dwóch Żydów i otwarcie zachęcał do odbudowy Jerozolimy. Według rabinów Rzymianie zezwolili na odbudowę świątyni. Potem uległa zmianie pojednawcza postawa Hadriana wobec Żydów. Po pierwsze, zaproponował, aby żydowska świątynia została zbudowana gdzie indziej niż na Wzgórzu Świątynnym. Potem jego córka została zamordowana, a winę ponieśli jego żydowscy łącznicy. Hadrian podjął zdecydowane kroki przeciwko Żydom w krótkich odstępach czasu: zabronił Żydom z zewnątrz powrotu do Palestyny, zabronił żydowskim praktykom religijnym i postanowił wznieść pogańską świątynię w miejscu świątyni żydowskiej. Intensywna negatywna reakcja stworzyła warunki do trzeciej rewolty. Tylko Żydzi i Chryścijanie wspominają nazwisko inicjatora tej wojny. Jego pseudonimem był Bar Kochba (Szimon bar Kosiba). Bar Kochba początkowo odnosił niezwykle sukcesy: pokonał Dziesiąty Legion w Jerozolimie, a następnie wypędził Rzymian z ważnych obszarów Judei. Przyciągnął około 400 000 żydowskich rekrutów, którzy następnie pokonali rzymskie posiłki wojskowe sprowadzone z Syrii, Egiptu i Arabii. W ciągu jednego roku odbił 985 wiosek i zbudował 50 fortec. Bar Kochba udowodnił, że jest zdolnym biurokratą w pierwszych dniach swojego rządu, ustanawiając systemy administracyjne i podział ziemi. On również odnowił rzymskie monety z hasłami „Wolność Jerozolimy” i „Wolność Izraela”. W obliczu tak rodzącego się państwa Hadrian musiał wysłać swojego najlepszego generała, Sekstusa Juliusza Sewera, odwołując go z Brytanii. Ponieważ Bar Kochba nauczył się technik walki partyzanckiej, Severus musiał walczyć cierpliwie i powoli. Sewer stłumił powstanie w dużej mierze głodem, oblężeniami i propagandą, ponieważ Żydzi schronili się na odizolowanych

terenach i w surowych naturalnych twierdzeniach, takich jak jaskinie i klify. Kiedy w 135 r. n.e. zdobyto Jerozolimę, powstańcy stanęli do ostatniego oporu w Bet-Ter, dobrze chronionym mieście na południowy zachód od Jerozolimy. Choć długo opierali się Rzymianom, w końcu mieszkańcy zwrócili się przeciwko Bar Kochbie i zabili go. Po oblężeniu Hadrian zrównał z ziemią Jerozolimę i dotrzymał obietnicy wzniesienia rzymskiej świątyni na Wzgórzu Świątynnym. I zarządził, że żaden Żyd nie może nigdy więcej wejść do miasta ani nawet spojrzeć na nie z daleka. Po wojnie Bar Kochby stosunki żydowskie i rzymskie weszły w długi okres wzajemnej wrogości. Na początku trzeciej rewolty Bar Kochba był tak imponujący w bitwie, że wirowały wokół niego mesjańskie spekulacje. Wielu rabinów najwyraźniej otwarcie przyjęło go jako mesjasza. Rabin Akiba ben Józef, który aprobował bunt, nadał swemu imieniu mesjański tytuł: Bar Kochba, „syn gwiazdy”. Prawdopodobnie większość palestyńskich mędrców początkowo miała podobne poglądy. Pewien znany rabin sprzeciwił się, mówiąc: „Akiba, prędzej trawa wyrośnie ci na brodzie, zanim przyjdzie Mesjasz”. Akiba zginął wraz z około 500 000 innych w Palestynie, kiedy Bar Kochba został pokonany. Niezliczoną liczbę innych, w tym wielu rabinów, sprzedano w niewolę. Rzadko kiedy imię Bar Kochba jest używane w źródłach żydowskich, podczas gdy jest to normalne imię podawane w źródłach chrześcijańskich. Teksty rabiniczne gorzko określają go jako Bar Koziba (syn kłamstwa), gra słów na temat jego imienia bar Kosiba.

Biblioteki, starożytność

Warunkiem wstępnym posiadania biblioteki przez społeczeństwo jest scenariusz, poziom umiejętności czytania i pisania, szkoły wspierające umiejętności literackie, wykształcona i zaradna klasa wykształcona, zainteresowanie czytaniem oraz branża wydawnicza. Warunki te sprzyjały w starożytności społeczeństw Bliskiego Wschodu i Grecji, choć na początku naszej ery biblioteki nie były obce w cesarskich Chinach. Wczesne biblioteki odnoszące największe sukcesy oferowały największą dostępność publiczną. Zbiórki bibliotek znajdują się w archiwach starożytnych monarchii i rządów. Gdy tylko pismo się rozwinęło, było używane przez władców do celów administracyjnych i prowadzenia ksiąg. Wczesnym przykładem są tabliczki z Ebla (nieдалеko Aleppo w Syrii). Tutaj kopacze znaleźli około 2000 glinianych tabliczek datowanych na 2300 p.n.e., zawierających informacje o żywności, odzieży i surowcach, najwyraźniej używanych jako archiwum pałacowe. Podobną skrytkę znaleziono w Ras Shamra w Syrii, odzwierciedlającą miasto Ugarit w XIII wieku p.n.e. . Tutaj pisma mają nieco bardziej intelektualny charakter: korespondencja dyplomatyczna, prawa, historia, trochę poezji i zaklęć, a nawet sumeryjsko-ugarycki słownik. Te wczesne zbiory były miejscami przechowywania informacji administracyjnych. Czytanie dla przyjemności i ogólny dostęp czytelników nie były priorytetami. Pałacowe repozytorium Asurbanipala (ok. 650 r. p.n.e.) w Niniwie dostarcza bardziej starożytnej paraleli dla naszego tematu. Zbiór obejmował 1500 tytułów w tekstach klinowych. Odnalezienie Eposu o Gilgameszu sugeruje, że czytelnicy nie byli zainteresowani jedynie skutecznym rządzeniem, chociaż zdecydowana większość tekstów to zasoby dla pałacowych biurokratów Assurbanipala.

PRYWATNE I SPECJALISTYCZNE

W starożytnym świecie greckim istnieje długa historia umiejętności czytania i pisania, książek i edukacji. Biblioteki były jednak początkowo zdecydowanie prywatne i wyspecjalizowane. W IV wieku p.n.e. Osobista kolekcja książek Arystotelesa była słynna, a jego szkoła perypatetyczna była kontynuowana w jego krokach. Ponadto uczeni niedawno odkryli katalog książek, który wskazuje, co powinna oferować starożytna biblioteka: Homer, Hezjod, tragedie, a nawet książki kucharskie. Dominowało jednak przekonanie, że księgozbiory są dla ekscentrycznych intelektualistów. Początki publicznej biblioteki sięgają czasów wyznawców Arystotelesa, którzy wyemigrowali do Aleksandrii po śmierci ucznia Arystotelesa, Aleksandra Wielkiego. Być może przekonali monarchów diadochów, Ptolemeusza, do założenia biblioteki na wzór Arystotelesa, ale udostępnienia jej wszystkim jako zasobu publicznego. A może Ptolemeusza, zhellenizowani, chcieli po prostu dotować grecką naukę w Egipcie. W ten sposób

biblioteka została wkrótce powiązana z kręgiem greckich myślicieli zwanych „Mouseion” (miejsce zgromadzeń muz natchnionych). Demetrios Faleron (345-283 p.n.e.) i szereg innych homeryckich uczonych byli pierwszymi głównymi bibliotekarzami Aleksandrii. Powstało pierwsze krytyczne wydanie eposów homeryckich, a także pierwsza żydowska Biblia w języku greckim. Inni uczeni biblioteczni prawdopodobnie należeli do Kallimacha, Plotyna i Żyda Filona. Jest również prawdopodobne, że patronami w późniejszych wiekach były postacie religijne, takie jak Klemens Aleksandryjski, Orygenes, gnostycy i zwolennicy neoplatonizmu. Zasoby Aleksandrii były ogromne i składały się z co najmniej 500 000 zwojów (zwojów), czyli równowartości 100 000 ksiąg. Kompleks składał się z 10 budynków połączonych kolumnadami i przylegającymi do nich miejscami do czytania i dyskusji. Biblioteka przetrwała do czasów kalifatu muzułmańskiego. Jednym z głównych rywali Aleksandrii był Pergamon, piękne miasto w Azji Mniejszej. Około roku 200 p.n.e. Król Eumenes II lub Attalus I założył bibliotekę, aby konkurować z biblioteką Ptolemeusza. Egipcjanie byli tak zagrożeni, że zakazali eksportu papirusu, surowca do produkcji książek, co tylko stymulowało produkcję pergaminu jako substytutu. Biblioteka ostatecznie zawierała około 200 000 zwojów. Inne starożytne biblioteki znaleziono również w takich obszarach śródziemnomorskich, jak Rodos, Kos, Pella i Antiochia. Cesarstwo Rzymskie szczytosię instytucją biblioteczną, która łączyła tradycje greckie ze współczesnym światem. Kiedy Aemilius Paullus pokonał Perseusza Macedońskiego w 168 p.n.e., splądrował bibliotekę królewską i przywiózł jej księgi. Chciał kształcić swoich synów w kulturze greckiej, podobnie jak Aleksandryjczycy. Wraz ze wzrostem pragnienia Rzymu w zakresie nauki języka greckiego wzrosło również zapotrzebowanie na greckich nauczycieli, książki i biblioteki. Biblioteki rzymskie są bogate. Cyceon i Plutarch dużo mówią o kupowaniu książek, udostępnianiu książek poprzez zasady wypożyczania i kopiowania, przechowywaniu i organizowaniu książek oraz czytaniu książek. Z satyr Trymalchiona, Seneki i Luciana dowiadujemy się, że bogaci Rzymianie wykorzystywali swoje biblioteki jako maskę dla swojej głupoty. Popisywali się swoim bogactwem i „wysoką kulturą”, zakładając „biblioteki publiczne”. W czasach Augusta Cezara rolę w udostępnianiu książek zaczęło odgrywać państwo. Cesarze zaczęli udzielać świadczeń bibliotecznych. Juliusz Cezar sporządził pierwszy plan biblioteki, choć nie doczekał jego realizacji. Istnieją dowody na istnienie bibliotek wzniesionych na cześć cesarzy Wespazjana, Trajana, Marka Aureliusza, Karakalli i Dioklecjana. Według jednego obliczenia w samym Rzymie było ponad 28 bibliotek. Konstantyn Wielki splądrował księgi z Rzymu, aby rozpocząć w Konstantynopolu zbiór 7000 książek. Nowy Rzym miał ostatecznie 120 000 książek. Biblioteki rzymskie oferowały więcej udogodnień niż ich hellenistyczni przodkowie. Rzymianie zapewniali czytelnie i łatwy dostęp do stosów książek. Starożytni planiści biblioteczni zalecali, aby budynek był skierowany na wschód, aby złapać słońce, powinien mieć podłogi z zielonego marmuru, aby zmniejszyć zmęczenie oczu, i być ozdobiony złożonymi sufitami, aby zapewnić dobre oświetlenie. Zachowana do dziś biblioteka Celsusa w Efezie wskazuje, że na fasadzie znajdowałyby się popiersia znanych autorów, a centralną niszę czytelni można by ozdobić pomnikiem fundatora biblioteki. Zasady wypożyczania i godziny służby zostały wyryte w kamieniu: „Żadnej księgi nie wolno wyjmować, bo przysięgliśmy. . . . Otwarte od świtu do południa.” Na uwagę zasługują jeszcze trzy inne biblioteki. Orygenes III wiek n.e. z biblioteki w Cezarei korzystali Hieronim i Euzebiusz. Edessa i Nisibis były intelektualnymi ośrodkami kultury i kościoła syryjskiego 485 n.e. Nisibis miał bogatą kolekcję greckich książek naukowych i filozoficznych, które później trafiły do bibliotek muzułmanów Abbasydów. Justynian I VI wiek n.e. biblioteka w Konstantynopolu była źródłem jego słynnego Kodeksu Justyniana. Upadek bibliotek był czasami kojarzony z powstaniem chrześcijaństwa i rzekomą pogardą dla klasyki i kultury hellenistycznej. Istnieją historie o antyintelektualnych motłochach religijnych palących biblioteki, ale są też przykłady chrześcijańskiego wspierania nauki (takie jak Kapadocjanie, Bazyl Wielki i Hieronim). W rzeczywistości przekaz pism klasycznych do renesansu był spowodowany bibliotekami klasztorными średniowiecza. Chyba trafniej byłoby powiedzieć, że najgorszymi wrogami bibliotek były siły natury: robak i ogień. I niestety upadek Rzymu doprowadził do upadku gospodarki i edukacji.

Buddyzm therawady i mahajany

Buddyzm therawada i mahajana (często nazywany buddyzmem północnym) to formy buddyzmu, duchowej religii i filozofii stworzonej przez Buddę Gautamę (p.n.e. 566 p.n.e.), którą wyznaje ponad 700 milionów ludzi na całym świecie. Opracowany przez tysiące lat tradycja buddyjska ostatecznie prowadzi do tak zwanego oświecenia, stania się Buddą i przerwania cyklu reinkarnacji. Mahajana, wywodząca się z buddyzmu therawady, dominuje w Indiach, Chinach, Tajwanie, Tybecie, Japonii, Korei i Wietnamie. Theravada jest często nazywana południowym buddyzmem. Buddyzm Theravada jest bardziej konserwatywny i jest popularny na Sri Lance, w Tajlandii i Myanmarze (Birmie). Po oświeceniu Budda wygłosił swoje pierwsze kazanie i ustanowił ramy dla swoich nauk, składających się z Czterech Szlachetnych Prawd. Budda wyłożył fundamentalne zasady natury, które rządziły ludzką kondycją. Nauczał, że te Cztery Szlachetne Prawdy są sposobem, w jaki ludzie powinni kształtować swoje doświadczenia. Cztery Szlachetne Prawdy to Dukkha, cierpienie ludzi, stres i niezadowolenie z ignorancji; Samudaya, przyczyną tego niezadowolenia jest pragnienie; Nirodha, ustanie pożądania i osiągnięcie nirwany (wygaszenie lub wyzwolenie); i Magga, ścieżka praktyki, która prowadzi z cierpienia do nirwany, Szlachetnej Ośmiorakiej Ścieżki. Budda wędrował po indyjskich równinach przez kolejne 45 lat. Podczas swoich podróży nauczał tego, czego nauczył się w chwili przebudzenia. Wokół niego z każdego plemienia i kasty rozwinęła się wspólnota mnichów, a później mniszek. Ci wyznawcy wierzyli w jego ścieżkę, czyli dharmę, i poświęcili się jego naukom. Budda nie nazywał siebie bóstwem ani nie chciał być czczony.

CZTERY SZLACHETNE PRAWDY I OSIEM RAKA ŚCIEŻKI

Tradycja buddyjska uczy, że życie w ignorancji Czterech Szlachetnych Prawd wynika z braku doświadczenia i pragnienia ukształtowania świata na własnych warunkach, a zatem pozostaje się związanym z cyklem narodzin, życia, starzenia się, choroby, śmierci i odrodzenia w innym życie. Pragnienie i pożądanie napędzają ten cykl w ciągu niezliczonych wcieleń, zgodnie z karmicznymi działaniami. Budda nauczał, że uwolnienie się z tego cyklu wymaga przestrzegania każdej z Czterech Szlachetnych Prawd i przypisania każdej z nich zadania. Pierwszym jest zrozumienie, drugim porzucenie, trzecim urzeczywistnienie, a czwartym rozwój. Pełne urzeczywistnienie trzeciego jest drogą do oświecenia i osiągnięcia nirwany. Szlachetna Ośmioraka Ścieżka to zestaw cech osobistych, które należy rozwijać. To nie jest sekwencja kroków wzdłuż liniowej ścieżki. Szlachetna Ośmioraka Ścieżka to właściwy pogląd, właściwe postanowienie, właściwa mowa, właściwe działanie, właściwy sposób życia, właściwy wysiłek, właściwa uważność i właściwa koncentracja. Rozwój właściwego poglądu i właściwego postanowienia, mądrości i rozeznania ułatwia ruch właściwej mowy, właściwego działania i właściwego sposobu życia, czyli trzech czynników związanych z cnotą. Uważa się, że wraz z rozwojem cnoty dalej rozwijają się czynniki związane ze świadomością, właściwym wysiłkiem, właściwą uważnością i właściwą koncentracją. Budda nauczał, że praktykujący wznosi się w górę spirali duchowej dojrzałości, która ostatecznie prowadzi do oświecenia. Kiedy praktykujący rozpoczyna Szlachetną Ośmioraką Ścieżkę, dobro jednostki nie jest z góry przesądzone przez los, ani nie jest pozostawione kaprysom boskiej istoty lub przypadkowemu zbiegowi okoliczności. Odpowiedzialność za szczęście zależy tylko od jednostki. Dzięki temu uświadomieniu naucza się, że nawykowa ignorancja zostaje zastąpiona świadomością. Praktykujący jest wtedy świadomy swoich działań i wybiera je ostrożnie. W tym momencie niektórzy wyznawcy podejmują osobiste zobowiązanie, aby stać się oświeconym i stać się Buddą. Budda zmarł w wieku około 80 lat. Jego ostatnie słowa brzmiały: „Nietrwałe są wszystkie rzeczy stworzone; dążcie świadomie.” Nazywając religię i filozofię, którą założył, Dharma-vinaya, doktryną i dyscypliną, Budda stworzył strukturę społeczną wspierającą jego praktykę. Mnisi i mniszki, którzy postępowali zgodnie z jego naukami, zorganizowali i zachowali jego nauki dla pomyślności, chociaż żadne z jego nauk nie zostało zapisane aż do setek lat po jego śmierci. Buddyzm jest czasami

krytykowany jako negatywna lub pesymistyczna religia i filozofia, ponieważ twierdzi, że życie jest cierpieniem i rozczarowaniem. Budda oparł swoje nauki na tym, co uważa się za szczerą ocenę losu ludzkiego życia. Praktykujący wierzą, że Budda dał nadzieję na zakończenie cierpienia. Uważano, że jego nauki oferują nagrodę w postaci prawdziwego szczęścia i cyklu odrodzenia. Chociaż wyzwolenie z cyklu odrodzenia oznacza wymarcie po śmierci, to wygaszenie jest uważane za ostateczną wolność od cierpienia. Asymilując wpływy hinduskie, perskie i grecko-rzymskie, buddyzm rozprzestrzenił się w Indiach, Azji Środkowej i Azji Wschodniej aż do I wieku p.n.e. W III wieku n.e. cesarz Indii Ashoka przeszedł na buddyzm, ufundował kilka klasztorów i wysłał misjonarzy do sąsiednich krajów. W tym okresie praktyka rozprzestrzeniła się w Indiach i na Sri Lance. Wraz z rozprzestrzenianiem się buddyzmu pojawiły się różne interpretacje oryginalnych nauk Buddy, co doprowadziło do powstania różnych szkół buddyzmu. Jeden z nich dał początek sekcje zwanej Mahayana (Większy Pojazd), z której wyłoniła się Theravada (Mniejszy Pojazd, także Nauka Starszych). Ze względu na pejoratywny charakter terminów i regionów historycznych, w których te dwie gałęzie stały się popularne, te dwie sekty są często nazywane buddyzmem północnym i buddyzmem południowym.

BUDDYZM THERAWADY

Buddyści therawady wierzą, że praktykują pierwotną formę buddyzmu, tak jak została przekazana przez nauki Buddy. Doktryna buddyzmu therawady odpowiada zapisanym naukom Buddy i opiera się na Czterech Szlachetnych Prawdach. Poprzez praktykę Ośmiorakiej Szlachetnej Ścieżki jednostka może ostatecznie osiągnąć nirwanę. Jednak buddyzm Theravada skupiał się głównie na medytacji, ósmej z Ośmiorakiej Szlachetnej Ścieżki, i kładł nacisk na życie monastyczne oddalone od społeczeństwa. Ponadto buddyzm Theravada wymagał niezwykle dużej ilości czasu na medytację. Te surowe idee nie były praktyczne dla większości ludzi. Teksty therawady są napisane w języku zwanym Pali, co dosłownie oznacza „tekst” i opiera się na dialekcie środkowo-indo-aryjskim, prawdopodobnie używanym w środkowych Indiach za życia Buddy. Pali był pierwotnie językiem mówionym bez alfabetu. Uważa się, że Ananda, kuzyn Buddy i osobisty pomocnik, nauczył się nauk Buddy na pamięć. Po śmierci Buddy Ananda i 500 starszych mnichów wyrecytowało i zweryfikowało usłyszane kazania. Ponieważ nauki zostały zapamiętane, zaczynają się od słów: „Tak słyszałem. . .”. Nauki były przekazywane ustnie we wspólnocie monastycznej. Ciało klasycznej literatury therawady składa się z nauk Buddy ułożonych i skompilowanych w trzech działach. Vinaya Pitaka, „koszyk dyscypliny”, dotyczy zasad i zwyczajów. Sutta Pitaka, „koszyk dyskursów”, jest zbiorem kazań i wypowiedzi Buddy i jego uczniów. Abhidharma Pitaka, „kosz wyższej doktryny”, jest szczegółową psychologiczną i filozoficzną analizą Dharmy. Razem są one znane jako Tripitaka, „trzy kosze”. Do III wieku n.e. mnisi ze Sri Lanki stworzyli serię komentarzy do Tripitaki, które do V wieku zostały przetłumaczone na palijski jako Tipitaka. Od tego czasu Tripitaka została przetłumaczona na wiele różnych języków. Jednak wielu studentów therawady zobowiązuje się do nauki języka palijskiego w celu pogłębienia zrozumienia Tripitaki i związanych z nią komentarzy. Tripitaka i powiązane komentarze nie są uważane za stwierdzenia boskiej prawdy, które można zaakceptować czystą wiarą. Nauk Buddy należy doświadczać i oceniać poprzez osobiste doświadczenie. Liczy się odnalezienie prawdy w naukach Buddy, a nie same słowa nauk. W ten sposób fragmenty Tripitaki służą wyznawcom za przewodnik, którego mogą używać na własnej ścieżce do oświecenia. Do końca XIX wieku nauki therawady były nieznane poza południową Azją, gdzie rozwijały się przez ponad 2000 lat.

BUDDYZM MAHAJANY

Podczas gdy therawada została stworzona dla poważnych wyznawców, którzy mogli poświęcić dużą część swojego czasu na medytację, buddyzm mahajany mógł pomieścić większą liczbę ludzi. Nazywając swoją ścieżkę Większym Pojazdem, buddyści mahajany odróżnili się od therawady, nazywając therawadę mniejszym pojazdem. Zamiast podążać bezpośrednią linią nauk Buddy, buddyści mahajany

wierzyli, że odzyskują oryginalne nauki Buddy. Ich kanon pism świętych przedstawiał ostateczne nauki i wyjaśniał utratę ich obecności na setki lat, twierdząc, że te tajemne nauki były dane tylko najbardziej wiernym. Niezależnie od swojego pochodzenia, buddyzm mahajany jest odejściem od filozofii therawady, ponieważ ogólnym celem było rozszerzenie władzy religijnej na większą liczbę ludzi. W tym zadaniu buddyści mahajany rozwinęli teorię postępów w osiąganiu oświecenia. Na najwyższym poziomie stawał się Budda. Oświecenie poprzedzała seria wcieleń, zwanych bodhisattwami, czyli istotami mądrości. Bodhisattwa był głównym wkładem w buddyzm mahajany, ponieważ był koncepcją stworzoną w celu wyjaśnienia życia Buddy przed jego ostatnim. W tej tradycji życie Siddharthy Gautamy przed jego ostatnim życiem było spędzone na dążeniu do zostania Buddą. W tych żywotach był bodhisattwą, przyszłym buddą, który potrafił dokonać cudownych aktów radości i współczucia dla innych. Literatura dotycząca tych żywotów jest zbiorczo nazywana Jataką, czyli Opowieściami Narodzin. Chociaż wiele nie wiadomo o najwcześniejszych tradycjach buddyzmu, istnieją pewne dowody na to, że wyznawcy myśleli, że będzie tylko jeden Budda. W krótkim czasie wierzone, że wkrótce pojawi się kolejny Budda. Ta koncepcja Buddy Maitrei, czyli Przyszłego Buddy, rozrosła się i obejmowała przekonanie, że jeśli Przyszły Budda miał nadejść, to Budda lub bodhisattwa był już na ziemi przechodząc przez życie. Oznaczało to, że ktoś żyjący w danym momencie był Maitreją. Ponadto liczba buddów Maitrei była niepewna. Osobą podającą jedzenie lub sprzątającą podłogi może być Maitreja. Zamiast celu, jakim jest osiągnięcie pełnego oświecenia, jak w buddyzmie Theravada, celem praktykującego jest bycie arhanem, czyli „godnym”. Godny jest ten, kto poznał prawdę od innych i uznał ją za prawdę. Buddyści mahajany wierzą, że w ten sposób wyznawca słyszy prawdę, urzeczywistnia ją jako prawdę, a następnie przechodzi w nirwanę. Buddyści mahajany wyznają siedem szczególnych cech mahajany. Pierwszym z nich jest wszechstronność. Buddyści mahajany nie ograniczają swoich wierzeń do jednego Buddy, ale starają się widzieć prawdę, gdziekolwiek można ją znaleźć. Drugi to Uniwersalna Miłość do Wszystkich Czujących Istot. Wiara ta różni się od buddyzmu therawady tym, że dąży do powszechnego zbawienia wszystkich ludzi. Trzecia to Jego wielkość w intelektualnym zrozumieniu, co oznacza, że wszystkie rzeczy w ogóle nie są kierowane przez metafizyczne bóstwo. Czwarta to Jego Cudowna Duchowa Energia. Uważa się, że bodhisattwowie nigdy nie męczą się pracą na rzecz powszechnego zbawienia i nie martwią się, ile czasu zajmie osiągnięcie tego. Piątą cechą jest Jego wielkość w wykonywaniu upaji. Upaya tłumaczy się jako „dogodność” lub działanie odpowiednie do osiągnięcia celu. Szóstą cechą jest Jego Wyższe Osiągnięcie Duchowe, co oznacza, że wyznawcy dążą do osiągnięcia najwyższego poziomu duchowego. Siódma jest Jego Większa Aktywność. Kiedy bodhisattwa staje się Buddą, może manifestować się wszędzie, aby służyć duchowym potrzebom wszystkich istot. Buddyzm mahajany zniknął z Indii w XI wieku. W Azji Południowo-Wschodniej buddyzm therawada zastąpił buddyzm mahajany. Jednak buddyzm mahajany jest obecnie najpopularniejszą gałęzią buddyzmu na świecie.

Bunt czerwonych brwi

The Red Eyebrows to grupa rebeliantów utworzona w Chinach w 18 n.e. przeciwko reżimowi uzurpatora Wang Manga, który pomógł go pokonać, doprowadzając do przywrócenia dynastii Han. rok 9 n.e. widział, jak rodzina Wang osiągnęła zenit potęgi. Rodzina doszła do władzy dzięki małżeństwu jednej z jej córek z przyszłym cesarzem Yuan z dynastii Han. Urodziła mu syna, który został cesarzem. Jako matka, a następnie babka cesarzy dzierżyła ogromną władzę, mianując swoich braci na kluczowe stanowiska rządowe, a po śmierci braci mianując swojego siostrzeńca Wang Manga regentem młodego cesarza. w 9 n.e. Wang Mang obalił małego cesarza i wstąpił na tron, zakładając dynastię Xin (Hsin). Xin oznacza „nowy”. Wang rozpoczął ambitny program reform, który obejmował nacjonalizację ziemi, ustalanie cen i zmiany w systemie podatkowym. Niektórych reform nie udało się przeprowadzić; wszystkie były bardzo niepopularne. Klęski żywiołowe zaostriły problemy Wang; obejmowały one zmianę biegu Żółtej Rzeki na Wielkiej Równinie, która uwięziła dużą liczbę ludzi na półwyspie Shandong

(Shantung) między dwoma odnogami rzeki. Nastąpił głód, wywołując liczne bunty chłopskie. Jeden nazywał się Rebelia Czerwonych Brwi, od buntowniczej praktyki barwienia czoła na czerwono jako znak rozpoznawczy. Ponieważ czerwień była również kolorem obalonej dynastii Han, być może niepiśmienni buntownicy identyfikowali się z domem cesarskim. Jednak ruch Czerwonych Brwi nie miał tożsamości religijnej ani ideologii politycznej; jej członkami byli rozpaczliwie biedni ludzie szukający pożywienia. Nie wyłonił się wśród nich żaden znaczący przywódca i pozostali słabo zorganizowaną, pstrokatą armią. Niezdolność armii Wang Manga do pokonania Czerwonych Brwi dała nadzieję ocalałym członkom rodziny Liu z obalonej dynastii Han, którzy również powstali przeciwko Wangowi. w 23 n.e. potomek założyciela cesarza dynastii Han został ogłoszony cesarzem. Oddziały nowego cesarza Han i Czerwonych Brwi pomaszerowały następnie na stolicę Chang'an (Ch'ang-an), gdzie Wang Mang został schwytany i stracony. Wojna domowa trwała między różnymi pretendentami do tronu Han, podczas gdy Czerwone Brwi również ogłosiły cesarzem potomka klanu Liu, którego porwali. Czerwoni Brwi nie byli w stanie ustanowić rządu, mianując na ministrów głównie niepiśmiennych mężczyzn, a jedynie splądrowali i splądrowali Chang'an, kiedy zdobyli je po raz drugi w 25 roku n.e. a następnie porzucili go w następnym roku, kiedy spożyli całe jego jedzenie. Ostatecznie zostali pokonani w 27 roku n.e. przez armię nowo ogłoszonego cesarza Guangwu (Kuang-wu), założyciela nowo powstałej dynastii Wschodniej, czyli późniejszej dynastii Han, poddała się mu i zniknęła z historii. Rebelianci Czerwonej Brwi, choć niezdolni do utworzenia rządu i rządzenia, odegrali kluczową rolę w obaleniu rządów Wang Manga i przywróceniu dynastii Han.

Bunt Lushan (An Lu-Shan).

Bunt An Lushan (755–763 n.e.) miał miejsce w połowie panowania dynastii Tang (T'ang), w latach 618–909, i stanowił znaczący punkt zwrotny w losach reżimu. Bunt oznaczał nieodwracalny upadek Tangów po półtora wieku dobrych rządów, dobrobytu gospodarczego i sukcesu militarnego. Początki An Lushana (703–757) były skromne. Był w połowie Sogdianinem, w połowie Turkiem z plemienia Khitan i urodził się za Wielkim Murem Chińskim, w dzisiejszej Mandżurii. W młodym wieku został sprzedany chińskiemu oficerowi północnego garnizonu i awansował do stopnia generała i dowódcy regionu na północno-wschodniej granicy imperium Tang. Do połowy VIII wieku n.e. większość garnizonów granicznych podlegała zagranicznym generałom (nie będącym Chińczykami Han). An został wprowadzony na dwór starzejącego się cesarza Xuanzonga (Hsuan-tsung, znany również jako Minghuang, czyli „genialny cesarz”) i szybko zyskał sympatię jego młodej ulubionej konkubiny, Lady Yang (znanej pod tytułem Yang Guifei lub Kuei -fei; Guifei oznacza „Wzniosłą Małżonkę”), która adoptowała go jako swojego syna. Obrzydliwy i gruby An zaczął bywać częstym gościem na uroczystościach dworskich, zabawiając cesarza i jego harem swoim błazeńskim i nieokrzesanym zachowaniem. Został nagrodzony tytułem księcia i powierzono mu dowództwo nad najlepszymi wojskami imperium. Chronione przez Lady Yang i jej brata, głównego ministra imperium, raporty o zdradzieckich zamiarach generała An nie tylko zostały zlekceważone przez cesarza, ale także ludzie, którzy je zgłosili, zostali ukarani. W 755 r. n.e. Generał w buncie na czele 150 000 żołnierzy, w tym jednostek plemiennych (dowodził w sumie 200 000 żołnierzy), maszerował ze swojej bazy w pobliżu współczesnego Pekinu w kierunku serca imperium. Jego sukces był natychmiastowy. Upadła wschodnia stolica Luoyang (Loyang). Ponieważ główna stolica Chang'an (Ch'ang-an), była słabo broniona przez niedoświadczone wojska, Xuanzong i jego dwór pośpiesznie się wycofali, kierując się do schronienia w południowo-zachodniej prowincji Syczuan (Szechwan). Po drodze zniechęcone wojska eskortujące cesarza zbuntowały się. Oskarżyli Lady Yang i jej brata, głównego ministra, o swój los, zabili go i zmusili cesarza do wydania im Yang, po czym ją udusili. Te upokorzenia doprowadziły do abdykacji Xuanzonga i wstąpienia na tron jego syna i księcia koronnego na cesarza Suzonga (Su-tsung). Kochająca, sędziwa miłość cesarza do ulubieńca, jego zaniedbanie obowiązków i pobłażanie sybaryckiemu życiu z Lady Yang, katastrofalne konsekwencje ich miłości, ich ucieczka i jej tragiczna

śmierć zainspirowały wiele wierszy słynnych poetów Tang i były temat wielu obrazów. Oddziały An Lushana wkroczyły do Chang'an bez sprzeciwu, a on ogłosił się cesarzem, ale później jego bunt nie przyniósł żadnych postępów. Wkrótce oślepił i w roku 757 n.e. został zamordowany przez syna. Syn również został zamordowany przez jednego ze swoich generałów i wkrótce bunt przerodził się w chaotyczną wojnę domową, gdy niektórzy z jego pierwszych zwolenników uciekli, a inne grupy rebeliantów powstawały w miarę pojawiania się możliwości. Nowy cesarz zebrał lojalne wojska, które przewyższały liczebnie rebeliantów, ale były rozproszone w różnych garnizonach. Uzyskał także pomoc od byłych wasali i sojuszników, zwłaszcza od tureckiego plemienia zwanego Ujgurami i innych plemion w Azji Środkowej, a nawet od niektórych oddziałów arabskich wysłanych przez islamskiego kalifa. Część pomocy miała wysoką cenę, na przykład chan ujgurski, który dwukrotnie pomógł odbić Luoyang, został odwdzięczony pozwoleniem swoim ludziom na szaleństwo i plądrowanie miasta, w tym pałaców i świątyń buddyjskich, co kosztowało życie tysięcy ludzi. Pokój został ostatecznie przywrócony w 766 roku; jednakże imperium nigdy nie odzyskało swojego poprzedniego prestiżu i dobrobytu. Oto kilka ważnych rezultatów buntu:

1. Rosnące znaczenie armii i dowódców wojskowych. Armia powiększyła się do ponad 750 000 ludzi. Wojsko pozostanie znaczącą siłą, a dowódcy regionalni staną się potężni i będą w stanie przeciwstawić się kontroli centralnej.
2. Restrukturyzacja administracji prowincjonalnej, która przez resztę dynastii stała się półautonomiczna. Jest to szczególnie istotne w sytuacji malejącej kwoty dochodów, jakie władze lokalne przekazywałyby rządowi centralnemu, jeszcze bardziej ograniczając jego władzę.
3. Zakończenie obowiązującego od początku dynastii systemu ewidencji i podziału gruntów, który zapewniał rolnikom równość ekonomiczną, utrzymywał lokalne projekty infrastrukturalne i zapewniał mężczyzn do służby wojskowej.
4. Przyspieszenie masowego przemieszczania się ludności ze zniszczonych wojną obszarów w dolinie Żółtej Rzeki w północnych Chinach do południowych prowincji w dolinach Huai i Jangcy (Jangcy), których produktywność stała się kluczowa dla gospodarki imperium.
5. Poważna utrata terytoriów w regionach przygranicznych w wyniku wycofania wojsk w celu obrony rdzenia imperium. Azja Środkowa została utracona pod kontrolą Chin, podobnie jak prowincje Gansu (Kansu) i Ningxia (Ninghsia). Obydwa kluczowe połączenia z regionami zachodnimi. zostały utracone na rzecz wschodzącego państwa tybetańskiego.

Nic w buncie An Lushan nie było nieuniknione. Jednak spowodowało to ogromne zakłócenia w Imperium Tang i zadziało jako potężny katalizator zmian charakteryzujących chiński świat. Choć dynastia przetrwała do 909 r. n.e. nigdy nie odzyskała prestiżu i władzy, jaką cieszył się przed buntem.

Bacon, Roger

(1214–1294) filozof i teolog

Znany jako doktor mirabilis („wspaniały nauczyciel”), Roger Bacon urodził się w 1214 r. w Ilchester w Somersetshire w Anglii w zamożnej rodzinie. Kształcił się w Oksfordzie, a później w 1235 r. wyjechał do Paryża. Bacon był biegły w arytmetyce, astronomii i klasyce, geometrię i muzykę. Po uzyskaniu tytułu magistra wykładał Arystotelesa. W latach 1247-1257 był głęboko zaangażowany w studia nad alchemią i matematyką. Nie wierzył w twierdzenia współczesnych i uwielbiał przeprowadzać eksperymenty naukowe. Mocno bronił swoich przekonań. Niektórzy przypisują mu położenie podstaw współczesnej nauki trzy wieki później. Bacon dał wskazówki dotyczące wytwarzania prochu. Godne uwagi były jego eksperymenty dotyczące natury światła. Obserwował zaćmienia Słońca za pomocą urządzenia

wyświetlającego obrazy przez dziurkę. Jako praktykujący alchemik Bacon wierzył w eliksir życia, a także próbował stworzyć kamień filozoficzny (który zamieniłby metale nieszlachetne w złoto). Jego zdolność obserwacji pozwoliła mu przewidzieć późniejsze wynalazki, takie jak maszyny latające, okulary, statki parowe i mikroskopy. Bacon pozostawał pod ogromnym wpływem franciszkanów w czasach studenckich i wstąpił do zakonu franciszkańskiego w 1255 roku. Bacon gardził tymi, którzy nie podzielali jego poglądów, i ostro ich krytykował. Jego prace zostały zakazane przez przełożonych, którzy zalecili swoim członkom, aby nie publikowali niczego bez pozwolenia. Odwołał się od tego zakazu do papieża Klemensa IV, który został uchylony w 1266 r. W ciągu dwóch lat ukończył trzypięciotomowe dzieło, zatytułowane Opus Majus (dzieło wielkie), Opus Minus (dzieło mniejsze) i Opus Terminus (dzieło trzecie). Klemens IV był zwolennikiem Bacona, jednak po jego śmierci w 1268 roku papież Mikołaj IV potępił jego idee. Bracia, mający odmienne poglądy od swoich przełożonych zakonu franciszkańskiego, zostali osadzeni za kratkami. Bacon został uwięziony w ramach przymierza w Ankonie we Włoszech około 1278 roku. Po 12 latach został zwolniony i wrócił do Anglii. Bacon nie zmienił swoich przekonań w więzieniu. O swoich cierpieniach pisał w 1293 roku w swojej ostatniej książce zatytułowanej Compendium studii theologiae. Niektórzy uczeni nie wierzą, że Bacon był naprawdę uwięziony. Bacon podtrzymał swoje poglądy pomimo niesprzyjających okoliczności. Jeden z największych uczonych, był przeciwny uleganiu z góry przyjętym poglądom. Bacon starał się, jak mógł, nakłonić teologów do studiowania nauk ścisłych i wzywał do reformy studiowania teologii. Zalecał naukę języka w celu czytania oryginalnych dokumentów. Bacon postrzegał Biblię jako obiekt zainteresowania, a nie drobne rozróżnienie w dyskursie filozoficznym. Średniowieczny mnich i zwolennik nauk eksperymentalnych zmarł w Oksfordzie 11 czerwca 1294 roku, będąc legendarną postacią w świecie nauki.

Bagdad

Dynastia Abbasydów założyła miasto Bagdad jako nową stolicę w 762 roku, wkrótce po obaleniu dynastii Umajjadów. To przesunięcie centrum władzy w świecie muzułmańskim z Syrii w stronę bazy wsparcia Abbasydów w Persji pozwoliło młodej dynastii ugruntować swoją dominację pod przywództwem kalifa al-Mansura. Jednakże przeprowadzka z Syrii spowodowała również spadek wpływu kalifatu na sprawy śródziemnomorskie i wyłonienie się rywalizujących ze sobą dynastii aż do Hiszpanii, gdzie przegrupowała się dynastia Umajjadów, oraz w pobliżu Egiptu, skąd dynastia Fatymidów zdominowała większość Afryki Północnej, począwszy od 10-12 wieku. Pierwsze dwa stulecia historii Bagdadu naznaczone były konfliktami politycznymi, gdy Abbasydzi stłumili bunt; dynastia przeżyła wojnę domową od 811 do 819. Podczas tej wojny domowej kalif Amin oblegał miasto. Pomimo tych niepokojów Bagdad znalazł się w ciągu tych stuleci w centrum złotego wieku kultury muzułmańskiej. W latach czterdziestych XIX w. władzę w Bagdadzie przejęła grupa żołnierzy, książąt Kupidów, zyskujących na sile od dekady; nie mając uzasadnionych roszczeń do władzy, stają się obrońcami kalifatu i rządzeni przez marionetkowych kalifów Abbasydów. W 1055 r. do Bagdadu przybył Turk seldżucki Toghrulbeg i ostatecznie uwolnił kalifa protektoratu Buyidów. Toghrulbeg został mianowany sułtanem, a kalif ponownie został zredukowany do roli niewiele więcej niż marionetki. Jednak ambicje przywódcy Seldżuków skłoniły go do rządzenia spoza Bagdadu, odwiedzając go tylko okazjonalnie, a to zapewniłoby przyszłym kalifom przynajmniej niewielką miarę wolności. Wyprawy krzyżowe i wewnętrzne zamieszanie podważyły kontrolę Seldżuków nad regionem, a kalifowie zaczęli rzucać wyzwanie swoim władcom. Rozpad panowania tureckiego pod koniec XII wieku przyniósł odnowienie w skali regionalnej znaczenia miasta, jednak miasto i region były nieustannie nękane konfliktami pomiędzy sunnitami i szyitami.

MONGOŁOWIE

W odległej Mongolii walczące plemiona turko-mongolskie zjednoczyły się pod przywództwem jednego człowieka, Temuchina. W 1206 roku zgromadzenie szlachty plemiennej nadało mu tytuł Czyngis-chana

– Władcy Uniwersalnego. Ze środkowej Mongolii Czyngis wyruszył na misję podboju świata. Natychmiast zaczął konsolidować swoją władzę w celu ataku na chińskie królestwa na południu, ale pełna kontrola nad Chinami była daleka. Mongołowie najechali zachodnią Azję i założyli dynastię w Iranie, zanim zjednoczyli Chiny pod swoimi rządami. We wczesnych latach ekspansji mongolskiej Czyngis-chan poprowadził armie przeciwko sułtanowi Ala ad-Din Muhammadowi, Khwarazm Shahowi, w ramach kary za jego wyzwanie rzucone władzy mongolskiej w regionie Azji Środkowej. Ukaranie perskiego przywódcy przez Gen Ghisa pomogło ugruntować reputację mongolskiej brutalności. Kalif w Bagdadzie al-Nasr poczuł się zagrożony atakiem na sułtana Mahometa i zaapelował o pomoc do Ajjubidów w Syrii. Ajjubidowie walczyli z krzyżowcami i nie wysłali pomocy, ale zagrożenie ze strony Czyngis-chana nigdy się nie zmaterializowało. Czyngis zmarł w 1227 r., a jego syn Ogotai-chan został jego następcą. W 1232 roku siły mongolskie dotarły aż do Azerbejdżanu, a kalif zaanektował Arbelę w Górnej Mezopotamii, prawdopodobnie w ramach działań obronnych. W 1236 r. kalif zmobilizował swoje armie przeciwko Mongołom, którzy posuwali się na południe, do Górnej Mezopotamii, a w 1238 r. kalif udał się do wielkiego meczetu w Bagdadzie i wezwał do świętej wojny z najeźdźcami. Tym razem przybyły posiłki Ajjubidów, ale bitwa, która nastąpiła, zakończyła się porażką kalifa. Mongołowie wycofali się w głąb Persji i osiągnięto warunki, chociaż naloty na Mezopotamię były kontynuowane, a relacje z okresu, w którym donoszono o różnych prześladowaniach Mongołów w Bagdadzie, były kontynuowane. Podbój Bliskiego Wschodu przez Mongołów rozpoczął się za panowania Mongke Khana. W 1252 Mongke wysłał swojego brata Hulagu Khana, aby przejął kontrolę nad regionem. Niektóre źródła sugerują, że przybycie Hulagu do Azerbejdżanu zostało zainicjowane przez misję Qadi z Qazvin, mającą na celu podporządkowanie sobie Isma'ilis, znanych jako asasyni ze względu na ich częstą taktykę o tej samej nazwie. Isma'ilis operowali ze swojej twierdzy w górzystym regionie północnego Iranu. Represje wobec Isma'ilis były jednym z pierwszych celów Hulagu. Hulagu wysłał Baichu na zachód, aby stłumił Seldżuków w Rumie, a w 1256 roku siły mongolskie pokonały sułtana i uznały jego młodszego brata, ustanawiając mongolskie zwierzchnictwo nad Rumem. W tym samym roku Mongołowie zakończyli misję przeciwko Isma'ilis, niszcząc ostatnią z ich górskich twierdz i dokonując egzekucji na ich przywódcy, Khurshahu. Zabezpieczywszy swoją bazę i okolice na zachód od niej, Hulagu skupił swoją uwagę na kalifacie w Bagdadzie. Hulagu dążył do zdominowania zarówno Bagdadu, jak i jego kalifa, pomimo dramatycznego spadku ich prestiżu. Dwór kalifa al-Musta'sima był podzielony co do sposobu reakcji. Kalif, postawiony przed ultimatum, mógł się poddać – ratując życie, swoją pozycję i miasto – lub stawić czoła. Niezdecydowanie sprawiło, że sim al-Musta był w dużej mierze nieprzygotowany na atak, który nastąpił po jego lekceważeniu i braku szacunku dla Hulagu i jego armii. Siły mongolskie oblegały miasto przez kilka tygodni, po czym szturmowały je 6 lutego 1258 r. Zniszczenia miasta były rozległe. Sim Al-Musta, jego synowie i znaczna część ich świty zginęli; ponieważ przelanie królewskiej krwi na ziemię było sprzeczne z wiarą Mongołów, kalif został zwinięty w dywan i zdeptany na śmierć przez konie. Al-Musta'sim był ostatnim kalifem Abbasydów w Bagdadzie. Z Bagdadu siły Hulagu ruszyły do północnej Syrii, zajmując Aleppo w styczniu 1260 roku. Ajjubidski władca Damaszku, An-Nasir Yusuf, uciekł ze swojej stolicy, a miasto poddało się generałowi Hulagu Kitbuqi. Napadnięto na Hebron, Jerozolimę i Aszkalon, a różni książęta Ajjubidów poddali się najeźdźcom. Ponownie większość armii mongolskiej została jednostronnie wycofana do Azerbejdżanu, gdzie Maragheh została wybrana na stolicę nowego Il-Chanatu (jednego z czterech chanatów imperium mongolskiego). Podbój Ajjubidów przez Mongołów oznaczał koniec ich dynastii, ponieważ w Egipcie zostali już zastąpieni przez dynastię Mameluków. Generał Kitbuqa pozostał, aby umocnić nowe podboje w Syrii, podczas gdy Hulagu uwikłał się w kryzys sukcesji mongolskiej i zaczął walczyć ze Złotą Hordą na swojej północy. We wschodnim regionie Morza Śródziemnego krzyżowcy w Jerozolimie nie byli gotowi poddać się Mongołom i wezwali do posiłków zachodnioeuropejskie królestwa, próbując tymczasowo uspokoić Kitbuqę. Kiedy jednak krzyżowcy nie rozebrali swoich fortec, Kitbuqa zemścił się, plądrując Sydon w sierpniu 1260 r. Krzyżowcy odpowiedzieli, pozwalając mamelukom z Egiptu na

wystanie wojsk przez ich terytorium, a nawet zapewnił siłom muzułmańskim zaopatrzenie do walki z Mongołami. We wrześniu 1260 roku armia egipska pokonała Mongołów w Galilei, a Kitbuqa zginął w bitwie lub został stracony po swojej klęsce. Mongołowie z Il-Khanidów wycofali się za Eufrat do swojej bazy władzy. W Il-Chanacie Hulagu i jego syn Abaqa cieszyliby się stabilnością pomimo zagrożeń na granicy. Il-Chanidzi w dalszym ciągu pracowali dyplomatycznie przeciwko swoim mameluckim wrogom w Syrii, czasami zwracając się do krzyżowców z propozycją skoordynowanych ataków. W 1299 r. Ghazan-chan, nawrócony muzułmanin, zaatakował siły mameluckie, które po klęsce wycofały się do Egiptu. Syria i Palestyna zostały na krótko zajęte, dopóki Ghazan nie wycofał się do Mezopotamii, a dopiero w roku 1320 Mongołowie zawarli pokój z mamelukami. Po śmierci Abu Sa'ida w 1235 r. Il-Chanatu rozpadł się na rywalizujące ze sobą dynastie, w większości niemongolskie. Wódz mongolski Timurlane wyłonił się jako wielka siła w regionie pod koniec XIV wieku, odzyskując mongolską kontrolę nad Persją i tocząc bitwy aż do Imperium Osmańskiego. Jednak śmierć Timurlane'a w 1405 roku spowodowała ponowny rozpad imperium mongolskiego w Persji i skutecznie zakończyła wpływy mongolskie w regionie Bliskiego Wschodu. Stopień bezpośrednich i trwałych skutków Mongołów na Bliskim Wschodzie jest zróżnicowany. Podbój Hulagu przez Mongołów zakończył dwie instytucje rządów islamskich, ostatecznie kończąc kalifat Abbasydów w Bagdadzie i dynastię Ajjubidów, których królestwo ograniczało się już do Syrii i części Palestyny. Pozwoliło to rządowi mameluków wypełnić próżnię władzy. Półtora wieku później ta próżnia władzy została odtworzona przez tymczasowe podboje Timurlane'a i późniejszy rozpad rządów mongolskich na Bliskim Wschodzie po jego śmierci, a następnie została wypełniona przez Turków. Pod względem kulturowym wpływ Mongołów był minimalny, z wyjątkiem Persji, do którego obszaru ograniczała się ich trwała obecność w zachodniej Azji. To właśnie w okresie Il-Chanatu można zaobserwować największy wpływ kultury dalekowschodniej na Persję.

Bantu

Lud Bantu na kontynencie afrykańskim obejmuje około 400 różnych grup etnicznych zamieszkujących większość Afryki Subsaharyjskiej i posługujących się językiem należącym do wspólnej grupy językowej. Po raz pierwszy słowo Bantu (oznaczające „ludzie” w wielu językach bantu) w obecnym znaczeniu zostało użyte przez dr Wilhelma Bleeka w jego książce *A Comparative Grammar of South African Languages* (1862). Do tego momentu niewielu lingwistów próbowało na tak szeroką skalę wykazać podobieństwa między różnymi językami w Afryce. Wiele z tego, co wiedziano o Afryce przed XI wiekiem, zostało oszacowane na podstawie analizy językowej, która wraz z najnowszą archeologią pokazała jasny obraz społeczeństwa i życia w prehistorycznej Afryce. Uważa się, że przed rozprzestrzenieniem się Bantu większość środkowej i południowej Afryki była zamieszkała przez ludność mówiącą po khoisan, która nadal żyje wokół pustyni Kalahari we współczesnej Namibii i Botswanie, a także w niektórych odizolowanych obszarach współczesnej Tanzanii. W Afryce Środkowej żyli (i nadal są) pigmeje, a północna i północno-wschodnia część Afryki była zdominowana przez ludzi mówiących językami afroazjatyckimi, którzy zachowali swoją tożsamość od czasów Bantu. Stopniowo od pierwszego tysiąclecia p.n.e. aż do pierwszego tysiąclecia n.e. Bantu rozprzestrzenili się na dużej części kontynentu afrykańskiego. Początki Bantu zostały po raz pierwszy poruszone przez Josepha H. Greenberga (1915–2001) w 1963 r. w oparciu o teorie językowe. Korzystając ze słowników i list zadań tych języków, był w stanie wyizolować 500 różnych odrębnych języków podgrupy Bantu. Wiele z nich wykazywało różnice regionalne i geograficzne – w tym nazwy roślin uprawnych i/lub zwierząt niespotykanych gdzie indziej w Afryce – a teza Greenberga głosiła, że istnieje oryginalny język, który nazwał Proto-Bantu, od którego wywodzą się pozostałe. Ponieważ języki używane w południowo-wschodniej części Nigerii i wzdłuż granicy z Kamerunem zawierają więcej słów podobnych do tych używanych w innych częściach kontynentu, a języki bantu używane dalej mają więcej odmian, doszedł do wniosku, że bantu ma swoje korzenie wzdłuż współczesnej granicy Nigerii i Kamerunu. Jednak teorie

Greenberga zostały szybko zakwestionowane przez Malcolma Guthrie, którego badania wykazały, że język bantu powstał w Zambii i południowej części współczesnej Demokratycznej Republiki Konga. Jeśli pochodzenie Bantu jest kwestionowane, ogólnie przyjmuje się przyczynę migracji Bantu po Afryce. Amerykański uczyony George P. Murdock (1897–1985) argumentował, że wpływ na to miała dostępność plonów. Murdock uważał, że to przejście przez Bantu upraw z Indii Wschodnich – poprzez handel z Madagaskarem – takich jak banany, taro i ignam, pomogło w rozprzestrzenieniu się na zachód od pierwszego tysiąclecia p.n.e. dalej. Murdock uważał, że to uprawa tych roślin umożliwiła Bantu zasiedlenie wcześniej w dużej mierze nieprzeniknionego tropikalnego lasu deszczowego Afryki Środkowej, a stamtąd na południe, zakładając w X wieku n.e. cywilizację Wielkiego Zimbabwe. Inni widzieli, że trasa migracji, zgodnie z pomysłami Greenberga, prowadziła na wschód przez południowy obszar dzisiejszej Sahary, do południowego Sudanu, a stamtąd na południe przez Wielkie Jeziora. Gdyby Bantu pochodzili z obszaru południowo-wschodniej Nigerii i granic z Kamerunem, stopniowo rozprzestrzeniliby się na wschód, aż do Wielkich Jezior, gdzie nad Jeziorem Wiktorii osadnictwo Katuruka datowane jest na V wiek p.n.e. Odrębna grupa rozprzestrzeniła się także na południe przez Gabon i Kongo, aż do współczesnej Angoli – osada nad rzeką Funa, we współczesnej Demokratycznej Republice Konga, datowana na rok 270 p.n.e. Grupa ta stopniowo rozprzestrzeniła się na południe, do współczesnej Angoli, podczas gdy migracja wschodnia rozdzieliła się na południe od Jeziora Wiktorii, a część skierowała się w stronę wybrzeża i założyła osadę w pobliżu Kwale, niedaleko Mombasy. Inna grupa przeniosła się na południe, wzdłuż wschodnich brzegów jeziora Nyassa, tworząc cywilizację Wielkiego Zimbabwe do X wieku n.e., a trzecia grupa skierowała się w głąb lądu, do współczesnej Zambii. W wyniku tej migracji około roku 1000 n.e. Bantu zdominowali środkową i południową Afrykę, z wyjątkiem większości współczesnej Republiki Południowej Afryki, Namibia i Botswany. Jako kolejny dowód tej migracji wskazuje się przetrwanie ludu Khoisan w tych miejscach. Wiedzę o podziałach wewnątrz plemion Bantu znamy z dowodów archeologicznych. Istnienie wodzów plemiennych można wywnioskować na podstawie wczesnych osad, w których nierówność majątkową postrzegano poprzez istnienie większych i mniejszych rezydencji. Podobnie znalezionych przedmiotów wykonanych z metali szlachetnych i garnków o skomplikowanym kształcie było za mało, aby utrzymać całą wioskę, zgodnie z poglądem przyjętym przez archeologów, że biedniejsi członkowie plemion Bantu mieliby drewniane przedmioty, które nie przetrwały. Jasne jest jednak również, że niektóre plemiona, na przykład Kikuju we współczesnej Kenii, nie miały dziedzicznych wodzów, lecz raczej osobę, która pełniła rolę starszego i była odpowiedzialna za pobór podatków oraz doradztwo rodzinne. W przeciwieństwie do Khoisan i pigmejów, Bantu walczyli w konfliktach i utrzymywali armie. Wielu wodzów plemiennych utrzymywało dużą liczbę żon, a co za tym idzie, miało wiele dzieci, które często były asymilowane z pospółstwem. Naturę rządów plemion można przypuszczać na podstawie językowych dowodów terminologii pokrewieństwa Bantu. Chociaż niektóre grupy, takie jak Masajowie, używają standardowego systemu patrylinearnego, wiele innych kieruje się tradycjami matrylinearnymi. Ponadto mieszkańcy Mayombe we współczesnej Demokratycznej Republice Konga wierzą, że ich „krew”, a tym samym pochodzenie, przechodzi przez kobietę, a wieśniacy śledzą pochodzenie swojej wioski aż do przodka. Uważa się, że jest to również system używany przez Bantu w Kongo (dzisiejsza Angola i Demokratyczna Republika Konga). W rezultacie wodzem w czasie wojny był często mąż starszej kobiety, a rząd działał poprzez linię żeńską. W porównaniu z Europą z tego samego okresu odkryto niewiele pozostałości archeologicznych z wczesnej cywilizacji Bantu. Mogło to wynikać z wykorzystania drewna przez Bantu w swoich budynkach. W Afryce żyje obecnie około 85 milionów ludzi Bantu, a większość oddziałów Bantu ma charakter głównie językowy. Chociaż termin ten był używany od 150 lat, ze względu na jego pejoratywne użycie przez rząd apartheidu w Republice Południowej Afryki – w związku z czym czarnych określano jako „Bantu” – obecnie nie jest on zbyt często używany, z wyjątkiem terminu kulturowego opisującego wielką migrację, która trwała miejsce w starożytnej i średniowiecznej Afryce.

Bajazyd I

(ok. 1360–1403) Sułtan osmański

Bajazyd I został ogłoszony sułtanem po śmierci sułtana Murada na polu bitwy pod Kosowem w 1389 r. Aby zapewnić sobie niekwestionowaną sukcesję sułtanatu, Bajazyd kazał zamordować swojego brata Yakubpa; później praktyka bratobójstwa stała się powszechna wśród spadkobierców tronu osmańskiego. Aby umocnić osmańską kontrolę nad Serbią, Bajazyd poślubił serbską księżniczkę królewską. Bajazyd natychmiast rozpoczął serię udanych podbojów militarnych, osobiście prowadząc swoje wojska po całej Tracji. Pod rządami Bajazyda poza kontrolą osmańską pozostawały jedynie silnie ufortyfikowane miasta na wybrzeżu, w tym Ateny i Konstantynopol. Uznając znaczenie potęgi morskiej w każdej próbie zajęcia Konstantynopola, Turcy zaczęli rozbudowywać swoją flotę. W obawie przed narastającym zagrożeniem ze strony osmańskiej król węgierski, a później święty cesarz rzymski Zygmunt zebrał siły chrześcijańskie w Europie, aby w 1396 r. zaatakować Osmanów pod Nicopolis. Europejczycy zostali spektakularnie pokonani przez wojska osmańskie, którymi osobiście dowodził na polu bitwy Bajazyd który następnie podbił praktycznie wszystkie Bałkany, turkmeńskie obszary Karaman, Anatolię i wschodnią część Morza Śródziemnego. Ze względu na jego zdolności militarne wojska osmańskie nazwały Bayezida „piorunem” (yildirim). Jednak zamiłowanie Bayezida do luksusu i rosnąca arogancja zniechęciły wielu jego poddanych i uraziły wielu tradycyjnych muzułmanów. Część amirów (lokalnych namiestników) uciekła na dwór Timurlane, którego rosnąca potęga stwarzała poważne zagrożenie dla podbojów Bajazyda. W 1402 roku siły osmańskie i mongolskie spotkały się na polu bitwy pod Ankarą, gdzie Bajazyd został schwytany. Doprowadzony przed Timurlane Bajazyd był początkowo traktowany z szacunkiem, ale po nieudanej próbie ucieczki został umieszczony w żelaznej klatce; zmarł kilka miesięcy później. Timurlane podbił resztę Anatolii, ale podzielił swoje nowo zdobyte terytoria pomiędzy czterech synów Bajazyda. Chociaż przysięgali lojalność Timurlane'owi, po jego śmierci trzy lata później szybko wznowili osmańskie dążenie do zdobycia imperium.

Becket, Thomas (Thomas a Becket)

(1118–1170) arcybiskup, męczennik, święty

Święty Tomasz Becket był arcybiskupem Canterbury w Anglii za panowania króla Henryka II. Był synem Gilberta Becketa, który urodził się w Rouen, ale został kupcem w Londynie. Becket otrzymał doskonałe wykształcenie pomimo swojego pochodzenia z klasy średniej. Ukończył studia na Uniwersytecie Paryskim, a następnie studiował prawo w Bolonii i Auxerre. Teobald z Bec, arcybiskup Canterbury od 1139 roku, mianował go diakonem i arcybiskupem pomocniczym Canterbury. Becket i Henryk zostali bliskimi przyjaciółmi i spędzili razem sporo czasu. Henryk mianował Becketa kanclerzem. Theobald poważnie obawiał się, że oznaki królewskiego stylu życia zwrócą Becketa przeciwko potrzebom kościoła. Po śmierci Teobalda w 1163 r. Henryk zaproponował Becketowi stanowisko arcybiskupa Canterbury, ten jednak początkowo odmówił, zdając sobie sprawę, że spowodowałoby to wielkie spustoszenie między nim a Henrykiem. Gdy Becket został arcybiskupem w 1164 r., porzucił hedonistyczny styl życia, stał się nadmiernie ascetyczny i zrezygnował z funkcji kanclerza. Jego wysiłki skupiały się raczej na kościele niż na interesach człowieka, z którym się zaprzyjaźnił i który go wypromował. W 1163 r. na soborze westminsterskim Henryk uchwalił ustawę, która miała sądzić „przestępczych urzędników”, którzy byli już sądzeni przez sądy kościelne. Niektóre prawa kanoniczne były niejednoznaczne, nieprecyzyjne i sprzeczne, a Henryk chciał jasno określonych praw, które rządziłyby dokładnie. Becket nie zgodził się z tym, ale wycofał swój sprzeciw, gdy papież Aleksander III (papież od 1159 do 1181) wywierał na niego presję. Następnie Henryk wprowadził w życie konstytucje Clarendon, na które Becket ustnie się zgodził. Konstytucje wiernie odzwierciedlały tradycyjne stosunki między kościołem a państwem, które Henryk II chciał zagwarantować. Kiedy Becket odkrył, że niektóre

sekcje ograniczą władzę kościelną, stanowczo sprzeciwił się zmianom. Jednak kilka praktyk Korony znacznie odbiegało od prawa kanonicznego, w związku z czym Aleksander odmówił wyrażenia zgody. Becket nie miał innego wyjścia, jak tylko przyznać się publicznie, że dopuścił się krzywoprzysięstwa w sprawie Konstytucji Clarendon. Becket został zmuszony do stawienia się na soborze w Northampton w październiku 1164 r. i oskarżony o sprzeniewierzenie funduszy podczas sprawowania urzędu kanclerza. Szybko naruszył Konstytucje Clarendon, zaprzeczając jej jurysdykcji i oświadczając, że Kościół i papież mają większą jurysdykcję niż Konstytucje. Becket nie miał innego wyjścia, jak tylko uciec za granicę. Choć Becket żył na wygnaniu przez sześć lat, uzyskał nikłe poparcie od Aleksandra, ponieważ papież i Henryk mieli własne spory do rozwiązania. Jednak zarówno Henryk, jak i Becket posunęli się do skrajności, aby podtrzymać kłótnię. Sytuacja uległa pogorszeniu, gdy ciężko chory Henryk kazał w czerwcu 1170 r. swojemu synowi i następcy tronu, Henrykowi Młodszeemu (1155–1183), koronować go na wspólnego króla przez arcybiskupa Yorku; było to bezpośrednie naruszenie zwyczajowych praktyk. Becket zagroził interdyktem przy wsparciu Aleksandra, a następnie pogorszył sytuację, zawieszając i ekskomunikując biskupów biorących udział w koronacji. Zirykowany Henryk wypowiedział wówczas zdanie: „Czy nikt nie pozbędzie się mnie od tego kłopotliwego księdza?” Czterech rycerzy potraktowało to sformułowanie dosłownie, udało się do Canterbury i 29 grudnia 1170 r. zamordowało Becketa. Wydarzenie to zdumiało i odraziło chrześcijan na całym świecie. Becket został kanonizowany trzy lata później; jego grób stał się chętnie odwiedzanym sanktuarium. W 1174 roku Henryk został zmuszony do publicznego odbycia pokuty przy grobie Becketa.

Beda

(ok. 673–735) historyk i uczyony

Mnich, nauczyciel, historyk i interpretator Biblii, nazywany zwykle „Czcigodnym”, św. Beda był najbardziej wpływowym uczonym z anglosaskiej Anglii. W wieku siedmiu lat Beda został oddany jako oblat (dziecko oddane życiu zakonnemu) do klasztoru Wearmouth, nowo założonego przez Benedykta Biscopu. Kiedy w 682 roku założono Jarrow, Bede został przeniesiony do tego opactwa i do jego opata Ceolfritha. Bede został wyświęcony na diakona w wieku 19 lat, a na księdza w wieku 30 lat. Nigdy nie wyjechał poza Northumbrię (północno-wschodnia Anglia), a resztę swojego życia spędził w Jarrow, czytając, pisząc, nauczając i wyjaśniając Pismo Święte. Bede był płodnym pisarzem, którego zainteresowania i wiedza były wszechstronne. Pisał traktaty o gramatyce, poezji, obliczeniach i zjawiskach naturalnych (m.in. O ortografii, O sztuce metrycznej, O czasie, O naturze rzeczy). Każde z tych dzieł zachowało się w wielu egzemplarzach rękopiśmiennych, co sugeruje ważną rolę, jaką odgrywały w średniowiecznym programie nauczania sztuk wyzwolonych. Beda zasłynął także jako hagiograf (biograf żywotów świętych), komponujący dzieła o świętych Feliksie i Cuthbercie oraz rewidujący *Martyrologium Hieronima*. Jednak Beda był chyba najbardziej znany w okresie średniowiecza ze swoich komentarzy do ksiąg biblijnych, które w dużej mierze opierały się na wcześniejszych pracach interpretacyjnych Hieronima, Augustyna z Hippony, Ambrożego i Grzegorza Wielkiego. Beda napisał komentarze do ksiąg Starego Testamentu: Rodzaju, Jozuego, Sędziów, Samuela, Królów, Przysłów, Kaznodziej, Pieśni nad Pieśniami, Hioba, Ezdrasza, Nehemiasza, Izajasza, 12 proroków mniejszych i Daniela. W Nowym Testamencie formalnie komentował Ewangelie Marka i Łukasza, Dzieje Apostolskie, Listy katolickie (Jakuba, 1 i 2 Piotra, 1, 2 i 3 Jana oraz Judy) i Apokalipsę (Objawienie). Bede jest najbardziej znany jako historyk i czasami nazywany jest „ojcem historii Anglii”. Jego *Historia kościelna narodu angielskiego*, ukończona w 731 r., pozostaje jednym z największych dzieł średniowiecznej historiografii i najważniejszym źródłem naszego zrozumienia historii religijnej wczesnej Anglii. Na szczególną uwagę zasługuje również *Historia kościelna*, ponieważ wprowadza *anno Domini* (w skrócie n.e., czyli „w roku Pańskim”) jako sposób datowania wydarzeń z epoki chrześcijańskiej. Z relacji naocznego świadka jednego z jego oddanych uczniów (List Cuthberta w

sprawie śmierci Bedy) wiemy, że Beda do końca życia nauczał, pisał i interpretował Pismo Święte. Z listu Cuthberta do Cuthwina, innego ucznia Bedego, wynika, że ich nauczyciel sporządził staroangielskie tłumaczenie Ewangelii Jana, gdy ten zmarł 26 maja 735 r. Bede został pochowany w Jarrow, miejscu swojej śmierci, ale w 11. wieku jego relikwie (kości) przeniesiono do Durham, gdzie widoczny grobowiec w katedrze nadal go upamiętnia. W ciągu stulecia po jego śmierci Beda został uhonorowany tytułem „Czcigodnego”, a w 1899 r. papież Leon XIII ogłosił go „Doktorem Kościoła” (tytuł nadawany od średniowiecza niektórym teologom chrześcijańskim o wybitnych zasługach i niezwykłej świętości). Święto Bedy obchodzone jest 25 maja (dawniej 27 maja).

Benin

Rozciągający się u szczytu od rzeki Niger na wschodzie do portu Lagos na zachodnim wybrzeżu, Benin był królestwem dynastycznym na terenach dzisiejszej południowej Nigerii, w zalesionym regionie Afryki Zachodniej. Dzisiejsze miasto Benin (zwane Ibinu; zostało założone w 1180 r.) było niegdyś centrum królestwa, a współcześni królowie Beninu wywodzą swój rodowód z pierwotnych dynastii. Wczesna południowa Nigeria była zamieszkała od 9000 roku p.n.e., a epoka żelaza rozpoczęła się około II wieku p.n.e. Wydaje się, że obróbka żelaza wyparła techniki neolityczne bez pośredniego okresu brązu, co sugeruje, że wytopienie żelaza zostało prawdopodobnie wprowadzone przez osoby z zewnątrz, być może Berberów we wczesnej starożytności. Niewiele jest informacji o pierwszym tysiącleciu n.e. na tym obszarze, poza dobrobytem i późniejszym zniknięciem z zapisów historycznych ludu Nok na terenach dzisiejszej północno-wschodniej Nigerii. Założycielami królestwa Beninu byli Bini (podgrupa etniczna grupy językowej Edo, do której należy wielu współczesnych mieszkańców), ale oni sami lub ich rządzący dynastie mieli znaczące powiązania z ludem Joruba z Ife. Według jednej wersji założenia Beninu ludzie wzywali księcia Ife Oranmiyana, aby przybył im z pomocą i wyparł tyrańskie rządy dynastii Ogisos, która założyła miasto Ibinu i rządziła tym obszarem przez kilka poprzednich lub więcej stuleci (Znanych jest 36 władców dynastii Ogiso). Inna wersja pomija prośbę o pomoc, przedstawiając Oranmiyana jako zwykłego najeźdźcę. W czasie najazdu Ife – niezależnie od tego, czy został zaproszony, czy nie – większość władzy w Beninie spoczywała w rękach rady wodzów, uzamy. Począwszy od syna Oranmiyana, Eweki (1180–1246), uzamie przewodniczył oba, czyli przywódca wojenny, który z czasem stał się potężniejszym monarchą o znaczeniu religijnym. Gdy oba stały się najważniejsze, królestwo stało się imperium. Począwszy od Ewuare (1440–1473) tytuł oba stał się dziedziczny, podczas gdy Ibinu zostało odbudowane za pomocą fortyfikacji wojskowych, aby chronić ośrodek władzy w Beninie, w miarę jak siły Ewuare’a rozszerzały się, by podbić otaczające je ziemie. Mniej więcej w tym czasie powstał port w Lagos i nawiązano stosunki dyplomatyczne i handlowe z Europą, poczynając od Portugalczyków. Na początku handel dotyczył głównie kości słoniowej, pieprzu i oleju palmowego, zanim handel niewolnikami stał się znaczący. Królestwo Beninu nie jest powiązane ze współczesną Republiką Beninu, z wyjątkiem tego, że naród ten wziął swoją nazwę w 1975 roku od Zatoki Beninu, zatoki, nad którą oba podmioty się znajdują lub znajdowały.

Berberowie

Berberowie to najwcześniejsi znani mieszkańcy północno-zachodniego wybrzeża Morza Śródziemnego, równin i pasm górskich w północno-zachodniej Afryce. Żyjąc jako koczowniczy pasterze lub rolnicy w pasmach górskich Atlas i Rif w Maroku, w Algierii, na Saharze, na wschód do Libii i Egiptu, dokładne pochodzenie etniczne i kulturowe Berberów jest nieznane, chociaż ich języki, zwane tamazight, należą do rodziny Języki afroazjatyckie. W starożytności religie berberyjskie były politeistyczne. Chociaż historia starożytnych Berberów jest pobieżna ze względu na brak pisemnej formy ich języka, wzmianki o nich istnieją w kronikach starożytnego Egiptu, Grecji i Rzymu. Począwszy od około 600 roku p.n.e. niektóre berberyjskie regiony Afryki Północnej znalazły się pod obcą okupacją, najpierw przez potężne miasto-państwo Kartaginę, a następnie przez republikę rzymską. Pod

panowaniem Kartaginy i Rzymu kupcy berberyjscy łączyli śródziemnomorskie osady przybrzeżne z Afryką Zachodnią, handlując niewolnikami, złotem i kością słoniową. Pod rządami Cesarstwa Rzymskiego niektórzy Berberowie zamieszkujący wybrzeże Morza Śródziemnego zostali obywatelami cesarstwa, chociaż społeczności berberyjskie żyjące w północnoafrykańskich pasmach górskich i innych obszarach wiejskich pozostały w dużej mierze niezależne. Po upadku Cesarstwa Rzymskiego na zachodzie duża część wybrzeża Afryki Północnej pozostawała pod kontrolą Cesarstwa Bizantyjskiego w Azji Mniejszej. Po powstaniu islamu w pierwszej połowie VII w. n.e. Ekspansja arabskich muzułmanów do Afryki Północnej rozpoczęła się na dobre w roku 642, za panowania drugiego kalifa al-Rashiduna, „Umara ibn al-Khattaba”. Nowa religia powoli rozprzestrzeniała się wśród części plemion berberyjskich, zastępując chrześcijaństwo bizantyjskie, które w jakiejś formie praktykowało wielu Berberów, oraz judaizm. Chociaż wielu Berberów zaakceptowało podstawowe zasady islamu, ich metody praktyki generalnie pozostały niekonwencjonalne. Doprowadziło to do rosnącego poziomu napięcia między nimi a arabskim kalifatem Umajjadów w Syrii w połowie VIII wieku. Duża liczba Berberów przyłączyła się do fundamentalistycznego ruchu Kharijites, który sprzeciwiał się Umajjadom i głosił, że każdy wykwalifikowany muzułmanin może przewodzić społeczności. Berberyjski sprzeciw wobec scentralizowanej władzy kalifatu trwał nadal po upadku Umajjadów w 750 r. w wyniku rewolucji Abbasydów. Fatymidzi, ruch izmailickich szyitów, który powstał w 969 r., otrzymali znaczne wsparcie Berberów w przejmowaniu Egiptu i części Afryki Północnej od kalifów Abbasydów w Bagdadzie w Iraku. Istnieją dowody na to, że za panowania dynastii Fatymidów próbowano zaszczerpić kulturę arabską w społeczeństwach berberyjskich, które w dużej mierze zachowały własne praktyki kulturowe i języki. W roku 711, za panowania kalifa Umajjadów Abd al-Malika, rozpoczęły się pierwsze muzułmańskie wyprawy na Półwysep Iberyjski pod dowództwem Berbera, Tarika ibn al-Ziyada i innych berberyjskich muzułmanów. Mieszana partia Arabów i Berberów pod dowództwem dowódcy Umajjadów Musy ibn Nusayra podążyła za lądowaniem al-Ziyada w następnym roku, a żołnierze berberyjscy przez wieki nadal odgrywali główną rolę w ekspansji muzułmańskiej w całej Iberii i południowej Francji. Pierwszym dużym berberyjskim państwem polityczno-wojskowym, które się wyłoniło, było Imperium Almorawidów, które zostało założone w Mauretanii i na Saharze około 1050 roku i praktykowało bardziej ortodoksyjną formę islamu sunnickiego. Wraz z założeniem ich stolicy, Marrakeszu, w Maroku w 1062 r., ekspansja Almorawidów była kontynuowana pod wspólnymi rządami Yusufa ibn Tashfina i jego kuzyna Abu Bakra. W 1086 r. armie Almorawidów wylądowały na Iberii, gdzie Yusuf pokonał Alfonsa VI, chrześcijańskiego króla Kastylii, co pozwoliło imperium berberyjskiemu na utworzenie fundamentalistycznego państwa muzułmańskiego sunnickiego kontrolującego większość południowej Iberii, całe Maroko i części Afryki Zachodniej. Około roku 1150 inny ruch berberyjski, Almohadowie, pod wodzą Abd al-Mu'mina, obalili Almorawidów, przejmując Maroko i południową Hiszpanię, jednocześnie rozszerzając się na wschód przez Afrykę Północną. Podobnie jak ich poprzednicy, Almohadowie założyli fundamentalistyczne i militarystyczne państwo muzułmańskie sunnickie, a chrześcijanie i Żydzi często spotykali się z prześladowaniami ze strony imperium. W przeciwieństwie do Almorawidów, Imperium Almohadów powoli rozpadło się na mniejsze państwa, a ostatni kalif Almohadu, Idris II, przed swoim morderstwem w 1269 r. rządził jedynie miastem Marakesz. W okresach Almorawidów i Almohadów większość plemion berberyjskich przeszła na sunnitów Islam, zgodnie ze szkołą islamskiego prawoznawstwa Maliki. Chociaż Berberowie nadal trzymali się aspektów swojej kultury i nadal mówili językami berberyjskimi, wielu przyjęło również pewne arabskie praktyki kulturowe. Berberowie nadal zamieszkują całą dzisiejszą Afrykę Północną i stanowią dużą część populacji Maroka i Algierii, a niektóre plemiona nadal zamieszkują Mauretanię, Tunezję i Mali.

Bernarda z Clairvaux

(1090–1153) przywódca religijny

Święty Bernard z Clairvaux urodził się w 1090 roku w Fontaine (obecnie przedmieście Dijon w Burgundii we Francji) z rodziców szlacheckich: Tescelina, krewnego pana Châtillon i Aleth, córki pana Montbard. Jego pięciu braci przygotowywało się do kariery wojskowej, ale Bernard miał wątłe zdrowie i zapisał się do instytutu zakonnego w Saint-Vorles (w Châtillon), aby uzyskać wykształcenie prowadzące do profesji kościelnej. Studiował tam przez 10 lat. Wahając się co do swojej przyszłości, ostatecznie zdecydował się na życie monastyczne. Jeszcze zanim wstąpił do klasztoru, przekonał wielu krewnych i przyjaciół, aby włączyli się w przygotowania do powołania zakonnego. Wstąpił do opactwa Cîteaux (niedaleko Dijon) w 1113 r. Tak zwany Nowy Klasztor został założony 15 lat wcześniej przez byłych mnichów benedyktyńskich z Molesme, pragnących bardziej autentycznie przestrzegać Reguły św. Benedykta. Cîteaux jest kolebką zakonu cystersów. Dwa lata później opat wysłał Bernarda, aby został przełożonym założycielem nowego klasztoru Clairvaux w regionie Szampanii. Szybko stał się zamożny gospodarczo i duchowo. Zapał Bernarda przyciągnął wielu młodych ludzi, a w chwili jego śmierci Clairvaux liczył ponad 60 fundacji lub zrzeszonych w nich wspólnot religijnych. Sukces ten zaniepokoił niektórych bardziej konserwatywnych mnichów i wciągnął Bernarda w spór z opactwem benedyktyńców w Cluny. Za radą swojego bliskiego przyjaciela benedyktyńskiego i pierwszego biografy Williama z Saint-Thierry napisał Apologię w obronie reformy cysterskiej. Znany jako reformator, był często zapraszany przez biskupów do pomocy w realizacji polityki zmian kościelnych w Kościele. Władze cywilne konsultowały się nawet z Bernardem, aby znaleźć rozwiązania, które przyniosą pokój i sprawiedliwość. W 1130 r., gdy Kościół stanął w obliczu poważnego kryzysu związanego z wyborem dwóch papieży, zasięgnięto jego rady w sprawie sposobu ponownego zjednoczenia Kościoła. Papież zatwierdził Innocentego II w miejsce Anakleta II, po czym poprosił Bernarda, aby towarzyszył mu w całej Europie i umacniał Kościół poprzez umiejętne przepowiadanie. Służył w ten sposób przez osiem lat. W międzyczasie pozostał opatem Clairvaux i nadal pisał najważniejsze dzieła duchowe, zwłaszcza 86 Kazań o Pieśni nad Pieśniami. W ostatnim okresie życia brał udział w różnych wyprawach kościelnych. Formalnie skrytykował pisma teologów Petera Abelarda i Arnolda z Brescii na soborze w Sens (1140), co doprowadziło do ich wątpliwej z prawnego punktu widzenia cenzury. Brał także udział w potępieniu Gilberta de la Porée w 1141 r. Bronił Kościoła przed heretykami. Głosił kazanie w przeddzień drugiej krucjaty w Vézelay w 1146 r. Pomimo jego potężnego duchowego przesłania i wezwania do wewnętrznego nawrócenia, krucjata zakończyła się całkowitym niepowodzeniem i pozostawiła Bernarda zgorzkniałego. Zmarł 20 sierpnia 1153 r., a świętym został uznany 21 lat później. W 1830 roku został ogłoszony doktorem Kościoła. Oprócz wielu jego traktatów i kazań przepięknych odniesieniami biblijnymi, zachowało się ponad 300 jego listów. Jego duchowy wpływ był stały i rozległy, dotknął nawet protestanckiego reformatora Marcina Lutera (1483–1546). Jego przesłanie do dziś inspiruje wielu uczonych i nauczycieli religii.

Blanche z Kastylii

(1185–1252) królowa Francji

Blanche urodziła się w Palencii, dzisiejszej Hiszpanii, jako trzecia córka Alfonsa VIII, króla Kastylii i Eleonory, córki angielskiego króla Henryka II i królowej Eleonory Akwitanii. Poślubiła Ludwika VIII (1187–1226) Francji, syna Filipa II (1165–1223) Francji, 23 maja 1200 r. w Portsmouth, na terytorium Anglii, w ramach traktatu między Filipem a królem Anglii Janem (1167–1216). Starzejąca się królowa Eleonora (1122–1204), jej babcia ze strony matki, osobiście eskortowała pełną życia Blanche do Francji. Jan nadał Blanche jako lenna Gracay i Issoudun, a także niektóre ziemie Korony Angielskiej. Blanche i Louis mieli 12 dzieci w ciągu 18 lat, ale sześćoro dzieci zmarło. Ich syn Ludwik IX (1214–1270) był następcą tronu francuskiego, a później został kanonizowany jako święty Ludwik ze względu na jego pobożną i życzliwą naturę. Czekał na koronę francuską, Louis zażądał korony angielskiej w imieniu Blanche, a ona zaoferowała mu swoje gorliwe wsparcie, chociaż Filip nie zgodził się z tym. Blanche

pracowała niestrudzenie i zorganizowała inwazję z Calais. Inwazja Ludwika na Anglię została początkowo dobrze przyjęta przez baronów, ale później otrzymał jedynie skąpe wsparcie ze strony pozostałych mieszkańców. Nie udało się to również z powodu śmierci króla Jana, a po 18 miesiącach nowość minęła i większość ludzi złożyła wierność młodemu królowi Henrykowi III (1206–1272). Traktat z Lambeth zakończył angielską przygodę Ludwika. Ludwik został koronowany 14 lipca 1223 r. Po powrocie do Paryża z krucjaty albigensów, którą stłumił, zachorował na czerwonkę i zmarł w Montpensier 8 listopada 1226 r. Blanche została regentką 12-latkę Louis i pełniła funkcję opiekuna prawnego pozostałych dzieci. Widząc okazję, baronowie i hrabiowie Szampanii, Bretanii i LaMarche (by wymienić tylko kilku) zbuntowali się przeciwko nieco tłumiącej ręce Blanche, potajemnie wspomaganej przez Henryka. Z zadziwiającą zdolnością Blanche rozbiła ligę baronów. Wielokrotnie odpierała także ataki Henryka III, który walczył o powrót ziem zdobytych przez Filipa do Anglii. Blanche zmusiła Roberta de Sorbon (1201–1274), założyciela Uniwersytetu Paryskiego, do uznania jej władzy. Blanche rozszerzyła także terytorium Francji, dodając obszar Midi do ziem koronnych i zawarła korzystne sojusze. Podczas służby Ludwika podczas siódmej krucjaty Blanche pełniła funkcję regentki od 1248 do 1250 r., kiedy to była współregentką wraz ze swoim synem Alfonsem do 1252 r. Blanche pomogła zebrać wygórowany okup za uwolnienie Ludwika z więzienia w Ziemi Świętej. Jej wpływ na Louisa pozostał silny aż do jej śmierci. Blanche podupała na zdrowiu w listopadzie 1252 roku w Melun. Została przeniesiona do Paryża, ale wkrótce potem zmarła i została pochowana w Maubuisson. Blanche jest pamiętana jako jedna z najzdolniejszych władczyń średniowiecza. Saint Louis, znany w historii jako najlepszy ze średniowiecznych monarchów Francji, podczas swego panowania korzystał z rad i determinacji Blanche.

Boccaccio, Giovanni

(1313–1375) Włoski humanista i autor

Boccaccio to najnowszy z trzech „wielkich umysłów” XIV-wiecznego włoskiego humanizmu, po Dante Alighierim i Petrarce. Był poetą, naukowcem i co najważniejsze twórcą gatunku wczesnego opowiadania nowożytnego. Przodkowie Boccaccia byli chłopami, ale jego ojciec niedługo przed narodzinami syna stał się zamożnym kupcem we Florencji. Matka Boccaccio jest nieznana. Niektóre doniesienia sugerują, że miejscem urodzenia pisarza był Paryż, jednak większość historyków jest zgodna, że była to Florencja lub Certaldo (Toskania). Urodzony jako nieślubny Boccaccio został jednak oficjalnie uznany przez ojca, o którym mówiono, że był człowiekiem prymitywnym i źle wychowanym. Pragnąc, aby Giovanni rozpoczął działalność gospodarczą, ojciec wysłał go do Neapolu, aby nauczył się zawodu. Wkrótce jednak stało się jasne, że chłopiec nie miał aspiracji podążać w ślady ojca i bardzo nie lubił handlu. Polecono mu wówczas studiować prawo kanoniczne, lecz dyscyplina ta była równie niezgodna z postawą Boccaccia, która lepiej odpowiadała powołaniu poezji i literatury. Pieniądze i pozycja ojca zapewniły Boccaccio dostęp do wyższych sfer Neapolu i wprowadziły go w środowisko literacko-naukowe skupione wokół króla Roberta z Anjou. Neapol pierwszej połowy XIV wieku był jednym z największych ośrodków kulturalnych Europy Zachodniej, a przynależność do niego Boccaccia i jego romans z córką króla Fiammettą ogromnie pobudziły talent literacki i poetycki młodego człowieka. W tym pierwszym neapolitańskim okresie twórczości Boccaccio napisał wiele wierszy wychwalających Fiammettę, a następnie stworzył powieść *Filocolo* (1336–1339) i dwa obszernie wiersze, *Filostrato* i *Teseida* (oba ukończone w 1340 r.). Dziś niemal zapomniane, dzieła te były szeroko czytane przez współczesnych Boccaccia i odegrały ważną rolę w rozwoju literatury włoskiej. W latach 1333–34 Boccaccio po raz pierwszy zetknął się z poezją Petrarcki, której wiersze zaczęły docierać do Neapolu. Po usłyszeniu po raz pierwszy sonetów Petrarcki Boccaccio wrócił do domu i spalił wszystkie swoje młodzieńcze dzieła, zniesmaczony własnymi „drobnymi” próbami komponowania wierszy. W 1340 roku upadły dwa główne banki florenckie, a ojciec Boccaccia stracił prawie wszystkie swoje

oszczędności; młody poeta wrócił do Florencji, aby pomóc swojej nagle biednej rodzinie. Czarna śmierć z 1348 r., która odebrała życie jego ojcu, macosze i licznym przyjaciółom, zrujnowała emocjonalnie Boccaccia i zabrała resztki pieniędzy jego rodziny. Pomimo (a może z powodu) tych katastrof okres florencki był dla Boccaccia szczególnie owocny. We Florencji stworzył swoje najważniejsze dzieła: *Comedia Ninfe* (1341–42), zwaną też *Commedia delle ninfe fiorentine* (poświęconą Niccolò di Bartolo Del Buono); pierwszy projekt *De vita et moribus domini Francisci Petracchi*; pierwsza wersja wizji *Amorosa* (1342–1343); *Elegia di Madonna Fiammetta* (1343–44); *Ninfale fiesolano* (1344–45); i wreszcie *Dekameron* (1349–1351), najdojrzalsze arcydzieło dowcipnej satyry Boccaccia, które wywarło ogromny wpływ na dalszy rozwój literatury włoskiej. Od lat pięćdziesiątych XIV wieku Boccaccio coraz bardziej znajdował się pod wpływem Petrarci i zaczął pisać więcej po łacinie, a także na tematy religijne, religijne i filozoficzne. Ostatnie lata życia poświęcił Dantemu, którego dzieła studiował i prowadził cykl wykładów na temat Boskiej Komedii. Humanizm włoski jest wielce wdzięczny autorowi *Dekameronu*. Boccaccio zmarł 21 grudnia 1375 roku w Certaldo.

Bohemia

Czechy były królestwem w Europie Środkowej, wasalem od X wieku, a później elektoratem Świętego Cesarstwa Rzymskiego. Najwcześniejszymi znanymi historycznymi mieszkańcami kraju byli Bojowie, plemię celtyckie, od którego Czechy wywodzą swoją nazwę. W I wieku przybyły plemiona słowiańskie, w tym Czesi, które od VI wieku zaczęły dominować w regionie. Jedynymi znanymi z imienia wczesnosłowiańskimi władcami są Samo, który pokonał sąsiednich Awarów i Franków i na początku VII wieku założył w Czechach pierwsze silne słowiańskie królestwo, oraz na wpół mityczny Krok, którego córka Libusa według legendy poślubiła oracza o imieniu Przemysł, założyciela dynastii Przemyślidów. W IX wieku wciąż pogańscy Czesi byli poddawani rosnącej presji politycznej i religijnej ze strony schrytlianizowanych Franków działających w południowo-zachodnich Niemczech. Czesi, oporni na misyjne wysiłki biskupów niemieckich, byli bardziej otwarci na chrześcijańskie przesłanie przekazywane przez Morawy przez greckich mnichów Cyryla i Metodego. W 873 r. Metodego ochrzcił czeskiego księcia Borzyjaja, co doprowadziło do szybkiego przejścia Czechów na chrześcijaństwo. Ciągłe spory na dworze czeskim co do stopnia wpływów niemieckich doprowadziły do zamordowania księcia Wacława (św. Wacława) przez jego brata Bolesława I w 935 r. Za Bolesława I i jego syna Bolesława II panowanie czeskie rozszerzyło się na Morawy i Śląsk, i część południowo-wschodniej Polski. Utworzenie biskupstwa praskiego zapewniło niezależność kościelną. Po śmierci Bolesława II królestwo zostało podzielone w wyniku wojny domowej między jego synami Bolesławem III, Jaromirem i Ulrykiem i utraciło terytorium na rzecz Bolesława I (Odważnego). W latach 1003–1004, przy wsparciu Czech, król polski na krótko osiedlił w Pradze swojego brata Władysława i zgodził się na jego wasalstwo cesarza niemieckiego jako księcia czeskiego. Układ ten był kontynuowany po śmierci Władysława, choć przywrócono panowanie Przemyślidów w Czechach. Za Brzetysława I (1037–1055) Czechy odzyskały Morawy i Śląsk, a szlachta czeska przyjęła dziedziczne panowanie dynastii Przemyślidów. Syn Brzetysława, Wratysław, wspierał Henryka IV w walce o inwestyturę z papieżem Grzegorzem VII, uzyskując w zamian uznanie za króla Czech (1086). Cesarz Fryderyk I Barbarossa w 1156 r. uczynił ten tytuł dziedzictwem jako warunek udziału Władysława II w jego kampaniach włoskich. Po abdykacji Władysława II w 1173 r. nastąpiła długotrwała walka o koronę. W konflikcie tym szlachta zdobyła władzę kosztem rywalizujących ze sobą kandydatów królewskich, którzy w zamian za dalsze wsparcie zmuszeni byli rozszerzyć nowe przywileje. Pod nieobecność silnego i niezależnego monarchy czeskiego wzrosły także wpływy niemieckie. W 1197 r. Otokar I pokonał swoich rywali i wyłonił się jako niekwestionowany władca, przywracając suwerenność króla czeskiego. Średniowieczne królestwo Czech osiągnęło szczyt potęgi pod rządami Przemysła Otokara II. Rządy Otokara II rozpoczęły się od krótkiej walki z ojcem Wacławem I, po której nastąpiło pojednanie i uporządkowana sukcesja. Podczas swego panowania starał się ograniczyć wpływy szlachty, zachęcając do imigracji niemieckich

osadników do miast, którym nadał prawne przywileje. Otokar II rozszerzył także panowanie czeskie na większą część Europy Środkowej, obejmując austriackie arcyksięstwa oraz hrabstwa Karyntii, Istrii i Styrii. W 1260 roku pokonał króla węgierskiego Béłę IV, swojego najpoważniejszego rywala. Otokar stawiał czoła silniejszemu wrogowi w postaci pierwszego Świętego Cesarza Rzymskiego Habsburgów, Rudolfa I, który odzyskał dla imperium większość posiadłości Otokara poza Czechami. Pod Dürnkrut w 1278 r. wojska Rudolfa pokonały wojska czeskie i morawskie; Otokar II zginął w bitwie, pozostawiając królestwo swojemu siedmioletniemu synowi Wacławowi II. Po burzliwej regencji, podczas której szlachta ponownie utwierdziła się w niezależności od centralnej władzy koronnej, w 1290 r. osobiste rządy objął Wacław II. Pod jego rządami na wsi przywrócono porządek, a Czechy odzyskały część swojej wcześniejszej władzy, podbijając Polskę oraz interweniowanie w walce o sukcesję, która nastąpiła po śmierci węgierskiego Andrzeja III. Wacław II zmarł w 1305 r., przygotowując się do wojny z arcyksięciem Albrechtem Austrii (późniejszym cesarzem rzymskim), a jego syn Wacław III został zamordowany w następnym roku, co zakończyło dynastię Przemyślidów. Nastąpiła krótka seria kandydatów na króla, a stany czeskie upierały się przy swoim prawie do wyboru króla, pomimo sprzeciwu cesarza Albrechta, który ogłosił wakat na tronie i przyznał koronę swojemu synowi Rudolfowi. Nowy król zmarł w ciągu roku, a po nim jego ojciec, lecz kandydat czeski, książę Henryk Karyntii, okazał się niepopularny i po krótkim panowaniu został obalony w 1310 r. Jego następcą został Jan Luksemburski, mąż córki Wacława II, Elżbieta i syn nowego cesarza, Henryka VII. Podczas swojego długiego panowania Jan spędził niewiele czasu w królestwie, woląc angażować się w wojny w całej Europie Zachodniej. Pod jego nieobecność wzrosła władza najbogatszej szlachty i kościoła, co doprowadziło do częstych waśni między czeską szlachtą i miastami. W 1346 roku, stary i ślepy, Jan zginął walcząc za Francję w bitwie pod Crécy. Jego następcą został jego syn, cesarz Karol IV. W przeciwieństwie do swojego ojca, Karol poświęcił wiele uwagi swoim czeskim posiadłościom, czyniąc z Pragi swoją główną rezydencję. Założył Uniwersytet Praski i zbudował charakterystyczny most na Wełtawie, oba noszą jego imię. Dłuższa obecność Karola w kraju przywróciła porządek, choć królowi ostatecznie nie udało się zreformować prawa królestwa w obliczu potężnego oporu szlachty. Odrzucił poparcie ojca dla Francji i nawiązał zacieśnienie stosunków z Anglią, co doprowadziło do wymiany naukowej pomiędzy Pragą a Cambridge. Karol promował wczesną działalność reformatorów religijnych, w tym popularnego kaznodziei Jána Milíca z Kromeríža, kładąc podwaliny pod późniejszą debatę teologiczną. Panowanie syna Karola Wacława IV naznaczone było stopniowym spadkiem autorytetu korony i narastającymi napięciami między kościołem a szlachtą z jednej strony a reformatorami religijnymi, drobną szlachtą i mieszczanami z drugiej. Słabe wysiłki Wacława zachowania władzy wywołało dalsze spory, które doprowadziły do powstania partii magnackiej na czele z jego kuzynem Jobstem z Moraw. Baronowie dwukrotnie pojmali króla i zmusili go do wyrzeczenia się polityki centralizacyjnej, którą szybko przywrócił pod naciskiem miast i szlachty. Stosunkom z Kościołem zagroziła egzekucja Jana Nepomucena, wikariusza arcybiskupa praskiego, oraz wsparcie Wacława dla reformatorów religijnych pod przewodnictwem Jana Husa, magistra teologii na Uniwersytecie Praskim. Hus wraz ze swoimi współpracownikami i naśladowcami potępiał niemoralność duchowieństwa i światowość władz kościelnych. Wezwany przez Kościół do wyrzeczenia się niektórych nauk, Hus odmówił i został postawiony przed Sobór w Konstancji na podstawie bezpiecznego przejścia udzielonego przez brata Wacława, cesarza Zygmunta. Proces i egzekucja Husa przez sobór w 1415 r. wywołały niepokoje społeczne w królestwie. W lipcu 1419 r. publiczna procesja zwolenników Husa w Pradze doprowadziła do zamieszek, podczas których wyrzucono z okien ratusza urzędników nowego miasta (Defenestracja Praska). Wacław zmarł wkrótce potem, a Zygmunt przejął koronę, prowadząc krucjatę przeciwko husytom w 1420 r. Zygmuntovi nie udało się tej i drugiej próbie w 1422 r. W kolejnych krucjatach husyci z łatwością pokonali swoich wrogów, a nawet podjęli ofensywę, rozpoczynając najazdy na Węgry i sąsiednie kraje niemieckie. Przekonany o niemożliwości zdobycia Czech siłą, Zygmunt zgodził się na rokowania z husytami na soborze w Bazylei w 1431 r. Rozłam w ruchu husyckim między

umiarkowanymi i radykalnymi zakończył się w 1434 r. zwycięstwem strony umiarkowanej w bitwie pod Lipanami. Otworzyło to drogę do ugody z Zygmuntem i kościołem, na mocy której cesarz został uznany przez husytów za króla Czech. W zamian rada udzieliła husytom koncesji religijnych, kończąc wojny husyckie. Zygmunt zmarł w 1437 r., kończąc panowanie dynastii luksemburskiej w Czechach.

Bonifacy

(ok. 675–754) misjonarz

Znany jako Apostoł Niemców, święty Bonifacy kształcił się w Anglii pod wpływem klasztorów benedyktyńskich pod koniec VII wieku. Mógł pójść w ślady Czcigodnego Bedy, tak dopracowana była jego łacina, ale mnisi zaszczepili w nim zapał do szerzenia wiary chrześcijańskiej na kontynencie europejskim w ferworze średniowiecza. Wraz z wieloma misjonarzami anglosaskimi i irlandzkimi sprowadził do Europy pozory religii, edukacji i kultury przed pojawieniem się Karola Wielkiego i Świętego Cesarstwa Rzymskiego. Jego kariera misyjna składała się z trzech etapów, przerywanych wizytami w Rzymie w celu konsultacji i patronatu. Najpierw papież delegował go do pracy na dużym obszarze, a jego celem były Fryzja, Hesja i Turyngia (719–735). Po drugie, otrzymał specjalną papieską misję na penetrację Niemiec i skoncentrował się na Bawarii w celu zakładania klasztorów (738–742). Po trzecie, osiadł w zachodniej części terytorium Franków (742–747), gdzie zorganizował kościół oraz zachęcał jego przywódców do odpowiedzialności i szkolenia. Jako starszy człowiek wycofał się ze swoich oficjalnych obowiązków i ponownie podjął służbę pionierską jako prosty misjonarz we Fryzji na niemieckim wybrzeżu Morza Północnego. Spotkał się tu z ostrym sprzeciwem tubylców, którzy w roku 754 zamordowali go wraz z 53 towarzyszami. Na początku swojej kariery (722) zyskał przewagę w swoim programie misyjnym dzięki Charlesowi Martelowi i jego linii. Zdobył ich gwarancje bezpieczeństwa w czasie ciągłych inwazji i terroryzmu grasujących plemion. Legenda głosi, że w swojej początkowej pracy we Fryzji ściął święty dąb Thora, a gdy nie wystąpiła żadna niepożądana reakcja, miejscowi zaczęli do niego przybywać. Jednym z jego najświętniejszych klasztorów było opactwo w Fuldzie, założone w celu utrwalenia zdobyczy, jakie osiągnął w Bawarii. Fulda znalazła się bezpośrednio pod władzą papieża i przez wieki była centrum niemieckiego życia religijnego i intelektualnego. Tutaj przewieziono i pochowano ciało Bonifacego. Jest to siedziba Niemieckiej Konferencji Biskupów Katolickich. Bonifacy uosabia powrót cywilizacji do Europy pod kilkoma względami. Po pierwsze, reprezentuje scentralizowaną dyscyplinę i odpowiedzialność, kładąc nacisk na jedność z rzymskim papieżem. Trzeba o tym pamiętać, że ludzie już dawno widzieli upadek Cesarstwa Rzymskiego i nie istniała jeszcze nadrzędna struktura polityczna, która mogłaby zjednoczyć odmienne miasta i regiony. Po drugie, reprezentuje kulturę, przyjmując we wszystkich swoich klasztorach benedyktyńskie ideały umiejętności czytania i pisania. I znów klasyczne pojęcie „dobrego życia” przez wiele pokoleń było nieaktualne, a twórczość literacka i plastyczna znacznie się zmniejszyła. Po trzecie, uważał, że całe jego duchowieństwo musi być wykształcone. Bonifacy musiał wypędzić wiejskich przywódców kościelnych, aby kościół kontynentalny mógł współpracować z jego biskupami i papieżem. Ponadto założył instytucje dla kobiet, którym przez cały ten okres odmawiano przywilejów mężczyzn, oraz umożliwił edukację. W jego rodzinnej Anglii, zwyczajem było kształcenie przywódczyń klasztorów (przełożonych), aby ceniły książki, muzykę i sztukę, aby mogły prowadzić własne wspólnoty kobiece. Praktyka ta rozprzestrzeniła się na teren misyjny Bonifacego w Niemczech.

Borobudur

Borobudur, największy buddyjski pomnik na świecie, położony jest w środkowej Jawie. Otoczona żyznymi polami ryżowymi i plantacjami kokosów, buddyjska stupa znajduje się na niewielkim wzgórzu nad równiną Kedu. Został zbudowany w 760 r. na wzór góry i został ukończony w 830 r. Borobudur jest kojarzony z dwiema potęgami buddyjskimi – władcami Sanjaya i dynastią Sailendra – które wyparły

Sanjaya w 780 r., choć ta ostatnia odzyskała władzę w 850 r. Pomnik wykonany jest z ponad miliona bloków kamiennych, każdy o wadze około 100 kilogramów. Kamienie te z trudem wnoszono na wzgórze z pobliskiego koryta rzeki. Te bloki kamienia zostały następnie wycięte i wyrzeźbione przez wykwalifikowanych rzemieślników jawajskich, tworząc bogate artystyczne przedstawienia historii znanych buddyjskim pielgrzymom. Te płaskorzeźby odnoszą się do starożytnych baśni, baśni i życia Buddy. Płaskorzeźby paneli wzorowano na wcześniejszych projektach tantrycznych. Złożone znaczenie Borobudur można odnaleźć w rozszyfrowaniu architektury i płaskorzeźb wykutych w kamieniu. Borobudur zamiast jednej koncepcji daje wiele warstw znaczeń, choć umiejętnym budowniczym udało się połączyć różne elementy w harmonijną całość. Imponująca budowla została zbudowana w tradycji buddyzmu Mahayana, która koncentruje się na osobistej, samotnej, ascetycznej podróży w celu osiągnięcia Nirwany. Starożytni pielgrzymi wspinali się na stupę, aby zdobyć duchowe zasługi. Borobudur ma prostą konstrukcję, składającą się z szeregu koncentrycznych tarasów. Widok z lotu ptaka pokazuje, że świątynia Borobudur to w rzeczywistości duża mandala, często używana do inicjowania buddystów na wyższe poziomy świadomości i mocy duchowej. W miarę jak pielgrzymi buddyjscy wspinają się w górę, przemieszczają się przez coraz wyższe poziomy świadomości, aby ostatecznie osiągnąć nirwanę. Aby osiągnąć oświecenie, pielgrzymi musieli wykonać 10 rund w pomniku. Na szczycie znajduje się duża stupa otoczona 72 mniejszymi stupami. Zbudowany, aby stymulować wizualnie, Borobudur pozwala pielgrzymom zapomnieć o świecie zewnętrznym, gdy odwiedzający spaceruje po zamkniętych galeriach. Na okrągłych tarasach pielgrzym ma widok na okoliczne zielone pola, odczuwając uniesienie symbolizujące oświecenie, ostateczny cel takiej pielgrzymki. Niesamowita struktura Borobudur zapewnia buddyjskim pielgrzymom fizyczną przestrzeń do osiągnięcia duchowego oświecenia podczas przechodzenia przez 10 etapów rozwoju. Było to miejsce, w którym można było osiągnąć praktyczny cel stania się bodhisattwą, wzniosłą istotą aktywnie poszukującą oświecenia.

Brahma

Brahma jest jednym z trzech głównych bogów religii hinduskiej, obok Śiwy i Wisznu. Kult Brahmy rozpoczął się w epoce wedyjskiej w historii Indii, a z biegiem czasu jego znaczenie zostało stopniowo przeważone przez kult Śiwy i Wisznu. Należy odróżnić boga Brahmę od Brahmana, ucieleśnienia ducha uniwersalnego — te dwa słowa mają wspólne źródło, ale później zostały powiązane z odrębnymi pojęciami. Świątynie poświęcone Śiwie lub Wisznu muszą zawierać przedstawienie Brahmy, ale świątynie poświęcone jemu są rzadkie, a we współczesnych Indiach nadal działają tylko dwie. Często wspomina się go w rytuałach poświęconych innym bóstwom. Brahma jest bogiem stwórcą hinduskiego Trimurti (trójjedynego z bogów). Powszechnie utożsamia się go z wedyjskim bóstwem Prajapatim i obaj mają podobne cechy. Brahma jest najczęściej przedstawiany z czterema twarzami i ramionami. Każda twarz wypowiada jedną z czterech Wed, które są najświętszym z pism indyjskich i ponadto kojarzą się z czterema wiekami świata i czterema klasami społeczeństwa indyjskiego. Często towarzyszy mu jego małżonka Saraswati, bóstwo żeńskie kojarzone z nauką. Jego wierzchowcem jest łabędź, który reprezentuje ducha rozróżniania i sprawiedliwości. Brahma jest również uważany za pana ofiar i, w odniesieniu do Puran, jest osobą samotną; bez rodziców. Wedyjskie bóstwo Prajapati zostało zidentyfikowane jako władca stworzenia i wszystkich znajdujących się w nim stworzeń poprzez wykonywanie ascetycznych rytuałów i wyczynów zwanych tapas. Kult Brahmy ostatecznie doprowadził do tego, że bóg zastąpił rolę Prajapatiego, którego utożsamiono z grupą 10 dzieci zrodzonych z umysłu Brahmy. Brahma jest przedstawiany w wielkich sanskryckich eposach literatury indyjskiej, chociaż jego rola w interweniowaniu w królestwo ludzkości lub bogów jest ograniczona. Kiedy już coś stworzył, Brahma miał tendencję do pozwalania, aby na pierwszy plan wysunęły się konserwująca siła Wisznu i niszczyielska siła Śiwy. Współcześni naukowcy wykorzystali tę koncepcję jako metaforę natury

wszechświata, który według fizyki cząstek elementarnych istnieje w formie zastoju, w którym ścierają się siły twórcze i destrukcyjne.

Brunelleschi, Filippo

(1377–1446) architekt

Urodzony jako syn prawnika we Florencji w 1377 roku, Filippo Brunelleschi odrzucił wybór ojca dotyczący kariery prawniczej i kształcił się na złotnika i rzeźbiarza. Po sześciu latach nauki zdał egzamin i został oficjalnie mistrzem cechu złotniczego. W czasie nauki był uczniem Polo Pozzo Toscandli, kupca i lekarza, który nauczył go zasad matematyki i geometrii oraz wykorzystania najnowszych technologii. Złotnictwo dało mu możliwość pracy z zegarami, kołami, przekładniami i odważnikami, co przydało się architektowi, który miał zaprojektować swoją innowacyjną kopułę katedry we Florencji. W latach 1401–02 wziął udział w konkursie na projekt nowych drzwi bazyliki florenckiej, ale został pokonany przez innego złotnika i rzeźbiarza, Lorenza Ghibertiego. Ta porażka zaprowadziła go oprócz kariery artystycznej do architektury. W 1418 roku wziął udział w kolejnym konkursie na projekt kopuły katedry Maria del Fiore (znanej również jako Duomo) we Florencji. Jego projekt ośmiokątnej żebrowanej kopuły, ukończony dopiero w 1434 roku, jest dziełem, z którego jest najbardziej znany i jednym z jego najważniejszych wkładów w architekturę i inżynierię budowlaną. Brunelleschi zaprojektował specjalne maszyny podnoszące, które podnosiły na miejsce ogromne elementy z drewna i kamienia. Rozwiązał problem skonstruowania ogromnej kopuły bez konstrukcji nośnej i wynalazł przypominające pas wzmocnienie łańcuchów z żelaza i piaskowca, aby ustabilizować napory na zewnątrz u podstawy wielkiej kopuły. Jego innowacyjne techniki murowania zostały udoskonalone w odpowiedzi na wymagania stromych kątów sklepienia kopuły. Pozostaje największą murowaną kopułą na świecie. W 1430 i ponownie w 1432 Brunelleschi odwiedził Rzym ze swoim przyjacielem Donatello, gdzie zainteresował się inżynierią rzymską, zwłaszcza zastosowaniem sklepień i proporcji. Pod wpływem architektury rzymskiej w swoich projektach posługiwał się zasadami antycznymi, wykorzystując kolumny korynckie, równowagę geometryczną i symetryczny porządek. Dzieło Brunelleschiego obejmuje Ospedale degli Innocenti (szpital Foundling, 1419–45), rekonstrukcję San Lorenzo (1421–60), Kaplicę Medyceuszy w San Lorenzo (1421), Nową Zakrystię w San Lorenzo (obecnie znaną jako Stara Zakrystia ; 1428), kaplica Pazzi w krużgankach Santa Croce (1430) i Santo Spirito (1436). Prace te odnowiły wygląd Florencji. Do jego dzieł architektonicznych w innych miastach należą Ponte a Mare w Pizie, Palazzo di Parte Guelfa (1425), niedokończona Rotonda degli Angeli (1434) i Pałac Pitti (zlecony przez Luca Pitti w 1440, kiedy Brunelleschi miał 60 lat). w Rzymie. Projekt Brunelleschiego dla Ospedale degli Innocenti jest matematycznie oparty na powtarzających się kwadratach i szeregu łuków wspartych na kolumnach – motywie później szeroko zapożyczonym przez architektów renesansu. Brunelleschi często korzystał z najprostszych materiałów: miejscowego szarego kamienia (pietra serena) i białego tynku. Trzeźwe, stonowane kolory nadają ścianom budynków Brunelleschiego atmosferę spokojnego spokoju. Brunelleschi ponownie wprowadził w Starej Zakrystii kopułę wiszącą (wybudowaną dawno temu przez Bizantyjczyków). Łukowa kolumnada z Ospedale degli Innocenti jest ponownie powtórzona wewnątrz kościoła San Lorenzo. Po swojej śmierci w 1446 r. Brunelleschi został pochowany w Santa Maria del Fiore w grobowcu, który choć pozostawał nierozpoznany przez wieki, został zidentyfikowany w 1972 r. Na Piazza del Duomo, naprzeciwko katedry, znajduje się również pamiątkowy pomnik architekta. Już za życia był znanym i powszechnie szanowanym projektantem, a jego sława trwała jeszcze długo po jego śmierci.

Bruni, Leonardo

(1370–1444) włoski humanista

Leonardo Bruni był jednym z czołowych humanistów początku XV wieku we Włoszech. Poświęcił się karierze polegającej na studiowaniu i pisaniu na temat klasycznej kultury greckiej i rzymskiej oraz wyciąganiu wniosków z epoki republiki rzymskiej, które jego zdaniem można zastosować w warunkach panujących w jego adoptowanym mieście Florencja na początku XV wieku. Jego tłumaczenia licznych klasycznych dzieł greckich udostępniły wiele z nich po raz pierwszy w Europie i pomogły zwrócić uwagę na kilku klasycznych autorów greckich, których pisma zaginęły w średniowieczu. Ze względu na swoje umiejętności mówcze i znajomość łaciny Bruni dwukrotnie był kanclerzem Republiki Florenckiej (w 1410 r. i ponownie w latach 1427–44), a także pełnił funkcję sekretarza apostolskiego czterech różnych papieży. Urodzony w Arezzo, niedaleko Florencji, Bruni już w młodym wieku przeniósł się do tego ostatniego miasta, gdzie początkowo zaczął studiować retorykę i prawo. Wkrótce jednak znalazł się pod wpływem florenckiego humanisty Coluccio Salutati (1331–1406), który reprezentował pierwsze pokolenie florenckich humanistów, którzy starali się odnowić studia nad rzymskimi poetami i historykami oraz doskonalili swoje umiejętności retoryczne, studiując klasykę. Od Salutati, który był wczesnym apologetą wolności i wolności republiki florenckiej, Bruni otrzymał przez całe życie przekonanie, że humanizm, ze swoim naciskiem na retorykę i klasyczną naukę, powinien służyć państwu. On, prawdopodobnie bardziej niż jakikolwiek inny humanista włoskiego renesansu, uosabiał ideę „humanizmu obywatelskiego”. W 1397 roku we Florencji zamieszkał grecki uczyony Manuel Crisoloras i zaczął tam uczyć greki. Szybko przyciągnął wokół siebie grupę młodych humanistów, chętnych do nauki języka, a wśród nich znalazła się Bruni. Następnie Bruni doskonale wykorzystał swoją znajomość języka greckiego, tłumacząc na łacinę wiele dzieł Arystotelesa, Platona, Plutarcha i Demostenesa. Jednym z najbardziej oryginalnych i wpływowych pism Bruniego był *Laudatio florentiae urbis* (Panegiryk do Florencji, 1401–1406), w którym próbował obalić długo utrzymywane przekonanie, że Florencja została założona przez Juliusza Cezara. Jako silny zwolennik niezależnej republiki Florencji, Bruni uważał, że nie wypada wiązać swojego założenia z człowiekiem, którego uważał za tyrana i niszczyciela republiki rzymskiej. Opierając swoje wywody na niedawno odkrytym rękopisie *Historii* Tacyty oraz pismach Sallusta i Cyserona, Bruni argumentował, że Florencja została założona w okresie rozkwitu republiki rzymskiej przez weteranów armii Sulli. Florentyńczycy, będący bezpośrednimi spadkobiercami tych silnych Rzymian z czasów republikańskich, szybko bronili swoich wolności przed wszelką agresją. Zarówno w tej pracy, jak i zwłaszcza w *Historii florentini populi* (*Historia* ludu florenckiego, 1414), Bruni przyczynił się do wyznaczenia nowych standardów w pisaniu i nauce historycznej. Odrzucił pogląd, że opatrność jest siłą napędową przyczynowości i wydarzeń, i zamiast tego sięgnął do solidnych zapisów historycznych i dokumentacji, aby odkryć bieg historii, a także wyjaśnić, dlaczego wydarzenia się potoczyły. Ze względu na swoją naukę i służbę Republice Florencji po śmierci odbył się pogrzeb państwowy i pochowano w kościele Santa Croce, z marmurowym grobowcem wyrzeźbionym przez Bernardo Rossellino.

Birma

Klasyczna cywilizacja Birmy (Myanmaru) skupia się na Paganie. Po upadku państwa Pyu, około roku 849 n.e. Mrammowie (w sanskrycie Brahma), czyli Burmanie, założyli swoje główne miasto, Pagan (Arimarddanapura, czyli „miasto, w którym eksterminowano wrogów”). Etniczni Chińczycy cofnęli je około drugiego tysiąclecia p.n.e. od północno-zachodnich Chin po wschodni Tybet, po czym na kilka stuleci przenieśli się do Birmy. Pierwszy ośrodek Birmy rozwinął się na równinie Kyawkse, na której uprawia się ryż, u zbiegu rzek Irrawaddy i Chindwin. Według lokalnych kronik Pagan zaczął się jako grupa 19 wiosek, z których każda miała swojego nat, czyli lokalnego ducha, który później został stopiony w kult wspólnego ducha. Legendy birmańskie mówią o intrygach i rozlewie krwi we wczesnej historii Pagan, aż do pojawienia się króla Anawrathy, czyli Aniruddhy (1044–1077). Aniruddha podbił

kraj Mon w Thaton w roku 1057 n.e., co doprowadziło do przedostania się kultury Mon do Paganu. Utrzymywał przyjacielski kontakt z królem Sri Lanki Vijayabahu. Władca Coli Kulottunga I groził temu drugiemu. Vijayabahu poprosił o pomoc króla pogańskiego, który wysłał zaopatrzenie wojskowe. Król Sri Lanki wysłał Aniruddha relikwię zęba Buddy, która została umieszczona w pagodzie Shwezigon. Pagan został włączony do sieci handlu morskiego połączonej ze wschodnim wybrzeżem Indii. Wraz z mnichem Mon i uczonym Shinem Arhanem Aniruddha był odpowiedzialny za szerzenie buddyzmu hinajany wśród swojego ludu. Szybko rozprzestrzeniło się to po całej Birmie i ostatecznie na kontynentalną Azję Południowo-Wschodnią. Aniruddha przypisuje się również budowę dużej liczby pagód, w tym pagody Shwezigon. Odwiedził region Bengalu i poślubił indyjską księżniczkę. Aniruddha przekształcił małe księstwo Pagan w rozległe królestwo, a odrębna cywilizacja birmańska wyrosła w oparciu o literaturę, pismo, sztukę i architekturę Mon. Drugim wybitnym królem Paganu był Thileuin Man (Kyanzittha), który rządził od 1084 do 1112 roku. Stłumił powstanie Mon, które pochłonęło życie syna i następcy poprzedniego króla, Mana Lulana, i zawarł pokój z rywalizującą frakcją Thaton z Mons poprzez sojusze małżeńskie. Pod jego patronatem znajdowało się mnisze Thervada. Przez trzy miesiące codziennie karmił nawet ośmiu indyjskich mnichów. Usłyszawszy o buddyjskich pomnikach, takich jak słynna świątynia Ananta na wzgórzach Udayagiri w Orisie, naśladowując ją, zbudował wspianą świątynię Ananda. Kyanzittha odwiedził także Bodhgaya i pomógł naprawić świątynie buddyjskie. Starał się doprowadzić do asymilacji różnych tradycji kulturowych panujących w Birmie, a filar Myazedi z 1113 roku n.e. miał identyczne napisy w czterech językach: birmańskim, palijskim, pyu i mon. Wysłał misję do Chin, która uznała suwerenność Paganu. Przejście z kultury mon do birmańskiej nastąpiło za panowania wnuka Kyanzitthy, Alaungsithu (Cansu I), który panował długo od 1112 do 1165. Podjął on karne wyprawy do Arakanu i Tenasserim. Stosunki ze Sri Lanką pogorszyły się w wyniku ingerencji w handel między Angkorem a Sri Lanką. Alaungsithu pielęgnował buddyzm i w 1144 r. ukończył imponującą świątynię Thatpinnyu. Ostatnim z ważnych królów Birmy był Narapatisithu (Cansu II, 1174–1211), który położył kres wpływom Mon na dworze pogańskim. Poprawiły się stosunki ze Sri Lanką, czego efektem był koniec przyjaźni Burmanów z Colasem i obietnica nieingerencji Pagana w handel Sri Lanki na obszarze przesmyku. Król wprowadził także reformy w stanie zakonnym. Jednak jego następcy ponieśli porażkę i w królestwie pogańskim rozpoczął się stopniowy upadek. Kurczenie się władzy centralnej spowodowało uniezależnienie się Arakanu i Pegu. Tajowie znani jako Szanowie zaczęli napływać do Paganu. Były też kolejne wyprawy mongolskie przeciwko królestwu. Ostatni król dynastii, Narasimhapati (Cansu IV), był władcą chełpliwym, a jego poddani zamordowali go za ucieczkę podczas najazdu mongolskiego. Pod przywództwem Szanów królowie Paganu zostali zmuszeni do pełnienia wyłącznie funkcji ceremonialnych. Problemem, przed którym stanęła Birma, było utrzymanie razem różnych grup etnicznych, co było widoczne w XVI-wiecznej dynastii Toungoot (Tungut) i dynastii Konbaung (1792–1885). Powszechność sanskryckich nazw i stosunków handlowych wskazuje na ścisły związek między Indiami a Birmą. Region ten był geograficznie najbliżej Indii spośród krajów Azji Południowo-Wschodniej i istniały szlaki lądowe i morskie, dzięki którym rozwijały się stosunki kulturalne. Od samego początku Indianie podróżowali tymi szlakami do Azji Południowo-Wschodniej. Wzrosło stosunki kulturalne między obydwoma regionami, prawdopodobnie dzięki handlarzom i misjonarzom buddyjskim docierającym do dolnej Birmy. Przyjmując praktyki indyjskie, kobietom przyznano wyższe miejsce w społeczeństwie, a system kastowy został odrzucony. Chociaż buddyzm dominował w życiu codziennym, był on zmieszany z braminizmem. W miejscu pałacu króla Kyanzitthy prześlągano duchy nag i potrzebowano usług braminów. Po jego śmierci król został ogłoszony awatarem (inkarnacją) Wisznu. Jedno z pierwszych miast ludu Pyu nazywało się Visnupura (współczesne Beikthano) i było ośrodkiem wpływów Wisznuitów. Wizerunki bogów bramińskich, takich jak Wisznu, Brahma i Śiwa, można znaleźć w całej Birmie. W porównaniu z braminizmem wpływ buddyzmu w Birmie był większy. W buddyjskich Jatakach często pojawiają się odniesienia do morskiej podróży do Suvarnabhumi, czyli złotej krainy, którą utożsamiano z Birmą. Byli to królowie tacy jak

Aniruddha i Kyanzittha patronów buddyzmu i dzięki ich wysiłkom religia ta mocno zakorzeniła się w Birmie.

Bitwa pod Rogami Hittinu

Bitwa pod Rogami Hattinu rozegrała się 4 lipca 1187 r. i zakończyła się niemal całkowitym unicestwieniem sił armii krzyżowców Guy de Lusignana, króla Jerozolimy (1186–1192), przez siły muzułmańskie dowodzone przez Saladyna (Salah ad din, Yusuf). Zniszczenie armii Guya otworzyło drogę do odzyskania nie tylko Jerozolimy, ale także innych miast zdobytych podczas pierwszej krucjaty (1096–1099), w tym Tyberiady i Akki. Reakcja na te porażki na Zachodzie doprowadziła do wezwania i podjęcia trzeciej krucjaty (1189–1192). Pozycja państw krzyżowców stała się niepewna. Klęska armii bizantyjskiej pod Myriocephalon w 1176 r. spowodowała koniec efektywnej współpracy bizantyjsko-krzyżowców i w kolejnych latach Saladynowi udało się jeszcze bardziej izolować państwa, odbierając okoliczne miasta. Posiadanie miast i miasteczek było kluczowe, ponieważ posiadały one zapasy świeżej wody i żywności, których prawie całkowicie nie było na jałowym, pustynnym terytorium, które je otaczało. Armie krzyżowców, które podróżowały w ciężkich zbrojach i wspierały duże konie bojowe, były bardzo trudne do utrzymania na tym terytorium i zawsze były narażone na zakłócenia w dostawach. Dodatkowym czynnikiem destabilizującym było znaczenie szeregu znaczących, często powodujących podziały frakcji na dworze krzyżowców. Należeli do nich rycerze templariuszy i szpitalników, którzy mieli indywidualne cele i intencje, a także różne rodziny arystokratyczne walczące o władzę. Podziały te wprowadziły państwa krzyżowców w stan znacznego napięcia i być może, aby oddalić możliwość wojny domowej, Reginald z Châtillon zaatakował karawanę w akcie pozornie nastawionym na zakończenie rozejmu zawartego z Saladynem (Salah ad-Din). Ogłaszając dżihad, Saladyn sprowadził wojska z Egiptu, aby zagrozić Tyberiadzie. Jego zamiarem było zwabienie krzyżowców na otwartą przestrzeń, gdzie ich zapasy wkrótce się wyczerpią, a jego lekko opancerzeni konni łucznicy będą mogli nękać wroga z dystansu, zadając mu ciągłą serię obrażeń. Guy początkowo oparł się pokusie ataku, ale prawdopodobnie w wyniku wewnętrznych walk zdecydował się poprowadzić swoje wojska w nocnym marszu w stronę sił Saladyna. Nocny marsz był katastrofalny, ponieważ żołnierze byli bez wody i bardzo cierpieli w gorącej, suchej atmosferze. Aby zwiększyć cierpienie, siły Saladyna podpaliły roślinność. Tak zwane Rogi Hattin to dwa skaliste wzgórza będące częścią wygasłego wulkanu, na których Guy obozował ze swoimi żołnierzami, którzy, jak mówi się, byli już wówczas niemal oszaleli z pragnienia. Nastąpił dzień walk pomiędzy około 20 000 mężczyzn po obu stronach. Większość sił krzyżowców stanowiła piechota pancerna, przystosowana do walki w gęstych formacjach przeciwko podobnie wyposażonym wrogom. Nie byli w stanie stawić czoła mobilnemu wrogowi, w końcu złamali się, uciekli i zostali wycięci na polu bitwy. Saladyn oszczędził jedynie Guya i niektórych jego arystokratycznych towarzyszy, którzy ostatecznie wykupili ich w zamian za port Ascalon. Bitwa pod Rogami Hattin ujawniła militarną niższość technologii i organizacji krzyżowców we wrogim środowisku i ustanowiła wzór działań wojennych na resztę historii krzyżowców.

Buddyzm Zen (Ch'an).

Zen jest formą buddyzmu, która koncentruje się na spokojnych, refleksyjnych formach medytacji w dążeniu do oświecenia. Słowo Zen, pod którym znana jest ta szkoła w Japonii, wywodzi się od sanskryckiego słowa dhyana, które oznacza „medytację”. Dhjana zakorzeniła się w Chinach i została przetłumaczona na chiński znak ch'an. Zen to japońska wymowa słowa ch'an, znana także w języku koreańskim jako Seon i po wietnamsku jako Thien. Te same podstawowe zasady i pochodzenie szkoły mają zastosowanie w każdym kraju, w którym buddyzm zen stał się praktyką, chociaż na przestrzeni lat rozwinął się on nieco inaczej w każdym kraju. Istotą buddyzmu zen jest to, że zdolność osiągnięcia stanu buddy – odtworzenia oświecenia Buddy Gautamy – istnieje we wszystkich ludziach, ale pozostaje ukryta z powodu niewiedzy o jej obecności. Jest to zatem gałąź buddyzmu mahajany. Aby wyzwolić

potencjał oświecenia, najlepszą metodą jest penetracja przyziemnej, racjonalnej myśli w celu osiągnięcia nagłego transcendentnego zrozumienia. Szkolenie, jak to osiągnąć, powinno być przekazywane uczniowi indywidualnie od mistrza zen i jest znane jako satori. Wszystkie inne czynności, takie jak studiowanie pism świętych, właściwe zachowanie i działalność charytatywna, zalecane przez różne szkoły myśli buddyjskiej, są uważane za mniej wartościowe podejście do oświecenia i w rzeczywistości mogą być bezwartościowe. Za twórcę buddyzmu zen uważa się indyjskiego mnicha Bodhidharmę, który przebywał w Chinach w VI wieku. Bodhidharma jest uważany za 28. patriarchę indyjskiej szkoły medytacji założonej przez mnicha Kasyapę, któremu Budda bezpośrednio objawił swoją oświeconą naturę. Bodhidharma kontynuował praktykę przekazywania władzy nad szkołą przez kolejnych patriarchów, z których pierwszym był Hui-ko. Pod koniec panowania piątego patriarchy szkoła zaczęła popadać w schizmy i była filią tzw. szkoły południowej, która zakorzeniła się w Japonii. Dotyczyło to koncentrowania się uczniów na koanach (lub kung-an po chińsku), które są pozornie sprzecznymi aforyzmami, które po rozwiązaniu mogą doprowadzić umysł do nagłego oświecenia. W niektórych szkołach skupienie się na koanie było wspomagane przez uderzanie ucznia w twarz przez mistrza zen lub wydawanie nieoczekiwanych krzyków, aby zintensyfikować aktywność umysłu. Inne szkoły preferowały metodę zazen polegającą na cichym siedzeniu. Zen rozprzestrzenił się powoli z Chin i zdomował się w Japonii w XII wieku. Wielu przedstawicieli klasy wojowników praktykowało Ze i wspierało jego ochronę. Dalszy rozwój przewodził mnich Dogen, który założył własną świątynię w Japonii po osiągnięciu oświecenia w Chinach w pozycji zazen.

Babura

(1483–1530) Mongolski wojownik, założyciel dynastii

Babur pochodził od Timerlane ze strony ojca i Czyngis-chana ze strony matki. Syn drobnego władcy Fergany w Azji Środkowej, podbił Afganistan, a następnie północne Indie, zakładając długowieczną dynastię Mogołów (Mongolów) w Indiach. Jego ciało przewieziono do Kabulu w Afganistanie, gdzie zostało pochowane. Napisał autobiografię o wielkich walorach literackich zatytułowaną Baburnama (Wspomnienia Babura) w swoim rodzinnym Turku, w której opisał jego bitwy, plany rządzenia Indiami, jego stosunki z przyjaciółmi i wrogami, florę i faunę Indii i wiele więcej. Zahir ud-din Babur był synem małego księcia w Ferghanie w Azji Środkowej. Jego ojciec zmarł, gdy był młody, a Babur miał trudną młodość, walcząc o swoje dziedzictwo. Opuścił Ferganę na dobre w 1504 roku i przejął kontrolę nad Kabulem w Afganistanie, będącym wówczas ważnym przystankiem na szlaku handlowym między Indiami a Azją Środkową. W 1526 roku Babur poprowadził 12 000 żołnierzy do Indii i w bitwie pod Panipat pokonał i zabił Ibrahima Lodiego, mużulmańskiego władcę północnych Indii, który dowodził ogromną armią złożoną ze 100 000 koni i 100 słoń. Zwycięstwo otworzyło mu drogę do stolic Lodi, Delhi i Agry nad brzegiem rzeki Jumna. Babur nagroził swoich ludzi, rozprowadzając ogromne ilości łupów, które przyniosły zwycięstwo, i pozwolił tym ze swoich zwolenników, którzy chcieli wrócić do Afganistanu, na to, eskortując więcej łupów, aby nagrodzić swój lud, który pozostał. Następnie Babur przyjął tytuły padshah, co oznacza wielki władca, oraz ghazi, co oznacza „wojownik wiary (mużulmańskiej)”. Agra i Delhi stały się jego stolicami, gdzie zbudował forty, pałace i ogrody z fontannami i bieżącą wodą, aby złagodzić upały panujące w północnych Indiach. Babur spędził następne trzy lata na kampanii przeciwko państwom hinduskim i mużulmańskim w północnych Indiach, w tym Bengalowi; w organizowaniu administracji podbitych prowincji; oraz w podzieleniu ziemi pomiędzy swoich zwolenników w układzie feudalnym. Rozpoczął także budowę drogi łączącej Delhi i Agrę z Kabulem. W 1529 roku, kiedy zachorował jego ulubiony syn i dziedzic Humayun, Babur odprawił ceremonię mającą na celu wyleczenie syna, sam przejmując jego chorobę. Zmarł wkrótce później, w wieku 46 lat, którego zdrowie nadwątlili intensywne kampanie i gorący klimat Indii. Babur był człowiekiem o wielu twarzach. Jako genialny przywódca wojskowy założył w Indiach wielkie

imperium, które miało przetrwać dwa i pół wieku, kładąc podwaliny pod jedność w kraju podzielonym politycznie. Był budowniczym, który osobiście projektował ogrody i fontanny, mecenasem sztuki, poetą i pamiętnikarzem. Europejczycy, którzy przybyli do Indii w czasach wczesnej dynastii Mogołów, byli pod takim wrażeniem splendoru dworu, że nazwali władców Wielkimi Mogołami.

Bacon, Sir Francis

(1561–1626) Brytyjski mąż stanu i filozof

Francis Bacon był angielskim prawnikiem, mężem stanu, eseistą i filozofem. Jego kariera publiczna rozciągała się od panowania królowej Elżbiety (1558–1603) do króla Jakuba I (1603–1625), będąc świadkiem zmian atmosfery politycznej wczesnego okresu Stuartów. Jego eseje odświeżyły piękno współczesnego języka angielskiego i zadowoliły dowcipny i zwięzły smak angielskiej szlachetności. Jego poparcie dla rozumowania naukowego pomogło zapoczątkować angielską rewolucję naukową, a jego akademicki ezoteryzm zafascynował europejskich intelektualistów przyszłych pokoleń. Bacon, syn wybitnego prawnika, w wieku 12 lat rozpoczął naukę w Trinity College w Cambridge, gdzie opanował mądrość grecką, średniowieczne filozofie scholastyczne i nowy humanizm renesansowy. Następnie w 1580 roku zamieszkał w Gray's Inn, a dwa lata później został przyjęty na stanowisko zewnętrznego adwokata. Zasiadał w Izbie Gmin w 1584 r. i zasłynął dzięki popieraniu egzekucji Marii, królowej Szkotów w parlamencie w 1586 r. Podczas swojej kariery politycznej poznał Roberta Devereux, hrabiego Essex i osobistego powiernika królowej Elżbiety. Hrabia uczynił młodego Bacona swoim poufnym doradcą i zaoferował mu hojne wsparcie finansowe. Jednak w bitwie dworskiej w 1601 r. hrabia porwał królową, próbując zmusić ją do usunięcia z dworu jego wrogów politycznych. Bacon odegrał następnie kluczową rolę w ściganiu i skazaniu hrabiego, swojego patrona, i stał się bardzo niepopularny wśród kolegów. Bacon otrzymał szybki awans po wstąpieniu na tron Jakuba I. Za lojalną i skuteczną służbę królowi został nagrodzony w 1607 r. stanowiskiem radcy prawnego, w 1613 r. mianowany prokuratorem generalnym, mianowany na stanowisko lorda kanclerza i wyniesiony na barona Verulam w 1618 r., a ostatecznie w 1621 r. mianowany na wicehrabiego St. Albans. W parlamencie często zaciekle bronił prerogatyw królewskich, stopniowo oddalając się w ten sposób od grupy inteligentnych, ambitnych i ekscentrycznych dżentelmenów w Izbie Gmin. Ta grupa mężczyzn kierowała się nowym poczuciem asertywności i była gotowa rzucić wyzwanie królowi, nienasyconemu Szkotowi, poprzez ich stronnice kalkulacje, za łamanie przez niego praw, zwyczajów i zasad parlamentu Anglii. Tymczasem Bacon zawsze żył w długach, a jego beztroski styl życia był często przedmiotem kontroli i krytyki ze strony rówieśników. U szczytu swojej politycznej kariery w 1621 r. komisja parlamentarna oskarżyła go o 23 zarzuty korupcji. Został skazany, ukarany wysoką grzywną i na krótki czas osadzony w Tower of London. Ale jego życie zostało oszczędzone i uniknął pozbawienia tytułu szlacheckiego. Choć kariera polityczna Bacona zakończyła się hańbą, jego stypendium zyskało szacunek zarówno wśród przyjaciół, jak i wrogów. Dołożył wszelkich starań, aby przekroczyć ograniczenia, jakie średniowieczna scholastyka narzucała ludzkim umysłom. Krytykując sylogizm dedukcyjny, stanowczo argumentował, że ludzkie umysły należy uwolnić od „bożków”, czyli błędnych wyobrażeń i błędnych tendencji, które zniekształcają prawdę. Widział siebie jako intelektualistę Krzysztofa Kolumba, odkrywającego nowy świat nauk przyrodniczych, w którym zbierał i analizował dane w celu ustalenia hipotezy oraz eksperymentował, aby dotrzeć do i zweryfikować prawdę. Jego nowa metoda była tak pouczająca, że wielu przedstawicieli pierwszego pokolenia współczesnych angielskich naukowców uważało się za jego uczniów. Jego eseje w formie bajek i aforyzmów ujawniły jego wnikliwy i niejednoznaczny światopogląd. Wierzył, że właściwie rozumiana mądrość grecka i prawda judeochrześcijańska uzupełniają się, a Biblia i Księga Natury są zgodne. Wiedza naukowa, jeśli zostanie właściwie zastosowana, może sprowadzić ludzi z powrotem do pierwotnego, boskiego ogrodu Eden. W swojej fikcyjnej Nowej Atlantydzie, opublikowanej pośmiertnie w 1627 r., wyobraził sobie

wyspiarskie królestwo rządzone przez monarchię, które w harmonii współistniało z chrześcijaństwem, oraz Akademię Naukowców stojącą na szczycie jej wewnętrznej hierarchii. Królestwo położone było na wzgórzu jako światło świata, gdyż tam postęp wiedzy naukowej poszerzył ludzkie możliwości do granic możliwości, aby sprostać doskonałemu planowi Boga. Nowa Atlantyda wskrzesiła idealizm greckich filozofów, którzy przewidywali filozoficzne królestwo jako doskonałą formę ludzkiego rządu. To fikcyjne królestwo może wyjaśniać, dlaczego Francis Bacon, genialny umysł naukowy, tak zaciekle bronił króla Jakuba I i Kościoła anglikańskiego w momencie przebudzenia świadomości parlamentarnej.

Bunt Bacona

To powstanie, najbardziej znaczące w brytyjskiej Ameryce Północnej przed rewolucją, miało miejsce w Wirginii w latach 1675–76. Było to wynikiem korupcji rządu kolonialnego, malejących możliwości dla białych imigrantów i nasilonego konfliktu z rdzennymi Amerykanami. Od końca lat 1610-tych Wirginia była dochodowym przedsięwzięciem zarówno dla plantatorów tytoniu, jak i zubożałych Anglików i kobiet, którzy przybyli do Ameryki jako pracownicy kontraktowi. Jednak do roku 1665 spadek cen tytoniu i wzmożenie regulacji handlu zahamowały okres boomu. W tym momencie najbogatsi plantatorzy, zwłaszcza ci sprzymierzeni z królewskim gubernatorem Sir Williamem Berkeleyem, opanowali tysiące akrów ziemi i doskonale nadawali się do przetrwania trudnych czasów. Dla drobnych plantatorów i niedawno uwolnionych służących trudne czasy zbiegły się ze spadkiem ilości dostępnej ziemi i wysokim stosunkiem liczby mężczyzn do kobiet. „Przynajmniej sześć części Seaven jest biednych, zadłużonych, niezadowolonych i uzbrojonych” – zauważył Berkeley, chociaż niewiele zrobił, aby złagodzić sytuację. Zamiast tego, gdy posiadanie ziemi stało się mniej osiągalne, rząd ograniczył prawo wyborcze do właścicieli nieruchomości. W obliczu braku możliwości i wysokich podatków biedniejsi koloniści dzierżawili ziemię lub udali się na granicę. W miarę jak ta ostatnia grupa rosła liczebnie, weszła w konflikt z Indianami Susquehannock i wojna wybuchła w 1675 roku. W tę niestabilną sytuację wszedł Nathaniel Bacon. Bacon, młody i charyzmatyczny członek angielskiej szlachty, zyskał zwolenników wśród biednych i przygranicznych kolonistów, prowadząc masowe ataki na rdzennych Amerykanów. Berkeley martwił się, że działania Bacona wyrządzają krzywdę pokojowym plemionom i zakłócają jego monopol na handel futrami. W związku z tym Berkeley odmówił Baconowi powołania komisji wojskowej do kontynuowania wojny z rdzennymi Amerykanami, ale rosnące niepokoje społeczne wkrótce spowodowały, że wydarzenia wymknęły się spod kontroli. 23 czerwca 1676 roku Bacon wraz z czterystu uzbrojonymi mężczyznami przybył do Jamestown i zażądał, aby Berkeley przychylił się do ich żądań. Jednak gdy Bacon opuścił miasto, Berkeley ogłosił go zdrajcą, na co Bacon odpowiedział, dwukrotnie wypędzając Berkeley ze stolicy i doszczętnie paląc Jamestown 18 września. Miesiąc później Bacon zachorował i zmarł, doprowadzając bunt do zaostrenia. Jego współpiskowcy zostali powieszani następnego wiosny, podczas gdy Berkeley wrócił do Anglii i wkrótce potem zmarł. Na krótką metę Rebelia Bacona niewiele zmieniła w społeczeństwie Wirginii. Chociaż podczas powstania zajęto się nierównościami politycznymi, wiele z nich, w tym ekspansja elektoratu, zostało później zniesionych. Bieda i brak możliwości pozostawały widoczne przez co najmniej kolejne pokolenie i minęła niecała dekada, zanim wybuchło kolejne powstanie. Na dłuższą metę bunt Bacona jeszcze bardziej zatruł stosunki między kolonistami a Indianami. Spowodowało to również, że plantatorzy w Wirginii zdali sobie sprawę, że sukces gospodarki tytoniowej nie może opierać się na populacji białych służących, dla których po wygaśnięciu kontraktu nie było zbyt wielu szans na posiadanie ziemi i założenie rodziny. Pośrednio zatem Rebelia Bacona stała się impulsem do przejścia Chesapeake z białych służących na kontraktach na afrykańskich niewolników.

bandeirantes w Brazylii

Bandeirantes byli członkami bandeirów, czyli wędrujących grup odkrywców, poszukiwaczy i indiańskich handlarzy niewolników, wywodzących się głównie z przygranicznej osady São Paulo w kolonialnej

Brazylii, począwszy od około lat osiemdziesiątych XVI wieku i kontynuowanych przez około następne 150 lat. Pierwotnym znaczeniem terminu bandeira było „flaga”, chociaż w średniowiecznej Portugalii zaczęło ono oznaczać także małą autonomiczną milicję. Ich głównym celem było pozyskiwanie indiańskich niewolników dla swoich patronów Paulista (São Paulo). Niektóre bandeiry zniknęły po latach i przemierzały tysiące kilometrów przez odległy kraj. W trakcie bandeirantes zbadali znaczną część rozległego wnętrza Brazylii – jej lasy, łąki, rzeki, dżungle i backlands (sertão) na zachodzie, południu i północy – przesuując znane granice kolonii i otwierając nowe ścieżki dla osadnictwa i kolonizacja W brazylijskiej historiografii i kulturze narodowej bandeirantes zajmują bardzo ważne i wysoce niejednoznaczne stanowisko – chwaleni za swoją wytrwałość i odkrycia oraz potępiani za brutalność i okrucieństwo, które były integralną częścią indiańskiego niewolnictwa na backcountry. Do 1600 roku większość mieszkańców São Paulo (którego wówczas było małą osadą liczącą zaledwie około 120 domów i 2000 mieszkańców) stanowili Portugalczycy, Indianie i mamelucy o mieszanym rasie (portugalski odpowiednik hiszpańskiego terminu mestizo). Dominującym językiem był tupi. Ich miasta i domy były podatne na ataki, Paulistas początkowo wystrzelił bandeiras jako środek obrony przeciwko wrogim tubylcom. Około 1600 roku bandeiras przekształciły się w ofensywne wyprawy na niewolników. Rdzenni mieszkańcy okolic São Paulo, którzy do tego czasu prawie zniknęli, byli ofiarami zniewolenia i chorób, Paulistom chronicznie brakowało niewolniczej siły roboczej. Bandeiras były ich wysiłkiem, aby zaradzić temu chronicznemu niedoborowi siły roboczej. Większość bandeirów nie pozostawiła żadnych pisemnych zapisów, choć wiele innych tak zrobiło, w dużej mierze dzięki jezuickim misjonarzom lub obcokrajowcom, którzy towarzyszyli im w głębi kraju i opisywali swoje doświadczenia. Jak zadziwił się jeden z jezuickich ksiądz: „Jesteśmy zdumieni śmiałością i impertynencją, z jaką za tak wielką cenę ludzie pozwalają sobie wejść do tego wielkiego sertão na dwa, trzy, cztery lub więcej lat. Idą bez Boga, bez jedzenia, nadzy jak dzicy i poddani wszelkim prześladowaniom i nieszczęściom na świecie. Ludzie zapuszczają się na dwieście lub trzysta mil do sertão, służąc diabłu z tak zdumiewającym męczeństwem, aby handlować lub kraść niewolników. Klasyczna relacja pochodzi od jezuickiego księdza Pedro Dominguesa z 1613 roku, który opisał kilkutyśięczną podróż trwającą 19 miesięcy. Czasami ścierając się z hiszpańskimi osadami wywodzącymi się z Río de la Plata, bandeirantes pomogli w określeniu południowych granic kolonialnej Brazylii. Z biegiem czasu wielokrotnie starli się także z jezuitami, którzy postrzegali najazdy niewolników jako sprzeczne z ich własnym celem, jakim było nawracanie tubylców na chrześcijaństwo i ratowanie dusz. Ten konflikt między bandeirantami a jezuitami w kolonialnej Brazylii można trafnie porównać do podobnych konfliktów między encomenderos a misjami religijnymi w kolonialnej Ameryce hiszpańskiej w tym samym okresie. Około 1650 roku wśród bandeirów nastąpiło szerokie przejście od najazdów niewolników do poszukiwania metali szlachetnych. W tym czasie afrykańscy niewolnicy zaspokajali służalcze potrzeby kolonii, podczas gdy misje jezuickie wzmocniły swoją obronę, utrudniając niewolnictwo w Indiach. Znacząco poszerzając wiedzę geograficzną o rozległym wnętrzu Brazylii, bandeirantes zajęli w brazylijskiej kulturze narodowej pozycję podobną do kowbojów ze Stanów Zjednoczonych czy gauchos z Argentyny, symbolizując ducha przygody, niezależności i, jak na ironię, wolności. Szacuje się, że bandeirantes zniewolili i spowodowali przedwczesną śmierć setek tysięcy Hindusów w ciągu dziesięcioleci ich największej aktywności.

Boabdil (Mahomet XI)

(zm. ok. 1527) ostatni muzułmański władca Hiszpanii

Boabdil, który rządził jako Muhammad XI (panował w latach 1482–83, 1487–92), był ostatnim muzułmańskim władcą Nasrydów w Granadzie w Hiszpanii podczas końcowych etapów rekonkwisty Hiszpanii. Przez kilka stuleci dynastie muzułmańskie na Półwyspie Iberyjskim traciły terytorium na rzecz chrześcijańskich sił portugalskich i hiszpańskich. Almohadowie (dynastia Berberów z Maroka) stracili

Kordobę w 1236 r. i Sewillę w 1248 r. Almohadzi, surowi unitarianie, postępowali zgodnie z naukami Ibn Tumerta (zm. 1130), niezwykle konserwatywnego przywódcy religijnego, który potępił nawet wszystkie cztery szkoły prawa islamskiego. O wiele bardziej liberalna kraina i poszukująca przyjemności muzułmańska ludność Półwyspu Iberyjskiego odrzuciła markę Amohad, charakteryzującą się skrajnym purytanizmem i wsparciem w czasie wojny. Muzułmańskie miasta-państwa zostały także osłabione przez wewnętrzne podziały dynastyczne i rywalizację między sobą. Granada pozostała ostatnią twierdzą muzułmańską; po zajęciu Gibraltaru przez chrześcijan w 1462 r. Granada została odcięta od portów i posiłków z Afryki Północnej. W pierwszych latach swego panowania Boabdil został wzięty do niewoli przez chrześcijan i zmuszony do zostania wasalem Kastylii w zamian za uwolnienie. Następnie spierał się ze swoim bratem, który stylizował się na Muhammada XII, zanim odzyskał tron w 1487 r. Jednak jego zwycięstwo było krótkotrwałe, gdyż w 1491 r. siły hiszpańskie Ferdynanda V i Izabeli I oblegały miasto. Klęska Granady była przesądzona i w styczniu 1492 roku (w dzień Trzech Króli) Boabdil przekazał klucz do miasta. Został zmuszony do tymczasowego wygnania w Alpujarras. Kiedy dotarł do szczytu z widokiem na miasto, obejrzał się i westchnął. Następnie matka Boabdila, Aisza, rzekomo naśmiewała się z syna, mówiąc, że „płakał jak kobieta z powodu tego, czego nie mógł znieść jako mężczyzna”. Kamienny pomnik „Westchnień Maura” do dziś upamiętnia to miejsce. Ferdynand i Izabela, pobożni katolicy, oraz ich następcy podjęli działania, aby usunąć dowody długiej muzułmańskiej kontroli nad terytorium i założyć społeczeństwo chrześcijańskie. W reakcji część pozostałych muzułmanów, znanych jako Mudejars, powstała w daremnym buncie, który został brutalnie stłumiony w 1570 roku. Inni, znani jako Moriscos, przeszli na chrześcijaństwo. Większość, w tym Boabdil, uciekła do Maroka i innych części Afryki Północnej. Dla chrześcijaństwa zwycięstwo nad Grenadą w pewnym stopniu zrekompensowało wcześniejszą utratę bizantyjsko-greckokatolickiej stolicy Konstantynopola na rzecz Turków osmańskich w 1453 r. Z islamskiego punktu widzenia utrata Granady i całej Andaluzji była poważną porażką.

Boyne, Bitwa pod

Po tym, jak Jakub II z rodu Stuartów został zepchnięty z tronu Anglii podczas chwalebnej rewolucji w 1688 r., starał się odzyskać fortunę w Irlandii. Jakub udał się na wygnanie do Francji w styczniu 1689 roku, jako gość Ludwika XIV, króla Francji. Po swoim protestancie córka Maria i jej mąż, Wilhelm Orański, namiestnik Holandii byli bezpieczni w Anglii, Szkocja i Irlandia nadal były w dużej mierze przychylnie Stuartom. W Irlandii ludność katolicka faworyzowała Jakuba II, który był rzymskokatolikiem. Niezależnie od zmiany reżimu w Londynie, wśród irlandzkich katolików Jakub II nadal był „Righ Seamusem” (Królem Jakubem). Ludwik XIV mocno wspierał Jakuba, gdy w marcu 1689 r. wylądował w Irlandii w Kinsale. Ludwik XIV nie tylko postrzegał to jako prawdziwy „drugi front” w swojej walce z Wilhelmem, ale także wydawał się osobiście zaangażowany w sprawę Jakuba. W Anglii Wilhelm i Maria musieli poprzeć protestancką sukcesję tronu, ale wezwany przez Jakuba irlandzki parlament opowiedział się za wolnością sumienia. Jedną z przyczyn chwalebnej rewolucji było to, że Jakub budował w Irlandii armię irlandzką, aby zrównoważyć siły w Anglii, które były bardziej pod kontrolą parlamentu protestanckiego. Richard Talbot, hrabia Tyrconnell, został oskarżony w 1685 roku o utworzenie wojsk irlandzkich i rządził Irlandią w imieniu Jakuba jako jego lord-porucznik. Niestety, Patrickowi Sarsfieldowi, naturalnemu przywódcy, który zainspirował swoje wojska w sposób wykraczający poza możliwości Tyrconnella, nie przyznano wystarczającej władzy. Wydaje się, że wzbudziło to zazdrość Tyrconnella, co podważyło nadzieje Jamesa na wykorzystanie Irlandii jako punktu wyjścia do odzyskania Anglii. W sierpniu 1689 roku Wilhelm wysłał armię przez Morze Irlandzkie, aby stawić czoła Jakubowi w Irlandii. Dowodził nim Fryderyk Hermann, pierwszy książę Schomberg. Tak jak Sarsfield, który walczył po stronie Francuzów w wojnie holenderskiej w 1672 r., Schomberg był weteranem wojen w Europie. Jak na ironię, Schomberg walczył także w armii francuskiej, ale kiedy Ludwik XIV uchylił w 1685 r. edykt nantejski, dając tolerancję francuskim

protestantom (hugenotom), Schomberg opuścił służbę francuską, aby zostać dowódcą generalnym margrabiego brandenburskiego Fryderyka Wilhelma. W 1688 towarzyszył Wilhelmowi w podróży do Anglii i tam został mianowany księciem Schomberg. Jednak jego osiągnięcia wojskowe w Irlandii okazały się dla Williama rozczarowujące. Wilhelm wylądował w Belfaście 14 czerwca 1690 r. Po zabezpieczeniu Ulsteru, tradycyjnej protestanckiej twierdzy w północnej Irlandii, Wilhelm ruszył na południe, w stronę Dublina, serca katolickiego południa, które wspierało Jakuba. Będąc teraz w strategicznej defensywie, Jakub zdecydował się spotkać z Williamem wzdłuż rzeki Boyne, wykorzystując ją jako naturalny wał obronny przed południowym natarciem Williama. Armia Wilhelma liczyła około 36 000 ludzi, podczas gdy Jakub mógł zebrać tylko około 25 000 ludzi. Co więcej, armia Wilhelma została wzmocniona przez gwardię holenderską, weteranów lat wojen z Ludwikiem XIV. 1 lipca obie armie spotkały się nad brzegiem Boyne. Wilhelm zdecydował się wymusić przeprawę przez rzekę około czterech mil od miasta Drogheda. Natychmiast ujawniły się strategiczne braki armii Jakuba, gdy Wilhelmowi udało się rozpocząć bitwę ostrzałem artyleryjskim z armaty, którą zabrał ze sobą z Anglii. Jakub nie miał takiej siły w artylerii. William, Schomberg i inni doradcy wojskowi postanowili przepłynąć się przez Boyne w wiosce Oldbridge, gdzie znajdowało się naturalne schronienie dla jego żołnierzy. W tym samym czasie część armii williamickiej wykonała zwód na północ w górę rzeki, mając nadzieję, że wymusi odpowiedź na Jakubie i zabezpieczy jego linię odwrotu. Rankiem 1 lipca wojska rozpoczęły marsz pod dowództwem syna Schomberga, Charlesa de Schomberga. Walki pod dowództwem Schomberga, choć nie rozstrzygające, doprowadziły do związania około 6000 żołnierzy Jakuba. Cztery godziny po rozpoczęciu walk na północy wojska Williama pod dowództwem Schomberga rozpoczęły główną przeprawę w Oldbridge, a gwardia holenderska poniosła główny ciężar ofensywy. W jednej z najbardziej brutalnych bitew tamtej epoki gwardia holenderska, wspierana przez pułki francuskich hugenotów, wymusiła przejście przez rzekę Boyne. Napotkali ostry sprzeciw Gwardii Irlandzkiej, gdy hrabia Tyrconnell poprowadził szarżę swojej kawalerii w dół zbocza rzeki, zwiększając swoją wagę w walce pomiędzy Holendrami i hugenotami oraz Gwardią Irlandzką wspieraną przez inne irlandzkie pułki. Przez dwie godziny trwała zacięta walka, w której żadna ze stron nie uzyskała przewagi. Bitwa była tak zacięta, że starszy Schomberg popędził konia w sam środek walki, nacierając na Holendrów. W ferworze nie założył napierśnika i został śmiertelnie ranny przez irlandzkich jeźdźców Tyrconnella. Ponieważ większość armii Jakuba była już związana na północy lub w Oldbridge, kolejna kolumna Williamitów przekroczyła Boyne na południu. W południe sam William przekroczył Boyne w Drybridge, głębokim miejscu przeprawy. Tymczasem James skupiał swoją uwagę na walkach pod Oldbridge. Wraz z pojawieniem się nowych oddziałów Williama irlandzcy żołnierze Jamesa, którzy od dwóch godzin zaciekle walczyli pod Oldbridge, stracili znaczną przewagę liczebną. James i Tyrconnell rozpoczęli wycofywanie się po prawie trzech godzinach ciągłej walki pod szablami irlandzkiej kawalerii Tyrconnella. Armia Jakuba wycofała się do Duleek, gdzie części armii, które walczyły z młodym Schombergiem, połączyły się z tymi, które brały udział w głównej części bitwy pod Oldbridge. Chociaż William podjął pościg, został zatrzymany przez Irlandczyków. Chociaż wojna trwała aż do kapitulacji Irlandii na mocy traktatu z Limerick w październiku 1691 r., Jakub II nigdy nie byłby w stanie odzyskać strategicznej inicjatywy, którą utracił nad brzegiem rzeki Boyne w lipcu 1690 r.

Braganza, Dom

Dom Braganza (Bragança) w Portugalii powstał w 1640 roku, kiedy tron objął João IV, poprzedni książę Braganza. Kraj był kontrolowany przez Hiszpanów, a działania João rozpoczęły wojnę o niepodległość Portugalii. Restauracja zdominowała jego panowanie i jego synów, Afonsa VI (1658–68) i Pedro II, księcia-regenta (1668–83) i króla (1683–1706). Zakończenie wojny z Hiszpanią w 1712 r. pozwoliło João V (1706–1750) skupić się na utworzeniu monarchii absolutnej. W 1640 roku Portugalia znalazła się pod kontrolą Hiszpanii. Ostatni król Portugalii, Sebastião, zmarł w 1578 r., a obie korony zjednoczyły się pod rządami hiszpańskiego Filipa II (Filipa I Portugalskiego). Po latach niezadowolenia z rządów hiszpańskich

grupa szlachty z prowincji przekonała księcia Braganza do przyjęcia odradzającego się tronu portugalskiego w 1640 r. Książę był największym właścicielem ziemskim w Portugalii i zwierzchnikiem liczącym około 80 000 mieszkańców. Został koronowany na João IV 15 grudnia 1640 r. Filip IV, król hiszpański, pochłonięty narastającymi niepowodzeniami wojny trzydziestoletniej i stawiający czoła wewnętrznym buntom, takim jak powstanie katalońskie, nie był w stanie natychmiast odbić Portugalii. Nowy król Portugalii nie był postacią ani wybitną, ani szczególnie charyzmatyczną. Był ostrożny i uparty, miał stosunkowo skromne ambicje. Jego pozycja nie była godna pozazdroszczenia. Zerwanie z Hiszpanią spowodowało szereg problemów politycznych, gospodarczych i religijnych. Wpływy Hiszpanii na Stolicę Apostolską i papieża Urbana VIII sprawiły, że Rzym nie uznał nowej dynastii. Do roku 1668 20 z 28 diecezji w Portugalii i za granicą nie miało prałata prawego. Pod względem militarnym pierwszym zadaniem João IV było przeciwstawienie się hiszpańskiemu kontratakowi. Było to trudne ze względu na fatalny stan obrony Portugalii. W okresie Habsburgów fortyfikacje graniczne popadły w ruinę, armia praktycznie nie istniała, a niegdyś osławiona marynarka wojenna była w nieładzie. W rezultacie João przyjął postawę głównie defensywną. João zmarł na początku listopada 1656 r., a dzieło zabezpieczenia dynastii i tego, co pozostało z imperium, nadal było bardzo wątpliwe. To zadanie przypadło jego żonie i synom. Luísa de Gusmão była siostrą księcia Medina Sidonia. Inteligentna, ambitna i nie bojąca się konsekwencji zerwania z Hiszpanią, okazała w początkowej fazie większe poparcie dla spisku przeciwko Habsburgom niż jej mąż. Rewolucja 1649 r. nadała jej status królewski i była zdeterminowana chronić przyszłość swoich dzieci i dynastii. W domu jej główny problem polityczny dotyczył bezpośredniej sukcesji. Urodziła królowi trzech synów: Teodosio (ur. 1634), Afonso (ur. 1643) i Pedro (ur. 1648). Od 1640 r. Teodosio był przygotowywany na następcę ojca, ale zmarł z powodu choroby w 1653 r. Dlatego po śmierci João następny w kolejce do tronu był 10-letni Afonso. Jedną z najbardziej zagadkowych postaci w historii Portugalii. Afonso najwyraźniej we wczesnym okresie życia doznał pewnego rodzaju napadu paraliżującego, w wyniku którego jego prawa ręka i noga zostały częściowo sparaliżowane i mogły również wpłynąć na jego sposób myślenia. Wykazał się także głębokim brakiem zdrowego rozsądku. Chociaż Kortezy w 1653 r. ogłosiły Afonsa prawowitym spadkobiercą po przedwczesnej śmierci jego brata, istniał znaczny sprzeciw wobec koronacji go trzy lata później. W końcu osiągnięto kompromis. Afonso VI został ogłoszony dziewięć dni po śmierci ojca, podczas gdy Luiza rządziła jako regentka. Podczas swojej regencji królowa dzieliła władzę z grupą konserwatywnych szlachciców, którzy zdominowali Radę Stanu. Prowadziła politykę w kraju i za granicą, która w dużej mierze była zgodna z priorytetami ustalonymi przez jej męża. Na jej nieszczęście naciski polityczne, gospodarcze i społeczne wywołane ofensywami hiszpańskimi z lat 1661–1662 połączyły się z rosnącymi trudnościami związanymi z kontynuacją regencji i zakończeniem jej rządów. Wiosną 1662 roku została obalona przez Afonso. Przeniosła się na emeryturę do klasztoru, gdzie zmarła w 1666 r., nie pojednawszy się całkowicie z synem. Regencja niewiele zrobiła, aby przygotować Afonso na wymagania królewskie. Impulsywny i zbuntowany człowiek, większość czasu spędzał jeżdżąc konno, oglądając walki psów i kogutów oraz hulając w bardziej nadmorskich dzielnicach Lizbony. W 1667 roku jego bardziej powściągliwy brat Pedro zapragnął zarówno władzy, jak i żony Afonsa, Marii Franciszki z Francji. 23 listopada Afonso podpisał pod presją dokument zrzekający się władzy królewskiej na rzecz Pedra i jego prawowitych potomków. Kortezy uznały Pedra II w styczniu 1668 r. Pełnił funkcję księcia regenta z szacunku dla swojego uwięzionego starszego brata do 1683 r., a następnie został królem do 1706 r. Pedro ustanowił pokój z Hiszpanią w 1669 r. i zapoczątkował epokę absolutyzmu w Portugalii, nigdy nie wzywając Kortezów po 1698 r. João V (ur. 1689), który wstąpił na tron w 1706 r. w wieku 17 lat, był synem Pedra i jego drugiej żony, Marii Sophii-Elizabeth z Neuberg. Jako monarcha absolutny, dla którego Ludwik XIV był wzorem, João wydał znaczne sumy, aby gloryfikować zarówno Portugalie, jak i swoje panowanie. W 1742 roku zapadł na chorobę klatki piersiowej, która skutecznie przerwała jego dni jako czynnego władcy. Kraj pogrążył się w upadku. Kiedy João zmarł 31 lipca 1750 r., jego następcą został jego syn José I.

Brazylia, podbój i kolonizacja

Portugalski podbój Brazylii był złożonym, długotrwałym i częściowym procesem, który według wielu uczonych nigdy nie został w pełni zrealizowany. Z braku dużych miast, scentralizowanej struktury politycznej i wspólnego języka, szacuje się, że od 2 do 3 milionów rdzennych mieszkańców brazylijskiego wybrzeża i wnętrza Brazylii, przed kontaktem, zostało podzielonych na skomplikowaną mozaikę grup etnolingwistycznych i plemion klanowych. Głównymi grupami przybrzeżnymi były ludy mówiące w języku tupi, które wyemigrowały na ten obszar w poprzednich stuleciach, wypierając i wchłaniając istniejące grupy. Półmadzi, łowcy-zbieracze, posiadający dogłębną wiedzę o lokalnym środowisku, mówcy Tupi, podzieleni byli na liczne główne gałęzie i setki autonomicznych plemion, często pozostających w konflikcie między sobą i innymi grupami oraz posiadających duże umiejętności w sztukach wojennych. Ich główną bronią, często używaną ze śmiertelnościami skutkiem, był łuk i strzały. Podobnie jak inne grupy etnolingwistyczne w obu Amerykach, wiele ludów posługujących się językiem tupi praktykowało kanibalizm rytualny w najbardziej ogólnym ujęciu, praktykę kulturowo-religijną uznającą duchową moc zabitych wrogów. Portugalczycy wykorzystywali doniesienia o rytualnym kanibalizmie, aby usprawiedliwić swoją inwazję, najazdy niewolników i inne przypadki przemocy, podobnie jak Hiszpanie wykorzystywali praktykę rytualnych ofiar z ludzi, aby usprawiedliwić podporządkowanie sobie Azteków podczas podboju Meksyku. Pierwszym europejskim odkrywcą, który dostrzegł brazylijskie wybrzeże, był portugalski szlachcic Pedro Álvares Cabral, dowodzący 13 statkami płynącymi wokół południowego krańca Afryki do Indii 22 kwietnia 1500 r. Po krótkiej wycieczce po plaży kronikarz wyprawy Pêro Vaz de Caminha, stworzył pierwszy pisemny raport na temat tej ziemi i jej mieszkańców. Cabral wysłał z powrotem do Portugalii jeden statek załadowany drewnem brazylijskim, czerwonym drewnem barwionym, od którego wzięta się nazwa późniejszej kolonii, i pozostawił dwóch skazańców, aby rozpoczęli proces mieszania się z tubylcami. W następnym roku florencki odkrywca Amerigo Vespucci popłynął wzdłuż południowego wybrzeża Brazylii. Następnie odbyło się wiele wypraw francuskich i hiszpańskich. Te początkowe kontakty z tubylcami były w dużej mierze pokojowe, choć tutaj, podobnie jak gdzie indziej, doprowadziły do rozprzestrzenienia się europejskich chorób, na które tubylcy nie mieli biologicznej odporności. Choroby te doprowadziły do gwałtownego spadku populacji na wielu obszarach na długo przed przybyciem Europejczyków. W latach 1500–30 nastąpił rozwój handlu drewnem brazylijskim między Europejczykami a mieszkańcami brazylijskiego wybrzeża. Stosunki między rywalizującymi kupcami francuskimi i portugalskimi wkrótce przerodziły się w serię gwałtownych starć, podczas których Francuzi zignorowali traktat z Tordesillas z 1494 r., którego nie byli sygnatariuszem. Na początku lat dwudziestych XVI w. Portugalczycy założyli obsadzoną garnizonem stację handlową w Pernambuco, gdzie w 1526 r. wprowadzono uprawę cukru. Nasiliły się działania wojenne francusko-portugalskie wzdłuż wybrzeża. W 1530 r. Korona Portugalska odpowiedziała, zlecając Martímowi Afonso de Sousa rozpoczęcie procesu osadnictwa i kolonizacji, wyprawę, która w 1532 r. założyła pierwszą stałą kolonię w São Vicente w pobliżu współczesnego São Paulo. W miarę narastania konfliktów z Francuzami, w połowie lat trzydziestych XVI wieku król João III i jego doradcy opracowali system darowizn, który dzielił wybrzeże na 15 części, czyli donatorów rozciągających się wzdłuż wymyślonych granic na zachód do wnętrza, a każdą z nich zarządzał kapitan lub dziedziczny pan. Powierzając kolonizację garstce osób prywatnych, które sprawowałyby pełną władzę na swoich domenach, Korona miała nadzieję zabezpieczyć swoje roszczenia wobec francuskich rywali. Większość darczyńców marniała i poniosła porażkę, a największe, choć ograniczone sukcesy, odniosły São Vicente i Pernambuco. W tej wczesnej fazie kolonizacji ważną rolę odegrała niewielka liczba osób, które mieszały się z tubylcami i działały jako kulturowi pośrednicy między ludnością tubylczą a Portugalczycami. Żeglarz Diogo Álvares zapuścił się w głąb łądu w pobliżu Bahii na początku XVI wieku, poślubił córkę wodza plemienia Tupinambá, poznał ich język i kulturę i zmienił nazwisko na Caramurú. W latach trzydziestych XVI wieku stał się szanowanym wodzem plemiennym i z tej pozycji

pracował nad ułatwieniem procesu kolonizacji. To, że kapitan Bahia poniósł porażkę, wynikało głównie ze złej administracji i niezastosowania się osadników do rad Caramurú dotyczących ich interakcji z tubylcami. Dalej na południe osada w São Paulo odniosła sukces w dużej mierze dzięki wysiłkom portugalskiego rozbitek João Ramalho, który również wżenił się w lokalne plemię Goiana Tupinikin i służył jako tłumacz i pośrednik. Portugalscy koloniści na ogół mieszały się z lokalnymi mieszkańcami w większym stopniu niż miało to miejsce w przypadku innych potęg europejskich, ułatwiając w ten sposób późniejsze kulturowe i językowe stapianie się różnych grup etnicznych i rasowych.

Handel Cukrem

Gdy handel drewnem brazylijskim zanikł, cukier stał się podstawą gospodarczą kolonii. Do połowy lat czterdziestych XVI wieku powstały dwa ośrodki produkcji cukru; jeden znajdował się w okolicach Pernambuco na północy, a drugi w São Vicente na południu. W tym czasie zaostrzyła się konkurencja z Francuzami, Hiszpanami i innymi rywalami, co skłoniło Koronę Portugalską do zintensyfikowania wysiłków kolonizacyjnych. W konsekwencji Korona odegrałaby główną rolę w rozwoju gospodarczym kolonii. W 1549 roku Tomé de Sousa został mianowany generalnym gubernatorem Brazylii na czele dużej wyprawy, która odbyła się w tym kraju, obejmowała urzędników królewskich, rzemieślników, żołnierzy i misjonarzy jezuickich. Sousa ustanowił Salvador stolicą kolonii. Na południu francuska kolonia w zatoce Guanabara zagroziła portugalskiej kontroli nad południowym wybrzeżem. W latach 1565–67 Portugalczycy pokonali i wyparli francuską kolonię i założyli miasto São Sebastião de Rio de Janeiro. Następca Sousy, Mem de Sá (generalny gubernator, 1558–1574), umocnił królewską kontrolę nad nadmorskimi skupiskami ludności. Nasilił się opór tubylców wobec kolonizacji, szczególnie w wyniku wypraw na niewolników organizowanych przez plantatorów w szybko rozwijającym się przemyśle cukrowniczym. Indiańskie kontrataki prawie zniszczyły osady Bahia, Espírito Santo i Ilhéus oraz zabiły pierwszego biskupa Brazylii, ale nie były w stanie powstrzymać portugalskiej fali. Jezuici odegrali kluczową rolę w tej wczesnej fazie kolonizacji i centralizacji władzy królewskiej. Choć ich liczba nigdy nie była duża (110 w całej Brazylii w 1574 r.), ich wpływ gospodarczy, społeczny i kulturowy był ogromny. Młody i agresywny zakon jezuitów (założony w 1540 r.) odegrał kluczową rolę w założeniu miasta São Paulo w 1557 r. i ułatwieniu ogólnie pokojowych stosunków między Indianami a kolonistami na południu. Nie składając ślubów ubóstwa, jezuita sprawili, że ich misje (aldeas) były samowystarczalne i dochodowe poprzez rolnictwo, hodowlę i powiązane przedsiębiorstwa. Odgrywały także kluczową rolę w życiu edukacyjnym kolonii. Przez większą część okresu kolonialnego głównymi szkołami kolonii były kolegia jezuickie we wszystkich większych miastach. W połowie XVI wieku plantatorzy cukru uznali, że siła robocza stała się głównym wąskim gardłem gospodarczym kolonii. Ziemi było pod dostatkiem, ale ich zdaniem produkcja cukru wymagała stałego i niezawodnego zaopatrzenia w związaną siłę roboczą. Zniewolenie rdzennej ludności było ich początkową strategią mającą na celu zaspokojenie rosnących żądań pracy. Okres od 1540 do 1600 roku był okresem najszerzego wykorzystania indyjskiej niewolniczej siły roboczej w rozwijającym się brazylijskim przemyśle cukrowniczym. Pod koniec XVI wieku choroby i opór tubylców połączyły się, co sprawiło, że niewolnictwo w Brazylii nie było w stanie sprostać wymaganiom plantatorów cukru w zakresie siły roboczej, co doprowadziło do konfliktów między Koroną, plantatorami cukru i jezuitami. Korona zwykle opowiadała się za integracją Indian z gospodarką jako bezpłatnych pracowników najemnych; plantatorzy cukru promowali niewolnictwo; a jezuita pracowali nad przekształceniem Indian w rodzaj drobnej klasy chłopskiej, którego wizja dominowała, zależała od wielu zmiennych lokalnych i regionalnych. Przejście z niewolniczej pracy z Indian do Afryki było stopniowe, chociaż na początku XVII wieku w przemyśle cukrowniczym dominowała afrykańska praca niewolnicza. Pierwsi Afrykanie przybyli jako służba i marynarze, podczas gdy pierwszy import afrykańskich niewolników na dużą skalę rozpoczął się dopiero w latach siedemdziesiątych XVI wieku. Szacuje się, że w latach osiemdziesiątych XVI wieku siłą roboczą na 66 plantacjach cukru w Pernambuco stanowiły dwie trzecie indiańskich i

jedna trzecia afrykańskich niewolników. W późniejszych dziesięcioleciach odsetek afrykańskich niewolników wzrósł, tak że w roku 1600 niewolniczą siłą roboczą w Brazylii stanowili głównie Afrykanie. W ciągu następnych 250 lat Brazylia stała się największym odbiorcą afrykańskich niewolników w obu Amerykach, zwłaszcza na północnym wschodzie, głównej strefie cukrowej kolonii. Europejska populacja Brazylii pozostała w przeważającej mierze skupiona na obszarach przybrzeżnych. Wszystkie główne miasta założone w XVI wieku były portami, w tym Bahia, São Vicente, Olinda (1537), Santos (1545), Salvador (1549), Vitória (1551) i Rio de Janeiro (1565). Schemat ten utrzymywał się aż do XVII wieku, zwłaszcza na północy i w dolnym biegu Amazonki. Ludność brazylijska pozostawała silnie skoncentrowana na obszarach przybrzeżnych w okresie kolonialnym i później. Wraz ze wzrostem populacji europejskich wybrzeży, migracje ludów indiańskich z dala od wybrzeża nasiliły się, wywołując efekt fal w całym wnętrzu. W 1585 roku koloniści z São Paulo oficjalnie zezwolili na wyprawy na niewolników i przez następne 150 lat bandeirantes polowali na indiańskich niewolników w dużej części Brazylii w służbie plantatorów cukru Paulista. Od lat pięćdziesiątych XVI wieku populację Indii pustoszyły serie epidemii, w tym ta z 1552 r. wokół Bahia, 1554 r. wokół São Paulo, Espírito Santo w 1559 r. i trwająca przez cały okres kolonialny. Kolejną zachętą dla Korony Portugalskiej do umocnienia swojej władzy nad kolonią była obecność Holendrów na północnym wschodzie, od lat dwudziestych XVII wieku aż do ich wypędzenia w 1654 r. Odkrycie złota w dzisiejszym Minas Gerais w połowie lat dziewięćdziesiątych XVII wieku doprowadziło do gorączki złota w te regiony od 1700 do 1760 roku, podczas gdy odkrycie diamentów w tym samym regionie w latach dwudziestych XVIII wieku jeszcze bardziej przyspieszyło ekspansję w głąb kraju. Wielu zbiegłych afrykańskich niewolników również uciekło w głąb kraju, tworząc czasami bordowe stowarzyszenia zbiegłych niewolników, zwane quilombos. Największy i najbardziej odporny, Palmares, przetrwał większą część XVII wieku. Szacuje się, że do 1700 r. populację skolonizowanych obszarów liczyło 300 000, w tym 100 000 białych, 150 000, głównie afrykańskich niewolników i 50 000 wolnych Czarnych, Hindusów i grup rasy mieszanej. Pierwsze 250 lat kolonialnej Brazylii zapoczątkowało szereg wzorców i procesów, które głęboko ukształtowały późniejszy rozwój społeczeństwa brazylijskiego. Szczególnie ważne w tym względzie było utworzenie gospodarki zorientowanej na eksport (przede wszystkim drewno brazylijskie, cukier, złoto i diamenty); ostre podziały rasowe i klasowe; wysoce nierówna własność ziemska; znaczny stopień wymieszania rasowego i etnicznego, szczególnie wśród klas niższych; stopniowe przesuwanie się granicy osadnictwa na zachód; podporządkowanie narodów Indii i Afryki stosunkowo sztywnej hierarchii społecznej; oraz istnienie rozległych, niezdobytch ziem za zachodnimi i północnymi granicami.

Brzeski, Sobór

Sobór Brzeski odbył się 1 czerwca 1596 roku w mieście Brześć na dzisiejszej Białorusi. Doprowadził do „unii kościołów”, porozumienia pomiędzy Kościołem rzymskokatolickim a prawosławnymi chrześcijanami żyjącymi we współczesnych czasach. W XVI wieku duża liczba prawosławnych chrześcijan zamieszkała na terenie rozwijającej się Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Kościół kijowski, historycznie centrum chrześcijaństwa bizantyjskiego, unikał formalnego zerwania komunii kościelnej z Rzymem lub Konstantynopolem po Wielkiej Schizmie w 1054 r. Przywódca tego kościoła, metropolita Izydor, był aktywnym uczestnikiem Soboru Florenckiego (1438–1439), który zabiegał o zjednoczenie wszystkich Kościołów Wschodnich z Rzymem. W dużej części Rzeczypospolitej pamięć o soborze Unii Florenckiej nadal przyświecała stosunkom kościelnym. Na przykład zachowało się wiele listów skargowych między Kijowem a Rzymem, które odnoszą się do dyrektyw Soboru Florenckiego. Metropolita Michał (Ragoza) z Kijowa wraz z grupą jego współpracowników rozpoczął w 1594 r. negocjacje z władzami rzymskokatolickimi i królem Polski Zygmuntem III. Hierarchia cerkiewna chciała, aby hierarchia rzymskokatolicka miała zapewnioną ochronę i przywileje. Ortodoksi spotykali się z dyskryminacją i presją ze strony lokalnych właścicieli ziemskich protestanckich i rzymskokatolickich

oraz szlachty. Hierarchowie pragnęli ochrony przed tymi siłami, a król polski pragnął zmniejszyć rosnący wpływ Moskwy na wiernych prawosławnych. Król obiecał hierarchom prawosławnym te same przywileje, jakie otrzymali hierarchowie rzymskokatolicy. Obiecał także zachowanie prawosławnej wiary, obrzędów i zwyczajów. Gwarancje te zostały ogłoszone przez króla 2 sierpnia 1595 r. Papież Klemens VIII przyjął unię pod dodatkowymi warunkami. Hierarchowie prawosławni zaakceptowali porozumienie na kolejnym synodzie, który odbył się w Brześciu w 1596 r. O ile unię zaakceptowali biskupi włodzimierski, łucki, połocki, piński i chołmski, o tyle odrzucili ją biskupi lwowscy i przemyscy (jak na ironię dwa ośrodki dzisiejszego Kościoła greckokatolickiego) oraz liczni zakonnicy prawosławni i ludzie świeccy. Ci świeccy tworzyli bractwa religijne na czele z Kozakami sprzeciwiającymi się Unii i poszukiwali nowych biskupów prawosławnych z Konstantynopola. Najsilniejszym powodem sprzeciwu wobec Unii było przekonanie, że takie porozumienie doprowadzi do zniszczenia autonomii Kościoła kijowskiego i ograniczenia jego tradycji, liturgii i wiary. Niestety, wszystkie te konsekwencje w końcu nadeszły. Sukces lub porażka Unii w dużej mierze opierała się na sile Rzeczypospolitej Obojga Narodów, a później Królestwa Polskiego. Po rozbiorach Polski przez Prusy, Rosję i Austrię, Unia była brutalnie nadużywana przez Imperium Rosyjskie. Unia nadal jednak prosperowała w ramach Cesarstwa Austriackiego i skupiła się w stolicy Galicji, Lwowie. Dziś największy z Kościołów wschodnich, Kościół greckokatolicki na Ukrainie (lub Kościół ukraińsko-greckokatolicki), jest następcą unii brzeskiej. Pięćdziesiąt lat później na unii brzeskiej w dużej mierze opierało się kolejne porozumienie, zwane Unią Użhorodską, łączące Cerkiew Mukaczewska z Cerkwią Rzymską.

Brytyjska Ameryka Północna

Podróż włoskiego kupca Johna Cabota w 1497 r. z zachodniej Anglii do terenów dzisiejszej Nowej Fundlandii w Kanadzie była pierwszym kontaktem Europy z Ameryką Północną od czasów Wikingów. Wyczyn Cabota zintensyfikował uwagę Anglików na Nowy Świat, jednak przez ponad sto lat Anglia podążała za Hiszpanią i innymi narodami europejskimi w badaniu i eksploatacji półkuli. Jednak do roku 1750 Wielka Brytania, po przezwyciężeniu licznych kryzysów politycznych, religijnych i gospodarczych, była gotowa zdominować Amerykę Północną.

Wczesne przedsięwzięcia

Za panowania królowej Elżbiety I dwie próby założenia kolonii angielskich w Ameryce zakończyły się niepowodzeniem i śmiercią. W 1582 roku Sir Humphrey Gilbert osobiście poprowadził dużą załogę przez Atlantyk, aby odzyskać dla królowej Nową Fundlandię Cabota. Niekorzystny klimat i konkurencja ze strony hiszpańskich i portugalskich rybaków osłabiły nadzieje Gilberta. Niecały rok później w drodze do domu Gilbert zginął podczas burzy na Azorach. Nieco większy sukces odniósł Sir Walter Raleigh, przyrodni brat Gilberta i przez pewien czas ulubieniec dworu. Raleigh zrealizował nowy projekt kolonialny w 1585 roku, wysyłając pięć statków z setką kolonistów na wyspę Roanoke u wybrzeży Karoliny Północnej. Kiedy osadnicy porzucili swoją misję w 1586 r., do Roanoke wysłano drugą grupę, w tym rodziców Virginii Dare, która w 1587 r. była pierwszym angielskim dzieckiem urodzonym w Ameryce Północnej. Do roku 1590 seria misji zaopatrzenia i ratunkowych doniosła, że kolonia zniknęła, pozostawiając pokolenia historyków do sporu, czy indiańskie wojny, wewnętrzne starcia, głód, choroby lub jakaś ich kombinacja zniweczyły kolonialne ambicje Raleigha. Na początku XVII wieku Anglia, pomimo porażki z hiszpańską Armadą w 1588 roku, po której nastąpiły inne triumfy nad Hiszpanią, nadal była ledwo obecna w Ameryce Północnej. W kraju szybki wzrost liczby ludności i polityka, która zmusiła rolników produkujących na własne potrzeby do opuszczenia ziemi, w połączeniu z konfliktami religijnymi podsycanymi reformacją, stworzyły zarówno kryzys, jak i możliwości. Brytyjska kolonizacja w Ameryce wyłoniła się jako mozaikowy proces, który wysłał dworzan królewskich, londyńskich inwestorów, rodziny dysydentów religijnych i rozpaczliwie biednych za Atlantyk w poszukiwaniu zysków i nowej nadziei.

„Plantacja” kolonialna przed 1660 rokiem

Ostateczna dominacja Wielkiej Brytanii we wschodniej Ameryce Północnej rozpoczęła się niezbyt obiecująco w 1607 r., kiedy założono Jamestown w regionie, który Raleigh wcześniej nazwał „Wirginią” na cześć Elżbiety I, domniemanej „Królowej Dziewicy”. Środki dyscyplinarne nałożone przez żołnierza i poszukiwacza przygód Johna Smitha, a następnie wprowadzenie w 1614 r. przez Johna Rolfe’a uprawy tytoniu, ostatecznie uratowały Jamestown, chociaż poważne kryzysy trwały nadal. Znalazienie zdolnych kolonistów na tej dzikiej i niebezpiecznej krainie nadal było trudne; Mieszkańcy Wirginii zwrócili się w stronę niewolnictwa kontraktowego i ostatecznie niewolnictwa ze względu na potrzeby pracy. W miarę pogłębiania się konfliktu religijnego w ojczyźnie brytyjscy dysydenci różnych wyznań szukali schronienia, wpływów i źródeł utrzymania w Ameryce Północnej. W 1632 roku George Calvert, pierwszy baron Baltimore, niedawno nawrócony na katolicyzm, założył Maryland w pobliżu Wirginii. Prawa własności nadał mu król Karol I, którego żona była katoliczką. Wirginia i Maryland razem tworzyły region Chesapeake i przetrwały dzięki podobnej gospodarce opartej na tytoniu i pracy przymusowej. Tymczasem w regionie Zatoki Massachusetts inni Anglicy o odmiennych poglądach celowo szukali wygnania z tego, co uważali za skorumpowaną religijnie i politycznie ojczyznę. Pielgrzymi, którzy przybyli do Plymouth w 1620 r., oraz purytanie, którzy zaczęli masowo przybywać w 1630 r., starali się stworzyć wspólnotę religijną, która miałaby służyć jako „światło dla świata” i zakończyć panowanie znienawidzonej monarchii Stuartów. Sprytnym purytańskim inwestorom udało się założyć spółkę akcyjną, która uzyskała zezwolenie Korony na roszczenie sobie gruntów w Nowej Anglii. W latach czterdziestych XVII wieku żyło tam ponad 20 000 Anglików. Chociaż bardziej stabilny społecznie i zróżnicowany gospodarczo niż Chesapeake, rosnący purytanizm, państwo religijne doświadczyło problemów, które podzieliły Zatokę Massachusetts. Przywództwo Johna Winthropa wkrótce wywołało wewnętrzne spory religijne, na czele których stali Roger Williams i Anne Hutchinson, co doprowadziło do ich wygnania w latach 1635–1636 na Rhode Island. Różnice religijne i pragnienie posiadania większej ilości ziemi skłoniły Thomasa Hookera i innych do przeniesienia się w 1636 roku do miejsca, które stało się Connecticut. Wraz z upadkiem Wspólnoty Cromwellów i restauracją króla Karola II w 1660 r. Wielka Brytania nabrała impetu w Nowym Świecie. W latach 1660–1732 powstały wszystkie kolonie, które ostatecznie oderwały się w wyniku rewolucji amerykańskiej lub zostały wyrwane europejskim rywalom. Ponadto Brytyjczycy dokonali znaczących najazdów na kanadyjskie regiony morskie na wschód od Nowej Francji. W 1664 r., w ramach konsolidacji władzy królewskiej, Karol II wysłał flotę statków, aby przejęły ziemie wzdłuż rzeki Hudson, które w 1609 r. zostały zajęte przez Holenderską Kompanię Zachodnioindyjską i zasiedlone przez holenderskich kolonistów. Nowa Holandia, wkrótce przemianowana na Nowy Jork, była darem króla dla jego brata Jakuba, księcia Yorku, który został królem Jakubem II w 1687 r. Jako jedyny właściciel terytorium obejmującego także New Jersey i Delaware, książę rządził autokratycznie, rozdzielając część swoich posiadłości przekazał ulubionym przyjaciołom. Chociaż William Penn był także osobistym przyjacielem księcia, w 1681 roku stał się właścicielem zupełnie innego rodzaju, gdy w ramach spłaty długów wobec zmarłego ojca Penna król przyznał mu rozległy majątek o nazwie Pensylwania. Ku konsternacji rodziny i swoich królewskich powiazań Penn został członkiem Towarzystwa Przyjaciół, zwanego pogardliwie „kwakrami”, a jego „Święty Eksperyment” uczynił Pensylwanię schronieniem dla Przyjaciół i innych osób uciekających przed prześladowaniami religijnymi. W 1663 roku Karol II nagroził ośmiu mężczyzn, którzy poparli jego powrót na tron brytyjski, przyznając im własność, którą natychmiast nazwali Karoliną, po łacinie Karol. Do roku 1670 Karolinę zamieszkiwali głównie mieszkańcy Wirginii przemierzający się na południe w poszukiwaniu lepszych lub bardziej ekspansywnych ziem, oraz Anglicy z plantacji cukru w zachodnich Indiach. Terytorium to jako pierwsze w Ameryce Północnej od samego początku było w dużym stopniu zależne od niewolniczej pracy. W ciągu 20 lat kolonia czerpała zyski z towarów uprawianych w ciepłe dni, takich jak bawełna, indygo, drewno, bydło i ryż. Na początku XVIII wieku w

„Królestwie Ryżowym” afrykańscy niewolnicy przewyższali liczebnie białych osadników. W momencie założenia w 1732 roku Georgia różniła się od innych kolonii brytyjskich. Położone pomiędzy Karoliną a kontrolowaną przez Hiszpanię Florydą, posiadała przywilej królewski od króla Jerzego II, który pozwalał angielskiemu generałowi Jamesowi Oglethorpe’owi spełnić jego filantropijne marzenie o przesiedleniu biednych brytyjskich imigrantów. Aby zapewnić cnotę tym godnym biedakom, nadzorcy nowej kolonii zakazali spożywania napojów alkoholowych i niewolnictwa. Jednak do 1750 roku Gruzja stała się społeczeństwem niewolników, podobnie jak sąsiednia Karolina.

Połączenie religii i rządów

Brytyjskie kolonie w Ameryce Północnej powstały jako mieszanina religii, form rządów i systemów gospodarczych. Trzymając się głównie wschodniego wybrzeża kontynentu, koloniści z różnych regionów i historii osadnictwa nie mieli ze sobą wiele wspólnego. Gdy Wielka Brytania zaczęła konsolidować swoją imperialną władzę i cele w okresie stabilności politycznej, który nastąpił po chwalebnej rewolucji w 1688 r., jej kolonie doświadczyły ogromnego wzrostu populacji oraz nowych wyzwań społecznych i politycznych zarówno w społeczeństwie kolonialnym, jak i w stosunkach z „Matką Ojczyzną”. W 1651 roku, za rządów Cromwella, parlament uchwalił swój pierwszy Akt Nawigacyjny, którego celem było zapewnienie, że rosnące gospodarstwa kolonialne, w tym te na północy Ameryka produkowałyby bogactwo wyłącznie na korzyść Wielkiej Brytanii, a nie jej europejskich rywali. Nastąpiło wiele innych aktów nawigacyjnych. Te merkantylistyczne prawa próbowały kontrolować zarówno towary rolne, jak i przemysłowe. Wielu kolonistów, w tym właściciele plantacji i stoczniovcy z Nowej Anglii, zostało wzbogaconych, ale prawa te ograniczały rozwój kolonialny i inicjatywy handlowe. W ramach swojej agresywnej polityki handlowej Wielka Brytania stała się w XVIII wieku głównym handlarzem afrykańskich niewolników na świecie, wyprzedzając Holendrów. Chociaż większość niewolników była przeznaczona na wyspy cukrowe na Karaibach, między rokiem 1700 a wybuchem rewolucji amerykańskiej „dostarczono” prawie trzysta tysięcy niewolników do kolonii w Ameryce Północnej. Import niewolników przewyższył silną imigrację białych. Anglia, nie cierpiąca już na nadmiar siły roboczej, zniechęcała własnych obywateli do emigracji (z wyjątkiem skazanych przestępców), ale zabiegała o względy kolonistów z wielu krajów, w tym Francji, Holandii i niemieckich księstw, często oferując wolność religijną i obywatelstwo brytyjskie. W miarę wzrostu populacji kolonialnej i rywalizacji o nią, pojawiły się kwestie zarządzania i samorządności. Wiele kolonii utworzyło zgromadzenia – pierwszym z nich był ród Burgesses w Wirginii z 1619 r. – które zajmowały się lokalnymi problemami politycznymi. Nie były to bynajmniej reprezentatywne ciała wybierane, lecz zdominowane przez dużych właścicieli ziemskich i innych ważnych osobistości. Kolonie, których korzenie wywodziły się od właścicieli (takich jak Calvert i księżę Yorku), miały zazwyczaj bardziej autokratyczne rządy. Kolonie Nowej Anglii generalnie zezwalały na szerszy udział w podejmowaniu decyzji politycznych. Polityka właściciela „kwakra” Williama Penna pozwoliła ponad połowie męskiej populacji Pensylwanii na wypowiedanie się polityczne. Królewscy gubernatorzy, wybrani przez króla lub parlament, często uchylali intencje zgromadzeń lokalnych. Wraz ze wzrostem populacji kolonii w XVIII wieku wzrosło także jej pragnienie skutecznej władzy politycznej. W okresie między chwalebą rewolucją a wojną francusko-indiańską zgromadzenia w Pensylwanii, Nowym Jorku, Wirginii, Południowej Karolinie i Massachusetts często kwestionowały prerogatywy królewskie i często stawiały na swoim. Ustawodawcy kolonialni potwierdzili swoje prawa jako obywateli brytyjskich do udziału w stanowieniu prawa. Imperialna dominacja Wielkiej Brytanii w XVIII wieku była ściśle powiązana z jej stosunkami z grupami plemiennymi rdzennych Amerykanów i stosowaniem przez nią dyplomacji, lub częściej wojny, aby powstrzymać Hiszpanię i Francję przed zdobyciem popularności na półkuli zachodniej. Polityka kolonialna została opracowana z myślą o oskrzydleniu dostrzeganych zagrożeń ze strony tych dwóch potężnych narodów i ich rodzimych sojuszników. Obawiając się, że sojusz między Hiszpanią a Francją zagrozi jej interesom kolonialnym, Wielka Brytania przystąpiła w 1701 r. do wojny

o sukcesję hiszpańską. Na mocy kolejnego traktatu utrechckiego z 1713 r. Wielka Brytania przejęła kontrolę nad większością wschodniej Kanady i wydarła Hiszpanii pozostały kolonialny handel niewolnikami. W kolejnych latach wybuchały kolejne konflikty, gdy trzy mocarstwa rywalizowały o preferencje handlowe i kontrolę nad terytoriami. Zaostrzenia choroby występowały regularnie między Karoliną Brytyjską i Georgią oraz sąsiednią hiszpańską Florydą. „Wojna o ucho Jenkinsa” rozpoczęła się w 1739 r., kiedy hiszpańscy celnicy zatrzymali podejrzanych brytyjskich przemytników i być może odcięli ucho angielskiemu kapitanowi. Do 1744 roku Wielka Brytania walczyła zarówno z Hiszpanią, jak i Francją o dominację Ameryki Północnej i Indii Zachodnich w wojnie o sukcesję austriacką. Wojny z plemionami indiańskimi były stałym elementem od najwcześniejszych lat brytyjskiego najazdu na Amerykę Północną. W 1622 roku Opechancanough, wódz będący następcą swojego brata Powhatana, nabrał przekonania, że biali nie mają zamiaru wyjeżdżać. On i jego ludzie zaatakowali Jamestown, zabijając 300 osadników. W 1675 roku wódz Wampanoag Metacom, znany mieszkańcom Nowej Anglii jako król Filip, podjął poważną, ale ostatecznie nieudaną próbę wypędzenia szybko rosnącej białej populacji. Zniszczono dwanaście miast w Massachusetts; zginęło tysiąc białych i trzy tysiące tubylców. Niemal w tym samym czasie mieszkańcy Wirginii desperacko potrzebujący ziemi zabijali miejscowych Indian w powstaniu znanym jako Rebelia Bacona. Ale mocarstwa europejskie zawarły także sojusze z plemionami, mając nadzieję na pozyskanie ich pomocy wojskowej przeciwko innym plemionom sprzymierzonym z ich rywalami. Potężna Konfederacja Irokezów, skupiona w Nowym Jorku i Pensylwanii, pomogła kiedyś Holendrom, ale później stała się ważnym sojusznikiem Wielkiej Brytanii podczas wojny króla Filipa. Irokezi pomogli siłom brytyjskim i kolonialnym w ataku na Francuzów i ich indiańskich sojuszników w okresie poprzedzającym wojnę francusko-indyjską w 1754 roku. Do roku 1750, choć nie było to niekwestionowane, brytyjskie imperium północnoamerykańskie było już u szczytu potęgi. Panowanie Wielkiej Brytanii na kontynencie wkrótce zostanie wzmocnione przez jej miażdżące zwycięstwo w nadchodzącej wojnie z Francją. Jednak z tego zwycięstwa wyrosły nasiona buntu kolonialnego, który przed końcem stulecia utracił Wielką Brytanię większą część Ameryki Północnej.

Bulla demarkacyjna

Pierwsza podróż Krzysztofa Kolumba do Ameryki groziła intensyfikacją rywalizacji między katolickimi królestwami Hiszpanii (Kastylią) i Portugalii, która przerodziła się w otwartą wojnę. Obydwa królestwa chciały przejąć wszystkie nowo odkryte ziemie, które nie były chrześcijańskie, czyli nie katolickie. Linia demarkacyjna była rozwiązaniem tego problemu papieża Aleksandra IV. Wydał Bullę Demarkacyjną, aby uniemożliwić Hiszpanii i Portugalii walkę o nowe terytoria za pomocą zasobów takich jak złoto. Bulla skutecznie zapobiegła wojnie między Hiszpanią a Portugalią w XVI wieku. Ani papież, ani Hiszpanie, ani Portugalczycy tak naprawdę nie wiedzieli, co dzieli ta linia. Wiedza o krainach na zachód od Europy była pobieżna i większość ludzi uważała, że kraina, do której dotarł Kolumb, była częścią Azji. Papież mógł wierzyć, że Hiszpanie płynąc na zachód przez Atlantyk dotrą do tych samych lądów, do których dotrą Portugalczycy płynąc na wschód wokół Afryki. Wcześniej w latach 1455, 1456 i 1481 papież wydał bulle dotyczące nowo odkrytych lądów, chociaż nie mieli wiedzy o faktycznej geografii Ziemi. Narody rzymskokatolickie pominięte przez te bulle, w tym Francuzi i Holendrzy, nie zwracały uwagi na dekryty papieskie. Władza Kościoła katolickiego w średniowieczu kierowała wszystkimi sprawami międzynarodowymi w Europie aż do XV wieku. Francja i Holandia zignorowały ten dokument, pokazując, że doczesna władza Kościoła słabnie. Kiedy Kolumb wrócił z obu Ameryk, zatrzymał się w Portugalii, po czym udał się z powrotem na dwór Ferdynanda V i Izabeli I, Hiszpanii. Król Portugalii João II zażądał ziem, o których mówił mu Kolumb, mimo że odkrywca popłynął dla hiszpańskich monarchów. Ferdynand i Izabela zwrócili się o rozwiązanie do papieża Aleksandra VI, Hiszpana. Wydał *Inter caetera*, papieską bullę demarkacyjną, która była bardzo stronnicza wobec Hiszpanii. Dokument ten przekazał Hiszpanii wszystkie ziemie niechrześcijańskie znajdujące się na

zachód od wyznaczonej linii w celu zbadania i nawrócenia się na chrześcijaństwo. Portugalia miała mieć wszystkie ziemie niechrześcijańskie na wschód od linii. Dekret ten w zasadzie wykluczył Portugalczyków z Ameryk. Niezadowoleni Portugalczycy zaapelowali zarówno do papieża, jak i do Hiszpanii. Potem nastąpiły dwie kolejne bulle papieskie – *Examinae dewocjonalis* i kolejna *Inter caetera*. Dokumenty te narysowały linię 100 mil na zachód od Wysp Zielonego Przylądka. Odkrycia na wschód od tej linii miały należeć do Portugalii, a odkrycia na zachód od tej linii miały należeć do Hiszpanii. Spowodowało to dominację Hiszpanii nad całą Ameryką Południową i Środkową z wyjątkiem Brazylii, jak twierdzili Portugalczycy. Traktat z Tordesillas zmodyfikował bullę papieską w 1494 r. Bulla demarkacyjna i późniejsze dekry przyznały prawa do kolonizacji, wyzysku i nawracania całego terytorium niechrześcijańskiego na katolicyzm. Dekry te traktowały wszystkie nowo odkryte narody i ludzi jako własność i lekcewały wszystkie niechrześcijańskie rządy znalezione przez katolickich odkrywców. Później Kościół zdał sobie sprawę, że te byki były przyczyną zniewolenia i brutalizacji rdzennej ludności, i próbował podkreślić pokojowe, niewymuszone nawrócenie na chrześcijaństwo. Ale było za późno; system przymusowego przejmowania przez Europejczyków kontroli nad ziemiami niechrześcijańskimi był już zakorzeniony w obu Amerykach, Afryce i Azji. Pojawiły się nowoczesne ruchy na rzecz unieważnienia tych byków papieskich. Ludność tubylcza uważa, że zostały one wykorzystane do ujarznienia niechrześcijańskiej ludności tubylczej i należy je uchylić, aby odzwierciedlić nowoczesny sposób myślenia. Z pewnością przywódcy w Rzymie nie mogli przewidzieć strasznego zdziesiątkowania rdzennej ludności, jakie spowodowało podbój przez mocarstwa europejskie. Wojna o Falklandy z lat 80. była częściowo uzasadniona twierdzeniem Argentyny, że Falklandy opierają się na *Inter caetera*. Jednak traktat madrycki z 1750 r. unieważnił linię graniczną.

Bushido, okres Tokugawy w Japonii

Kiedy Tokugawa Ieyasu pokonał Ishidę Mitsunarię w bitwie pod Sekigaharą w październiku 1600 roku, Bushido, „droga wojownika”, którą podążał ten zwycięski samuraj, właśnie osiągała apogeum. (Bushu, co oznacza „wojownik”, to kolejny termin używany zamiennie z samurajem, co oznacza „ten, który służy [panowi]”). Jest to niepisany kodeks, który rządził życiem wojownika z wyższej klasy i był bardziej surowy niż kodeks prawny regulujący zwykłych ludzi. W 1603 roku Tokugawa został uznany przez cesarza Go-Yozei za szoguna, czyli władcę wojskowego Japonii. Samuraj służył w domu daimyo, czyli pana. Samuraj, którego ród pana wymarł, stał się roninem, czyli samurajem bez pana. W wyniku przedłużających się wojen między panami przed 1603 rokiem w Japonii było wielu roninów. Początków Bushido można doszukiwać się w pierwszym pojawieniu się buddyźmu zen w Japonii w XII wieku. Buddyzm zen został powszechnie przyjęty przez wyłaniającą się klasę wojowników. Zen dał samurajom siłę moralną i intelektualną, aby podążać za wymagającym powołaniem w życiu, od którego tylko śmierć może uwolnić prawdziwego wojownika. Bushido kładł nacisk na ścisłą lojalność wobec swojego pana, aż do śmierci w bitwie. A w obliczu haniebnej kapitulacji Bushido wezwał samurajów na śmierć z własnej ręki. W seppuku, zwanym potocznie na Zachodzie hara kiri, samuraj wypatroszył się krótkim sztyletem, po czym zaufany przyjaciel lub towarzysz, pełniący funkcję jego zastępcy, odcinał mu głowę ciosem miecza. Bushido zażądał również od samuraja czystego prowadzenia i honorowe życie, chroń słabych, powstrzymuj się od rozpusty i pijaństwa, mając świadomość, że jest przedstawicielem daimyo, któremu służył, którego herb był zawsze widoczny na jego ubraniu. Oprócz nadania mu kodeksu honorowego, Bushido uczynił samuraja przerażającym wojownikiem swoim mieczem. Dążył do dyscypliny umysłowej osiągniętej poprzez szermierkę, podobnej do tej osiągananej poprzez dążenie do zen. Być może najwspanialsze stwierdzenie na temat Bushido i miecza z okresu Tokugawy znajduje się w Hagakure z 1716 r., czyli „ukrytych liściach”. Jest to kompilacja filozofii Yamamoto Tsunetomo, która została usankcjonowana przez szogunów Tokugawy za dokładne przedstawienie filozofii panujących podczas jego panowania. Łączyła dyscyplinę i wnikliwość zen z kultem przodków nauczonym przez konfucjanizm.

Boska wiara w Europie

W latach 1730–1760 w Europie Zachodniej nastąpił ruch odrodzeniowy, który opowiadał się za przyjęciem doktryny wiary boskiej. Ruch ten stał się później znany jako Pierwsze Wielkie Przebudzenie. Tytułu użyto do odróżnienia pierwszego wzrostu odrodzenia ewangelicznego od drugiej fali religijnego zapału, która pojawiła się w latach 1800–1801 i która stała się znana jako Drugie Wielkie Przebudzenie. Podczas Pierwszego Wielkiego Przebudzenia akceptacja doktryny wiary boskiej w Europie była najbardziej rozpowszechniona w Anglii, Szkocji, Walii i Niemczech, chociaż ruchowi temu poświęcono również sporo uwagi w Irlandii, Holandii, Szwajcarii, Szwecji i Francji. W tym samym czasie podobny, ale odrębny ruch odrodzenia miał miejsce po drugiej stronie Atlantyku w Stanach Zjednoczonych. Pomimo wspólnych elementów w naukach różnych ewangelistów, ruch wiary Bożej nie był pojedynczym ruchem, ale dużą liczbą wysoce indywidualistycznych ruchów, które wypłynęły na całą półkulę zachodnią. Oprócz anglikan i dysydenów w Anglii do sekt protestanckich wyznających wiarę boską należeli kalwińscy i arminianie w Anglii, prezbiterianie w Szkocji, luteranie i pietyści w Saksonii oraz purytańscy kongregacjoniści w Nowej Anglii. Wszyscy zwolennicy ruchu wiary Bożej opowiadali się za silną wiarą w boską wolę Boga. Większość z nich nauczała, że nawrócenie musi wynikać z serdecznego przyjęcia nauk chrześcijańskich, a nie ze ślepej akceptacji dogmatów religijnych lub konformizmu wyznaniowego. Zwolennicy nauczali, że Bóg aktywnie uczestniczy w kształtowaniu historii i że nieustannie kieruje codziennymi działaniami wierzących. Dla pierwszych ewangelików modlitwa była środkiem pozwalającym uniknąć chaosu. Dlatego obowiązkiem wszystkich wierzących stało się wstawianie się za tymi, którzy tego faktu nie rozumieli. Zachęcano także wierzących do wzajemnej modlitwy. Ruch wiary Bożej został zbudowany wokół czterech kamieni węgielnych: nawrócenia, aktywizmu, biblicyzmu i krzyżocentryzmu. Dla ewangelików nawracanie innych na wiarę było głównym elementem chrześcijaństwa od czasu powstania wczesnego kościoła po śmierci i zmartwychwstaniu Jezusa Chrystusa. Aktywizm był zatem przesądzony, ponieważ od wszystkich wierzących wymagano docierania do osób wewnątrz i na zewnątrz swoich kościołów i krajów. Te dwie koncepcje były siłą motywującą praktykę wysyłania misjonarzy do najdalszych zakątków globu od założenia wczesnego kościoła. Ponieważ podstawa całej wiary chrześcijańskiej wywodzi się z Pisma Świętego, nacisk na biblicyzm przypominał wierzącym, że powinni kierować się Słowem Bożym i powstrzymać się od podążania za fałszywymi prorokami. Koncepcja krzyżocentryzmu miała na celu skupienie chrześcijanina na Chrystusie, który oddał swoje życie na krzyżu Kalwarii, aby zbawić świat od ciemności grzechu. Nadrzędnym celem wczesnego ruchu ewangelicznego było zatem doprowadzenie do globalnej wspólnoty wszystkich ludzi, którzy pracowali razem, aby zrozumieć i realizować wolę Boga. Czas Pierwszego Wielkiego Przebudzenia nazywany jest wiekiem wiary, erą pietyzmu i erą ewangelizacji. Motywacja do szerzenia doktryny wiary Bożej wynikała z protestanckiej determinacji w łagodzeniu skutków epoki Oświecenia, która intrygowała większość klas wyższych i wykształconych w Europie Zachodniej i Stanach Zjednoczonych, kładąc nacisk na rozum i indywidualizm. Zwolennicy ruchu ewangelicznego nauczali, że wiele rzeczy należy przyjmować wyłącznie na wiarę, ponieważ pewnych rzeczy nigdy nie da się udowodnić nauką.

Bunt Pueblo

Bunt Pueblo, znany również jako Powstanie Popé, miał miejsce w 1680 r. i uwolnił Indian Pueblo spod hiszpańskiej kontroli na 12 lat, aż do odzyskania tego obszaru przez Hiszpanów w 1692 r. Bunt zorganizował szaman Popé z Tewa Pueblo. Bunt rozpoczął się 10 sierpnia 1680 r., a 21 sierpnia Indianie

Pueblo zdobyli Santa Fe, a Popé mianował się nowym władcą. Na nieszczęście dla Pueblo Popé okazał się władcą równie surowym jak Hiszpanie i kiedy zmarł w 1688 r., w Pueblo znajdował się ciągły stan wojny domowej, którą Hiszpanie wykorzystywali na swoją korzyść. Powrót Hiszpanii na te tereny rozpoczął się w 1689 r. zdobyciem Zia Pueblo i zakończył się zdobyciem Santa Fe w 1692 r. W ciągu następnych czterech lat Hiszpanie umocnili swoją władzę nad Pueblo, które ponownie poddały się hiszpańskiemu panowaniu. Na początku lat siedemdziesiątych XVII wieku Indianie Pueblo zawarli sojusz ze swoimi dziedzicznymi wrogami Apaczami przeciwko Hiszpanom na południowym zachodzie Ameryki. Następnie przeprowadzili naloty na Hiszpanów, które ostatecznie zmusiły ich do zaprzestania wysyłania konwojów z zaopatrzeniem do swoich placówek granicznych. Następnie w 1672 roku hiszpański gubernator aresztował 47 pomniejszych wodzów Pueblo, wieszając trzech. Jednym z aresztowanych wodzów był Popé, który po kilku latach więzienia został zwolniony i zaczął ukrywać się w Taos. Stamtąd zaczął potajemnie organizować bunt. Pierwotnie jako początek buntu wybrał 13 sierpnia 1680 r., ale obawiając się, że Hiszpanie dowiedzieli się o buncie, przesunął tę datę na 10 sierpnia. Mimo że Hiszpanie dowiedzieli się o buncie, Pueblo zdołali jeszcze zyskać element zaskoczenia. Rozpoczęły się ataki na trzy główne misje (Taos, Pecos i Acoma), a także na mniejsze misje i hacjendy (duże rancza), niszcząc je i zabijając mieszkańców. Popé i jego armia ruszyli na Santa Fe 15 sierpnia, zabijając po drodze osadników i misjonarzy. Dzięki posiadanej armacie garnizon składający się z 50 ludzi był w stanie wytrzymać cztery dni. Santa Fe zostało zdobyte 21 sierpnia, a Popé został nowym władcą tego obszaru. Hiszpański gubernator Antonio de Oterrin i 2500 osadników uciekli w dół rzeki, aby uciec przed Indianami Pueblo. Na nieszczęście dla Pueblo Popé okazał się nie lepszym władcą niż Hiszpanie. Nakładał podatki i maltretował swój lud przez następne osiem lat, aż do swojej śmierci w 1688 r. Nawet po śmierci Popé w Pueblo panował chaos i wojna domowa, która tylko otworzyła Hiszpanom drogę do powrotu. Hiszpanie rozpoczęli podbój Pueblo od zdobycia Zia Pueblo w 1689 r. Następnie w 1692 r. gubernator Don Diego de Vargas odzyskał Santa Fe. W ciągu następnych czterech lat Hiszpanie ponownie wzięli pod swoje panowanie wszystkich Pueblo.

Bunty andyjskie

W tak zwanej epoce powstania andyjskiego na andyjskich wyżynach Peru i Boliwii w latach 1742–1782 wybuchła fala buntów, powstań i buntów, które wstrząsnęły imperium hiszpańskim, zagrażając jego panowaniu w większości Andów i skłaniając do szeregu reform mających na celu stłumienie zamieszek i umocnienie hegemonii Korony. W przeciwieństwie do sytuacji w wicekrólestwie Nowej Hiszpanii, gdzie bunty i powstania były powszechne, ale generalnie miały małą skalę i były zlokalizowane, kilka buntów andyjskich przybrało charakter głównych konfliktów regionalnych, w szczególności Wielka Rebelia prowadzona przez drugiego Tupaca Amaru z 1780–1782 (pierwszy Tupac Amaru został schwytany i stracony dwa wieki wcześniej, w 1572 r.). Podsumowując, te andyjskie bunty ujawniają głębokie podziały rasowe i klasowe, które nazaczyły XVIII-wieczne kolonialne społeczeństwo peruwiańskie; trwałe utrzymywanie się przedpodbojowych, tubylczych form religijności, kultury, organizacji społecznej oraz praktyk politycznych i społecznych; oraz nasilenie przemocy strukturalnej i systemowych niesprawiedliwości hiszpańskiego kolonializmu pod rządami Burbonów. Pierwszemu poważnemu powstaniu w XVIII-wiecznym Peru przewodził wykształcony przez jezuitów metys Juan Santos Atahualpa, który twierdził, że pochodzi bezpośrednio od cesarza Inków Atahualpy, schwytanego i straconego przez Hiszpanów w 1533 r. Przez ponad 10 lat, od 1742 r. do 1752 Juan Santos Atahualpa poprowadził małą armię Indian i Metysów w przedłużającej się wojnie partyzanckiej przeciwko władzom hiszpańskim. Stacjonująca we wschodniej części góry, pomiędzy Central Highlands na zachodzie a rozległymi dżunglami amazońskimi na wschodzie, armia Juana Santosa Atahualpy nigdy nie została pokonana w otwartej bitwie, a sam przywódca nigdy nie został schwytany; w 1752 roku on i jego żołnierze rozpoczęli zuchwały atak w serce terytorium zdominowanego przez Hiszpanów, po czym wycofali się z powrotem do wschodnich dżungli. Sam ruch, podobnie jak inne tego okresu,

inspirowany był ideologią mesjanistyczną, która przepowiadała koniec hiszpańskiej dominacji i powrót rządów Inków. Głównym punktem spornym wśród uczonych był zakres, w jakim ruch ten reprezentował prawdziwie góralską rewoltę Indian, czy też lepiej jest go rozumieć jako ruch graniczny mający jedynie wątle powiązania z głównymi górskimi strefami hiszpańskiej dominacji i kontroli. Przewaga dowodów wskazuje na graniczny charakter ruchu, podkreślając jednocześnie znaczną, choć rozproszoną, sympatię Indian górskich w sercu domeny hiszpańskiej. Prawdą jest, że góralscy Indianie nie powstałi masowo, by poprzeć ten ruch. Jednak istotne dowody wskazują również, że szeregi ruchu zamieszkiwane są przez znaczną liczbę Indian z gór górskich oraz że władze hiszpańskie postrzegały ten ruch jako poważne zagrożenie dla swoich rządów. Seria innych, bardziej lokalnych buntów i powstań zaznaczyła się w dziesięcioleciach między latami pięćdziesiątymi XVIII wieku a początkiem lat osiemdziesiątych XVIII wieku. Według jednego obliczenia, w latach pięćdziesiątych XVIII wieku miało miejsce 13 takich buntów; lata 60. XVIII w., 16; i lata siedemdziesiąte XVIII w. 31 Rok 1780 był rokiem 22, a 1781, 14, łącznie z rozpoczęciem Wielkiego Buntu przez Tupaca Amaru II w listopadzie 1781. Przyczyny tego wzmożenia działalności powstańczej przypisuje się wielu wzajemnie powiązanych przyczynach, wszystko to ma związek ze strukturalnym uciskiem i wyzyskiem hiszpańskich rządów kolonialnych – a dokładniej z praktyką przymusowej pracy mita w Andach; uciążliwych i rosnących stawek podatkowych; przymusowa sprzedaż towarów w ramach instytucji repartimiento; oraz coraz szybsze tempo reform pod rządami Burbonów, których polityka gospodarcza od połowy XVIII wieku zintensyfikowała zapotrzebowanie na indyjską siłę roboczą. Wielkie Powstanie, które w latach 1781–1782 wstrząsnęło całymi południowymi wyżynami, stanowiło najpoważniejsze zagrożenie dla hiszpańskiej dominacji w obu Amerykach w okresie kolonialnym. Powstanie rozpoczęte przez Tupaca Amaru II, będące przedmiotem obszernej literatury naukowej, miało na celu wypędzenie zniechęconych Hiszpanów i ustanowienie w ich miejsce inspirowanego przez Boga państwa neoinkaskiego. Głębia milenijnego impulsu napędzającego ruch i szerokość społecznego poparcia, jakie zdobył ten ruch, stanowią mocny dowód na głębokość kryzysu kulturowego wśród rdzennej ludności andyjskiej i metysów w późnym okresie kolonialnym. Wielkie Powstanie rozpoczęło się 4 listopada 1780 r. najazdem na indyjskie miasto Tinta w południowej prowincji Cuzco, gdzie rebelianci pojmali i stracili miejscowego urzędnika słynącego z nadużyć systemu repartimiento. Poruszając się na południe, rebelianci szybko przejęli kontrolę nad większością południowych wyżyn, od jeziora Titicaca po Potosí i dalej, co sugeruje wysoki stopień zaawansowanych przygotowań i planowania. W styczniu 1781 roku rebelianci rozpoczęli oblężenie starożytnej stolicy Inków, Cuzco. Oblężenie ustało wraz z szybkim przybyciem hiszpańskich posiłków i wkrótce po schwytaniu Tupaca Amaru II i licznych poruczników, a w maju 1781 roku stracono. Egzekucje nie położyły jednak kresu działalności rebeliantów w górach, ponieważ resztki armii Tupaca Amaru połączyły siły z podobnym ruchem dowodzonym przez niejakiego Tupaca Katari, oblegającego La Paz (Boliwia) od marca do października 1781 roku. Tupac Katari również został schwytany i w styczniu 1782 r. Hiszpanie wynegocjowali porozumienie pokojowe z ocalałymi przywódcami rebeliantów. Sporadyczne epidemie trwały przez początek lat osiemdziesiątych XVIII wieku na południowych i środkowych wyżynach. Szacuje się, że w czasie Wielkiego Powstania w latach 1780–1782 zginęło łącznie około 100 000 ludzi. W odpowiedzi na te kryzysy władze kolonialne wymusiły szybką odwet, próbując jednocześnie zająć się niektórymi pierwotnymi przyczynami przemocy, reformując system sądowy i selektywnie łagodząc obciążenia podatkowe. Jednak pamięć społeczna w Andach jest długa, a głębokie podziały społeczne ujawnione przez te masowe fale przemocy przetrwały. W kolejnych dziesięcioleciach elity kreolskie, metizo i indyjskie z Peru, Boliwii i przyległych górskich regionów andyjskich wyłoniły się jako jedne z najbardziej konserwatywnych w całej Ameryce Łacińskiej, a widmo przemocy oddolnej stanowiło stale obecne zagrożenie dla ich przywilejów i zainteresowania. Głębokie podziały społeczne i kulturowe ujawnione w epoce powstań w Andach pozostają dla niektórych obserwatorów wyraźnie widoczne do dnia dzisiejszego.

Banerji, Surendranath

(1848–1925) Indyjski mąż stanu

Surendranath Banerji (także Banerjea, Banerjee) był jednym z twórców współczesnych Indii i zagorzałym zwolennikiem autonomicznego narodu indyjskiego w ramach Wspólnoty Brytyjskiej. Urodził się w Kalkucie w rodzinie bramińskiej i po uzyskaniu tytułu licencjata z literatury angielskiej w Kalkucie, w 1869 r. udał się do Londynu, aby przystąpić do egzaminu kwalifikującego do indyjskiej służby cywilnej. (Egzamin ten nie był oferowany w Indiach aż do 1921 r.). Uzyskał wysoki wynik, ale został zdyskwalifikowany z powodu nieporozumienia co do jego wieku. Kiedy sprawa została wyjaśniona, otrzymał nominację na trzy lata, do czasu zwolnienia z pracy za drobne naruszenie przepisów. Banerji wspominał później, że te wczesne doświadczenia pokazały mu zasadniczą niesprawiedliwość rządów brytyjskich i bezsilność narodu indyjskiego pod ich rządami. Banerji wrócił do Indii, aby pracować jako dziennikarz i pedagog, a w 1876 roku założył Stowarzyszenie Indyjskie, pierwsze nacjonalistyczne stowarzyszenie polityczne w Bengalu (obszar obecnie podzielony między północno-wschodnie Indie i Bangladesz). Celem tego stowarzyszenia było zachęcanie Hindusów różnych wyznań do współpracy, choć nigdy nie zakończyła się ona pełnym sukcesem. Stowarzyszenie Indyjskie rzeczywiście służyło jako narzędzie indyjskiego ruchu nacjonalistycznego i przyciągało ambitnych członków indyjskiej klasy średniej i wyższej (jak sam Banerji), którzy poszukiwali większych możliwości politycznych i gospodarczych. W 1879 roku Banerji kupił gazetę *The Bengalee*, którą redagował przez 40 lat. Gazeta ta służyła jako rzecznik indyjskiego ruchu nacjonalistycznego i miała najwyższy nakład spośród wszystkich indyjskich tygodników tamtych czasów. Banerji był skutecznym mówcą politycznym i dwukrotnie został wybrany na przewodniczącego Indyjskiego Kongresu Narodowego. Opowiadał się za umiarem i realizacją reform w procesie politycznym i uważał, że celem polityki brytyjskiej powinno być ostateczne samorządność Indii. Argumentował także, że Indie powinny mieć konstytucję podobną do kanadyjskiej i że należy zapewnić podstawowe prawa obywatelskie, takie jak *habeas corpus*. Banerji otrzymał tytuł szlachecki w 1921 roku i przyjął stanowisko ministra samorządu lokalnego w Bengalu. Jego umiarkowane poglądy polityczne nie zawsze cieszyły się popularnością wśród miejscowej ludności i po porażce w 1924 r. przez bardziej radykalnego kandydata Swaraja (Partii Niepodległościowej), Banerji wycofał się z życia publicznego, aby napisać swoje wspomnienia, opublikowane w 1925 r. jako *A Nation in the Making*.

Banki Stanów Zjednoczonych, pierwszy i drugi

W latach 1791–1836 dwa banki posiadające uprawnienia federalne, oba z siedzibą w Filadelfii, pomagały Stanom Zjednoczonym zarządzać majątkiem narodowym i regulować działalność gospodarczą. Zawsze kontrowersyjne, każdy bank z kolei napotykał poważne przeszkody polityczne i zarządcze. Kiedy Andrew Jackson odmówił Drugiemu Bankowi nowego statutu, amerykański eksperyment z bankowością centralną dobiegł końca i powrócił dopiero w XX wieku. W 1790 roku sekretarz skarbu Alexander Hamilton przedstawił Kongresowi rozwiązanie, które według niego będzie trwałym rozwiązaniem chwiejnych finansów młodego narodu. Zaproponowany przez niego bank narodowy wywołał głęboko zakorzenione obawy dotyczące wykorzystania i nadużywania pieniędzy oraz nowe obawy dotyczące legalności. Niedawno ratyfikowana Konstytucja zawierała niewiele wskazówek w kwestiach monetarnych. Thomas Jefferson, ówczesny sekretarz stanu, był jednym z wielu Amerykanów, którzy wierzyli, że tylko monety – złote i srebrne – są uczciwe. Banknoty papierowe i instrumenty finansowe mogą być (i były) wykorzystywane do oszukiwania uczciwych ludzi, wzbogacając jednocześnie skorumpowanych biznesmenów i spekulantów. Utworzenie potężnego banku narodowego zwiększyło napięcia między Północą a Południem, rolnikami i kupcami, dłużnikami i wierzycielami. Niektórzy obawiali się, że europejscy inwestorzy wykorzystają bank do podważenia niepodległości narodowej. Po tajnym spotkaniu, na którym Hamilton zgodził się na plan utworzenia

dzielnicy stołecznej w pobliżu Wirginii, First Bank of the United States uzyskał od podzielonego regionalnie Kongresu statut na 20 lat. Otwarty w 1791 roku, był zarówno prywatną, dochodową korporacją, jak i agencją rządową. Pięciu z 25 dyrektorów banku było kandydatami na prezydenta, wymagającymi zatwierdzenia przez Senat. Do zadań publicznych banku należało wydawanie pieniędzy papierowych, pobieranie podatków federalnych i spłacanie długów federalnych, a wszystko to w imieniu skarbu państwa. Chociaż Prezydent Jefferson nigdy nie witał z radością tej potężnej instytucji, generalnie współpracował z nią harmonijnie. W międzyczasie rozmnożyły się banki prywatne i państwowe. Pod naciskiem lokalnych interesów, zwłaszcza po zakupie przez Jeffersona Luizjany w 1803 r., bank autoryzował osiem oddziałów regionalnych. W dobie powolnego podróżowania i komunikacji stanowiło to problem centralnego nadzoru i doprowadziło do skandalu dla Drugiego Banku. Jako największa amerykańska korporacja, bank był piorunochronem dla ataków politycznych. Kiedy statut banku wygasł w 1811 r., większością głosów w każdej izbie nie udało się uzyskać odnowienia. Nieufność prezydenta Jamesa Madisona do bankowości, dodana do potępień ze strony konkurujących banków państwowych i wrogości ze strony ważnych biznesmenów, pomogły zabić Pierwszy Bank, gdy zbliżała się wojna 1812 roku. Podczas gdy wojska brytyjskie zaatakowały Waszyngton i inne ważne miejsca, skarb państwa miał trudności z finansowaniem wojny i ochroną gospodarki. Wiele z 200 banków stanowych i regionalnych w kraju emitowało walutę papierową o wątpliwej wartości; niektóre banki upadły. Pod koniec wojny Madison wezwała do założenia nowego banku, podobnie jak spiker Izby Reprezentantów Henry Clay, który pomógł zabić pierwszy. W 1816 roku Drugi Bank Stanów Zjednoczonych zdobył przywilej na 20 lat i wkrótce został otwarty w nowej lokalizacji w Filadelfii. Drugi Bank, zorganizowany na tych samych zasadach publiczno-prywatnych, co poprzedni bank, miał trudne początki. W czasie paniki w 1819 r. gwałtownie ograniczył akcję kredytową, szkodząc swojej reputacji. W oddziale w Baltimore grupa urzędników, w tym kasjer James McCulloch, zdefraudowała ponad 1 milion dolarów. Jak na ironię, McCulloch także przyczynił się do wielkiego zwycięstwa banku w 1819 roku. Maryland na żądanie swoich banków stanowych nałożyła podatek na lokalną działalność banku federalnego. W swojej jednorodnej decyzji w sprawie McCulloch przeciwko Maryland Sąd Najwyższy uznał, że bank stanowi „konieczne i właściwe” wykorzystanie władzy federalnej i zakazał opodatkowania stanowego. W 1823 roku Nicholas Biddle z Filadelfii został awansowany na stanowisko prezesa banku i zaczął zmieniać jego misję nadzorczą i rolę w gospodarce. Powszechnie uważany za bankowego sukces, Biddle, chociaż brakowało mu przeszkolenia biznesowego, poniósłby porażkę polityczną, ponieważ jego arogancja i restrykcyjna polityka zderzyły się z fiskalną żywiołowością w epoce gwałtownego wzrostu. Andrew Jackson był przesiąknięty Jeffersonowskimi ideałami republikanizmu agrarnego. Sprzeciwiał się długowi publicznemu, pieniądźowi papierowemu i ulepszeniom finansowanym ze środków federalnych. Zamierzenia prezydenta wobec banku były zachwiane. Ponownie mianował Biddle'a, nazywając jednak bank „hydrą korupcji” w swoim pierwszym przesłaniu do Kongresu. Bliski krąg Jacksona, w tym nowojorski geniusz polityczny Martin Van Buren, miał dodatkowe powody, aby podcinać bank Biddle'a. Rywalizacja o dominację w bankowości toczyła się między Nowym Jorkiem a Filadelfią. Gdzie indziej jacksonowscy przedsiębiorcy i spekulanci wściekali się na wysiłki Biddle'a mające na celu ograniczenie kredytów i powstrzymanie inflacji. W roku 1832, będącym rokiem wyborów prezydenckich, Biddle popełnił poważny błąd polityczny. Pozwolił przywódcom politycznym sprzeciwiającym się Jacksonowi, w tym Henry'emu Clayowi, przekonać go, aby wymusił rękę na Jacksonie, naciskając na odnowienie statutu cztery lata wcześniej. Kongres przyjął przedłużenie, ale nie mógł odrzucić lipcowego weta prezydenta, pierwszego znaczącego weta w historii Stanów Zjednoczonych. W swoim ognistym przesłaniu Jackson nazwał bank wrogiem „pokornych członków społeczeństwa — rolników, mechaników i robotników”. Jackson, z łatwością pokonując Claya i wygrywając drugą kadencję, nie był zadowolony, że pozwolił bankowi dokończyć pozostałe lata. Jesienią 1833 roku sekretarz skarbu Roger B. Taney (późniejszy prezes Sądu Najwyższego) znalazł sposoby na transfer depozytów rządowych z banku do tak zwanych „zwierzęcych” banków, które

wspierały inicjatywy Jacksona. Do roku 1836, kiedy bank przestał istnieć, depozyty przeniesiono do 91 z 600 banków w kraju. Śmierć Drugiego Banku Stanów Zjednoczonych nie była jedyną przyczyną orgii akcji kredytowej, spekulacji i upadku banków, które podsyciły panikę w 1837 r., ale był to ważny czynnik. Finansowe i polityczne spory o złoto lub srebro, dolara czy twardą walutę toczyły się w XIX wieku, podsycając populizm po wojnie secesyjnej. Scentralizowana bankowość nie pojawiła się ponownie aż do ustanowienia systemu bankowego Rezerwy Federalnej w 1913 roku za prezydenta Woodrowa Wilsona.

Berlin, Kongres (1878)

Kongres berliński w lipcu 1878 r. odbył się w odpowiedzi na nacjonalistyczne bunty przeciwko Turkom osmańskim na Bałkanach w latach 1875–1877. W 1875 r. chłopcy w Bośni zbuntowali się przeciwko swoim tureckim właścicielom ziemskim, sprowadzając na pomoc inne państwa słowiańskie, takie jak Serbia i Czarnogóra. Chociaż Turcy pokonali Serbów i Czarnogórców, pożoga bałkańska rozprzestrzeniła się na Bułgarię, gdzie ludność wzrosła w buncie przeciwko panowaniu tureckiemu. Okrucieństwa, jakich dopuszczono się wobec bułgarskich powstańców – rzeczywiste, wyimaginowane i wyolbrzymione – wywarły wpływ na opinię publiczną w Europie. W następstwie tych buntów nastroje państw słowiańskich poparły rosyjską interwencję, która miała przyjść na ratunek ich prawosławnym współwyznawcom i słowiańskim braciom. Wyruszyli na wojnę latem 1877 r., a na początku 1878 r., po energicznym oporze Turcji, siły zbliżyły się do Konstantynopola, stolicy osmańskiej. Następnie Turcy podpisali traktat z San Stefano. Na tych warunkach Serbia i Rumunia uzyskały oficjalną niepodległość (od dawna cieszyły się faktyczną suwerennością), a Czarnogóra potwierdziła swoją niepodległość. To strach przed innymi potężnymi narodami, zwłaszcza Austrią i Wielką Brytanią, doprowadził do zwołania kongresu. W rzeczywistości traktat z San Stefano został zawarty, ponieważ mocarstwa te groziły interwencją. Austria przeniosła wojska na granicę Rumunii, gdzie w razie potrzeby mogłyby uderzyć na flankę wojsk rosyjskich, a flota brytyjska wpłynęła do cieśnin sąsiadujących z Konstantynopolem, aby zbombardować Konstantynopol, gdyby Rosja próbowała go zdobyć. Obawa ta wiązała się z kwestią wschodnią, która dotyczyła kontroli Cieśniny, w tym dostępu do Cieśniny Dardenelskiej (kontrolującej szlak między Morzem Czarnym), Morza Śródziemnego i Bosforu (łącnika Azji z Europą). Upadek Turcji, władcy Cieśnin, wzbudził strach i niepewność co do przyszłości tych ważnych korytarzy. Kiedy Brytyjczycy zauważyli, że wejście Rosji do Konstantynopola będzie powodem do wojny, podpisano Traktat San Stefano. Nie zważając na niepokoje innych mocarstw europejskich, Rosja podyktowała traktat mający na celu utworzenie ogromnej Bułgarii, która obejmowałaby nie tylko samą Bułgarię, ale większość Macedonii od Morza Egejskiego po granicę z Serbią. Zajęto inne tereny tureckie (z wyjątkiem Albanii), a Rosja zaanektowała terytoria, które podbiła na Kaukazie. Austria i Włochy były przeciwne traktatowi, a Wielka Brytania obawiała się, że rosyjska dominacja w Cieśninach zagrozi brytyjskiej dominacji na Morzu Śródziemnym i na drodze do Indii. Inne państwa bałkańskie, takie jak Grecja i Serbia, sprzeciwiały się utworzeniu dużej Bułgarii, a Rumunia była oburzona utratą całej Besarabii na rzecz Rosji i części południowej prowincji Dobrudży na rzecz Bułgarii. Kanclerz Niemiec Otto von Bismarck zdał sobie sprawę, że jego starannie skonstruowany system sojuszy zostanie rozdarty, dlatego zaprosił Rosję, Wielką Brytanię i Austrię na konferencję, której gospodarzem byli Niemcy, która odbyła się w Berlinie. Wyniki tego kongresu berlińskiego (w którym uczestniczyły także Francja i Włochy) były znacznie mniej korzystne dla Rosji, która musiała oddać część zdobytych przez siebie terytoriów na Kaukazie. W efekcie Bismarck wspierał Austrię zamiast innego rosyjskiego członka Ligi Trzech Cesarzy, składającego się z Austrii, Niemiec i Rosji. Bułgaria San Stefano została podzielona na trzy części. Rumelia Wschodnia, jej południowo-wschodnia część, otrzymała chrześcijańskiego namiestnika, pozostawała jednak pod kontrolą wojskową i policyjną Turków (w 1885 r. została przyłączona do Bułgarii). Północ stała się praktycznie niezależną monarchią pod rządami króla (w 1908 roku ogłoszono jej niepodległość), a resztę, w tym Macedonię, zwrócono Turkom. Nastąpiły inne

zmiany. Grecja otrzymała Tesalię na północy; Wielka Brytania przyjęła Cypr jako protektorat; a Austria otrzymała prowincje Bośni i Hercegowiny jako protektoraty. Wynik Kongresu Berlińskiego był ostatecznie negatywny. Choć premier Wielkiej Brytanii Benjamin Disraeli poinformował Turków, że dano im chwilę wytchnienia, to jednocześnie cynicznie zauważył, że wątpi, czy z niej skorzystają. Miał rację w tym założeniu. Rosja oddaliła się od sojusznika Niemiec, Austrii, i zbliżyła się do Francji, największego wroga Niemiec. Przejęcie Bośni i Hercegowiny przez Austrię rozwścieczyło Serbów, którzy rozpoczęli kampanię o terytorium, która ostatecznie doprowadziła do I wojny światowej, kiedy w Sarajewie, stolicy Bośni, zamordowano austriackiego następcę tronu.

Bismarck, Otto von

(1815–1898) niemiecki mąż stanu

Otto von Bismarck urodził się 1 kwietnia 1815 roku w rodzinnym majątku Schoenhausen w Prusach. W tym samym roku Prusy ponownie stały się najważniejszym krajem w Niemczech, kiedy ich armia pod dowództwem feldmarszałka von Blüchera pomogła brytyjskiemu księciu Wellington pokonać Napoleona I pod Waterloo 18 czerwca 1815 roku. Bismarck pochodził z dziedzicznej kasty wojowników Junkrów, pruska szlachta, która przed wiekami stanowiła czołową pozycję w kampaniach krzyżackich w ich wojnach w Europie Wschodniej. Początkowo Bismarck nie poszedł w ślady tradycyjnego pruskiego Junkra wzywającego do wojska, ale podjął studia prawnicze w Hanowerze, Getyndze i Berlinie. Bismarck wykazywał niechęć do praktyki prawniczej; jego zainteresowania skupiały się na karierze w dyplomacji. Kiedy w 1848 r. przez Europę przetoczyła się fala rewolucji, Bismarck był konserwatystą i odetchnął z ulgą, widząc, że rewolucje w dużej mierze kończą się niepowodzeniem. We Francji rewolucja zakończyła się sukcesem i do władzy wybrany został Napoleon III, bratanek starej nemezis Prus, Napoleona. Niemniej jednak Bismarck nie był konserwatystą doktrynerem, ale raczej pragmatykiem politycznym, gotowym do przyjęcia idei liberalizmu politycznego, które przyniosłyby korzyści Prusom. Przez całą swoją karierę Bismarcka cechowała zdolność przystosowania się do polityki, co pomogło mu uczynić go głównym mężem stanu swoich czasów. Bismarck stał się wschodzącą gwiazdą pruskiej służby dyplomatycznej, która była szybką drogą do sukcesu w królestwie od czasów Fryderyka Wielkiego, który swoją śmiercią w 1786 roku uczynił ze stosunkowo małej monarchii jedną z wielkich potęg w Europie. Wystano go, aby reprezentował Prusy we Francji w 1862 r. i w carskiej Rosji w 1859 r., dwóch z trzech krajów, które mogły albo pomóc – albo przeszkodzić – zagranicznym interesom Prus. Cesarstwo Austriackie, jako spadkobierca starego Świętego Cesarstwa Rzymskiego, które Napoleon zniszczył w 1806 roku, okazało się najważniejszym zagrożeniem dyplomatycznym dla ambicji pruskich. Choć Świętego Cesarstwa Rzymskiego już nie było, na jego miejscu istniała Konfederacja Niemiecka, a Prusy irytowały podporządkowanie się Austrii. W 1851 roku król Fryderyk Wilhelm IV, w uznaniu lojalności Bismarcka podczas powstania 1848 roku, powołał go do sejmu, czyli zgromadzenia, Konfederacji jako przedstawiciela Prus. W taki czy inny sposób von Bismarck pozostanie w centrum spraw niemieckich przez następne cztery dekady. W tym czasie Wielka Brytania rządzona przez królową Wiktorię traktowała rozwój sytuacji w Europie, pod warunkiem, że jedno z mocarstw nie stanie się zbyt potężne, jako interes drugiej kategorii w stosunku do interesów rozwijającego się imperium brytyjskiego za granicą. Bismarck od początku dał jasno do zrozumienia, że nie podoba mu się pozwalanie Austrii na przejmowanie przywództwa w sprawach niemieckich i uważa, że zamiast tego powinny przewodzić Prusy. Po sprawowaniu funkcji ministra Prus we Francji i Rosji oraz przedstawiciela Prus w niemieckim sejmie federalnym we Frankfurcie, w 1862 r. został nagrodzony stanowiskami ministra spraw zagranicznych i premiera Prus. Dobrze wyszkolony w dyplomacji wśród wielkich mocarstw, mógł zostać a polityka w Prusach jest zupełnie inną grą niż dyplomatyczna gra narodów. Królowie i Bismarck niechętnie zamieszkali z politycznymi liberałami i zdali sobie sprawę, że jeśli kraj ma w ogóle rządzić, konieczne jest pewne dostosowanie się do

liberalizmu. Bismarck postrzegał armię jako klucz do przyszłości Prus. 1 lutego 1864 roku połączona armia prusko-austriacka przekroczyła granicę niemiecką, aby najechać Szlezwik-Holsztyn i okupujący go garnizon duński. W sierpniu 1865 r. Konwencja Gasteina przydzieliła Holsztyn Austrii, a Szlezwik Prusom. Choć sytuacja wydawała się rozwiązana, Bismarck potajemnie miał nadzieję na casus belli, przyczynę wojny z Austriakami. Po wzajemnych atakach w parlamencie Konfederacji Niemieckiej między przedstawicielami Prus i Austrii ostatecznie nastąpiła inwazja Prus na Holsztyn okupowany przez Austrię. Wkrótce wybuchły otwarte działania wojenne między Prusami a Austrią. 3 lipca 1866 roku pruski dowódca Helmuth von Moltke przypuścił atak na Austriaków i ich węgierskich sojuszników. W wojnie sześciotygodniowej Prusacy i ich niemieccy sojusznicy pokonali Austriaków i Węgrów. Pokój między Prusami a Austrią przystąpił do traktatu praskiego w sierpniu 1866 roku. Dla Bismarcka porażka Austrii była jedynie środkiem do usunięcia Austrii z niemieckiego równania – pozostawienia losu Niemiec w rękach Prusów. W związku z tym z wojny wyszła Konfederacja Północnoniemiecka, którą Bismarck postrzegał jako odskocznię do całkowitego dominacji Prus nad państwami germańskimi. Bawaria, pretendent do tytułu z południa, również została upokorzona – ale nie zmiotczona – podczas wojny austriackiej. Po usunięciu z równania Austro-Węgrów Franciszka Józefa na scenie europejskiej był tylko jeden gracz mający plany wobec Niemiec: cesarz Francji Napoleon III. Choć Ludwik Napoleon Bonaparte został wybrany powszechnie w następstwie rewolucji francuskiej w 1848 r., w 1852 r. przejął władzę w wyniku wojskowego zamachu stanu, podobnie jak jego wujek w listopadzie 1799 r. Napoleon zaczął postrzegać siebie także jako arbitra spraw niemieckich, czego Bismarck nie mógł znieść. Początkowo Napoleon pragnął jedynie terytorialności odszkodowania od Bismarcka w zamian za jego neutralność w wojnie sześciotygodniowej. Kiedy jednak Napoleon zdecydował, że chce Luksemburga, Bismarckowi udało się zgromadzić niemiecki sprzeciw wobec francuskich pragnień na niemieckiej ziemi. Punkt zapłonu nastąpił jednak w Hiszpanii. Po obaleniu królowej hiszpańskiej Izabeli II w 1868 r. nastąpił kryzys sukcesyjny. Hiszpania szukała kandydata na tron i zdecydowała się na członka rodu Hohenzollernów – panującego domu króla pruskiego Wilhelma I. Napoleon obawiał się okrążenia i napięcie wzrosło zarówno we Francji, jak i w Prusach. Kandydatura Hohenzollerna została wycofana, ale Napoleon III w głupi sposób kontynuował naciski dyplomatyczne, aby wyglądało to na wyraźny triumf Francji. Zamiast otrzymać strategiczny cios, Bismarck sfałszował to, co niesławne. Telegram Emsa do króla Wilhelma I, aby wyglądało na to, że Francuzi celowo próbowali upokorzyć pruskiego monarchę. Wynik końcowy był przewidywalny. Podniosła się duma francuska, a Napoleon odpowiedział wrogością. 19 lipca Francja wypowiedziała wojnę Prusom. W sierpniu 1870 roku Francja i Prusy, wspierane przez Konfederację Północnoniemiecką, rozpoczęły działania wojenne. Od początku szanse były na korzyść Prus i ich sojuszników: w obliczu 400 000 żołnierzy Napoleon III był w stanie zgromadzić jedynie około połowę tej liczby. 2 września 1870 roku Napoleon poddał się Niemcom. Mając swego rodzaju pokój z Francją, Bismarck osiągnął swój cel. Niemcy zostały zjednoczone pod rządami nowego cesarza, czyli cesarza Wilhelma I. Bismarck nie miał już aspiracji terytorialnych. Zamiast tego poświęcił swoją karierę, aby nowe cesarskie Niemcy mogły rozwijać się w pokoju. Po militarnej neutralizacji Francji (przynajmniej na jakiś czas) Bismarck poświęcił się Cesarstwu Austriackiemu, Podwójnej Monarchii i carskiej Rosji. Celem Bismarcka było zasadniczo odtworzenie równowagi sił ustanowionej przez Kongres Wiedeński, który przyniósł 40 lat pokoju do czasu, gdy Wielka Brytania i Francja stanęły twarzą w twarz z Rosją w wojnie krymskiej toczącej się w latach 1854–1856. Pokój, którego szukał dla cesarskich Niemiec, przyniósł korzyści także reszcie Europy i stał się jego trwałym wkładem w historię. Bismarck, minister-prezydent (premier) Prus i Żelazny Kanclerz Cesarstwa Niemieckiego, zmarł 30 lipca 1898 r. Nie dożył chwili, gdy awanturnicza polityka Wilhelma II przyczyniła się do wybuchu I wojny światowej w sierpniu Rok 1914 i ostateczne zniszczenie Cesarstwa Niemieckiego, nad stworzeniem i zachowaniem z taką pasją pracował.

Bolívar, Simon

(1783–1830) wyzwoliciel Ameryki Południowej

Czczony w całej hiszpańskojęzycznej Ameryce łaćwińskiej jako „Wyzwolicieł”, którego determinacja zmusiła Hiszpanię do przyznania niepodległości rodzącym się państwom narodowym Ameryki Południowej w latach dwudziestych XIX wieku, Simón Bolívar zajmuje wyjątkową pozycję być może największego patrioty i bohatera Ameryki łaćwińskiej. Posągi i popiersia Bolívara zdobią place publiczne na całym kontynencie, podczas gdy jego współczesne znaczenie pozostaje wyraźnie widoczne, jak w przypadku rewolucji boliwariańskiej w Wenezueli, będącej pomysłem prezydenta Hugo Cháveza, wybranego w 1998 r. Ten powszechny szacunek ostro kontrastuje ze współczesną opinią Bolívara w latach przed śmiercią, kiedy wiele elit Ameryki łaćwińskiej piętnowało go jako autokratę i dyktatora. Jego trajektoria polityczna jest przedmiotem obszernej literatury, ponieważ jego filozofia polityczna ewoluowała od szerokiego republikanizmu i demokratycznego idealizmu na początku XIX wieku do antydemokratycznej autokracji i odrzucenia ideałów republikańskich pod koniec lat dwudziestych XIX wieku. Na kilka tygodni przed śmiercią z powodu gruźlicy Bolívar sam wyraził swoje rozczarowanie i ubolewał nad niepowodzeniem w realizacji swojej wizji politycznie zjednoczonego państwa narodowego obejmującego całą Amerykę Południową, kiedy w słynnym oświadczeniu oświadczył: „Ameryką nie da się rządzić. . . kto służy rewolucji, orze morze”. Jego lament okazał się proroczy, zapowiadając endemiczne wojny domowe, które spustoszyły większość pierwszego stulecia niepodległości Ameryki łaćwińskiej. Urodzony 24 lipca 1783 roku w Caracas, stolicy prowincji Wenezueli Wicekrólestwa Wielkiej Kolumbii, Simón Bolívar był synem Juana Vicente Bolívara i Marii de la Concepción Palacios y Blanco, jednej z najwybitniejszych kreolskich (amerykańskich urodzonych w Hiszpanii) rodzin w 20-tysięcznym mieście. Jego edukacja była eklektyczna i niekonwencjonalna, pod wpływem wyłaniających się oświeceniowych ideałów republikanizmu, suwerenności ludu i demokracji, a także romantycznych poglądów na temat natury i sztuki. W młodości dużo podróżował po Europie i Ameryce Północnej, kontynuując studia w Madrycie, południowej Francji i gdzie indziej. Ożenił się w maju 1802 roku w Madrycie, a osiem miesięcy później zmarła jego żona. Było to katastrofalne wydarzenie osobiste, które, jak później twierdził, zmieniło trajektorię jego życia. „Gdybym nie został wdowcem. . . Nie powinienem być generałem Bolíwarem ani Wyzwolicielem” – zauważył później. Po powrocie do Europy w grudniu 1804 roku wziął udział w koronacji Napoleona I w Paryżu, która pozostawiła niezatarte wrażenie. Szczególnie uderzył go powszechny uwielbienie dla cesarza francuskiego, które wyobrażał sobie jako wyzwolenca Ameryki Południowej spod panowania hiszpańskiego. W sierpniu 1805 roku na Monte Sacro na obrzeżach Rzymu uroczyście ślubował, że „nie spocznie na ciele i duszy, dopóki nie zerwę łańcuchów, które wiążą nas z wolą Hiszpanii”. Następne dwie dekady spędził na walce aby spełnić tę przysięgę. Kampanie wojskowe Bolívara przeciwko armiom hiszpańskim, których kulminacją była niepodległość Ameryki łaćwińskiej, stanowią temat obszernej literatury. Ewolucję jego filozofii politycznej widać w trzech kluczowych dokumentach. Pierwszy, List z Jamajki z 6 września 1815 roku, zawierał krytyczną ocenę statusu. Ruchy rewolucyjne w Ameryce łaćwińskiej i szereg prognoz dotyczących przyszłości Ameryki łaćwińskiej. Poglądy polityczne inspirujące List z Jamajki Bolívara można scharakteryzować jako szeroko nacjonalistyczne i republikańskie. Drugi dokument, główne przemówienie przed Kongresem w Angosturze w 1819 r., wykazał znacznie większy nacisk na potrzebę jedności politycznej i silnej władzy wykonawczej. Trzeci dokument, konstytucja Boliwii z 1825 r., stanowi szczyt politycznej zmiany Bolívara w kierunku wiary w jednolitą władzę wykonawczą i silne państwo centralne oraz jego obaw przed wojną domową i anarchią polityczną. Wiele z jego prognoz dotyczących przyszłości Ameryki łaćwińskiej okazało się trafnych, zwłaszcza jeśli chodzi o monumentalne trudności w rządzeniu terytoriami bez tradycji demokracji i naznaczonymi głębokimi podziałami rasowymi i klasowymi. Rzeczywiście, przez całą swoją karierę Wyzwolicieł Bolívar starał się osiągnąć rewolucję polityczną, niezależność od Hiszpanii, bez wywoływania oddolnej rewolucji społecznej. Co ciekawe, w dużej mierze mu się to udało. Proces, w wyniku którego popularne

wspomnienia o Bolívarze przekształciły się tak dramatycznie po jego śmierci, z pogardzanego autokraty w popularnego bohatera i wyzwoliciela, stanowi kolejną zagadkę w historii tego szanowanego patrioty z Ameryki Łacińskiej

Brahmo i Arya Samaj

Brahmo Samaj i Arya Samaj to dwie ważne instytucje, które rozwinęły się w XIX-wiecznych Indiach wbrew istniejącym praktykom społecznym. Wpływ Zachodu spowodował renesans społeczny i kulturowy w Indiach. Uważano, że aby zregenerować społeczeństwo, niezbędne są nowoczesne nauki i idee rozumu. Ram Mohan Roy, zajmujący kluczową pozycję w przebudzeniu, był założycielem Brahmo Sabha w 1828 roku, znanego później jako Brahmo Samaj. Roy był oświeconym myślicielem i dobrze orientował się w sanskrycie, angielskim i arabskim. Jako znakomity znawca Wed był także wielkim wielbicielem Jezusa Chrystusa. Roy chciał przeprowadzić reformę w społeczeństwie hinduskim, które popadło w stagnację. Wkradło się takie zło, jak system sati (suttee), polegający na samooczernianiu wdów, małżeństwach dzieci, poligamii i innych chorobach społecznych. Celem Brahmo Samaj było uwolnienie społeczeństwa hinduskiego od zła i praktykowanie monoteizmu. Włączając najlepsze nauki innych religii, miał na celu stworzenie społeczeństwa opartego na rozumie i Wedach. Rozpoczął się złoty wiek w społeczeństwie wedyjskim. Rajnarain Bose, Debendranath Tagore i Keshab Chandra Sen wzbogacili Samaj poprzez wpajanie nowatorskich idei, których celem było zreformowanie hinduskiej religii i społeczeństwa. Bose używał hinduskich pism świętych, takich jak Wedy, Upaniszady i Bhagawadgita, jako świętych ksiąg Hindusów. Debendranath Tagore, ojciec Rabindranatha Tagore, wskrzesił Brahmo Samaj, który popadł w stan uśpienia po śmierci Roya w 1843 r. Założył gałęzie Samaj i wypowiadał się przeciwko kultowi bożków, pielgrzymkom i rytuałom społeczeństwa hinduskiego. Liczba członków Samaj nadal rosła; od sześciu w 1829 r. do 2000 po 1835 r. Począwszy od Bengal, rozprzestrzenił się na różne części Indii. Ale doszło do schizmy, ponieważ Debendranathowi i starszemu pokoleniu nie spodobały się radykalne idee Sena, który w 1866 roku utworzył Brahmo Samaj w Indiach. Starsza organizacja nazywała się Adi (oryginalna) Brahmo Samaj.

EMANCYPACJA KOBIET HINDUSKICH

Krucjata Brahmo Samaj doprowadziła do wyzwolenia hinduskich kobiet w owczarni Samaj. W 1872 r. rząd brytyjski przyjął ustawę o małżeństwach cywilnych, zakazującą małżeństw dzieci i poligamii, a także zniesienia różnic kastowych. Kiedy Sen naruszył ten czyn w czasie małżeństwa swojej córki, w 1878 r. nastąpił kolejny rozłam w Brahmo Samaj w Indiach wraz z utworzeniem Sadharana (wspólnego) Brahmo Samaj przez Anandę Mohana Bose i innych. Brahmo Samaj wykonał godną pochwały pracę na polu edukacji. Elita miejska zachodnich i południowych Indii znalazła się pod jego urokiem. Pozostał swego rodzaju duchem przewodnim zreformowanego społeczeństwa hinduskiego. W czasie I wojny światowej posiadała 232 oddziały w największych miastach Azji Południowej i Południowo-Wschodniej. Oprócz laureata Nagrody Nobla Rabindranatha Tagore'a w XIX wieku członkami Kongresu byli prezydenci Kongresu i przywódcy nacjonalistyczni, tacy jak Surendranath Banerji i Bipin Chandra Pal. Swami Dayananda Saraswati założył Arya Samaj w kolonialnym mieście Bombaj w 1875 roku, ale jej rozwój nastąpił w Pendżabie po założeniu Lahore Arya Samaj trzy lata później. Szybko rosła w różnych częściach Indii, z prowincjonalnymi gałęziami w Uttar Pradesh (1886), Radżastanie (1888), Bengal (1889) i Madhya Pradesh (1889). Rozprzestrzenił się także na Imperium Brytyjskie poza Indiami, zwłaszcza w Republice Południowej Afryki, na Fidżi i Mauritiusie, gdzie żyli ludzie pochodzenia indyjskiego.

USUWANIE NIEDOTYKALNOŚCI

Dayananda Saraswati był przeciwny bałwochwalstwu, politeizmowi, rytuałom, systemowi kastowemu, dominacji braminów i dogmatycznym praktykom hinduizmu. Rozpoczął krucjatę na rzecz równości

społecznej, usunięcia nietykalności i na rzecz edukacji kobiet oraz małżeństw dorosłych, wdów i małżeństw międzykastowych. Podróżował po Indiach, szerząc swoje przesłanie. Promował naukę wedyjską i jej świętość swoim hasłem „Wróć do Wed”. Nie należy jednak błędnie interpretować jego stanowiska jako zachęającego do powrotu do czasów wedyjskich; On wykazał racjonalność w swoim podejściu do reform w hinduizmie. Wedy należało interpretować ludzkim rozumem. Odrzucił także wszelkie formy przesądów. Był pod wpływem intelektualnych tradycji rozumu i nauki Zachodu. Przetłumaczył Wedy i napisał trzy ważne książki: Satyarth Prakas, Veda-Bhashya Bhumika i Veda-Bhashya. Spośród Dziesięciu Zasad Arya Samaj najważniejsze były: nieomylność Wed, znaczenie prawdy, dobro innych, wspieranie duchowego dobrobytu i przekazywanie jednej setnej swoich dochodów na rzecz Samaj. W przeciwieństwie do ortodoksyjnego hinduizmu, Arya Samaj witała Hindusów, którzy przyjęli inne religie albo z własnej woli, albo z powodu siły. Suddhi (nawrócenie poprzez rytualne oczyszczenie) wywołało w XX wieku wiele kontrowersji. Niektórzy historycy uważali, że program religijny Samaj był jednym z czynników odpowiedzialnych za rozwój komunalizmu. Od lat 90. XIX wieku był także zaangażowany w ruch na rzecz ochrony krów, co doprowadziło do powszechnej przemocy społecznej. Po śmierci Saraswati Arya Samaj stała się agresywna. Głosił wyższość Arya dharmy (religii) i przyczynił się do powstania pan-hinduskiego ruchu odrodzenia. Jednym z celów Arya Samaj było szerzenie edukacji, która dokonała pionierskiej pracy, zakładając szkoły i uczelnie w całym kraju. Szkoła anglo-wedyjska Dayanand została otwarta w Lahore w 1886 roku, a trzy lata później została przekształcona w szkołę wyższą. Kampania edukacyjna Samaj spowodowała schizmę w jej szeregach. Frakcja ortodoksyjna uważała nauki Dayanandy za credo Samaj, podczas gdy grupa liberalna postrzegała go przede wszystkim jako reformatora. Po rozłamie w 1893 r. grupa ortodoksyjna kontrolowała główne gałęzie Samaj, w tym Arya Pratinidhi Sabha. Grupa ta kładła nacisk na ponowne nawrócenie Hindusów poprzez suddhi. Wskrzeszając ideały wedyjskie, w 1902 roku założyli Gurukul Kangri w Haradwar. Skrzydło liberalne skoncentrowało się na pomocy humanitarnej, a szkoły anglo-wedyjskie Dayanand, oprócz wartości indyjskich, promowały nowoczesne programy nauczania. Arya Samaj pozostawała na czele agitacji politycznej przeciwko brytyjskim rządóm kolonialnym, a Lala Rajpat Rai z Arya Samaj była ważnym przywódcą frakcji ekstremistycznej Indyjskiego Kongresu Narodowego.

Brazylia, niepodległość republiki

W przeciwieństwie do wielu krajów hiszpańsko-amerykańskich, które walczyły o niepodległość, a następnie założyły republiki, portugalska kolonia Brazylia uzyskała niepodległość praktycznie bez rozlewu krwi i pozostała pod rządami tej samej rodziny królewskiej, która niegdyś rządziła tym terytorium z daleka. Stąd niepodległość Brazylii wiązała się z dużym stopniem ciągłości. Zniesienie monarchii pod koniec XIX wieku oznaczało zerwanie przez Brazylię z jej europejską przeszłością, chociaż ewolucja gospodarcza i kulturowa zachodząca w pierwszych kilku dekadach niepodległości przygotowała drogę do zmian politycznych, dogłębnie zmieniając brazylijskie postawy i społeczeństwo. Armie Napoleona I rozbiły obie monarchie iberyjskie; portugalskiego księcia, w przeciwieństwie do swojego hiszpańskiego odpowiednika, postanowił wykorzystać zagraniczne posiadłości swojego kraju i w 1807 r. przeniósł rodzinę królewską do Brazylii. W Rio de Janeiro, nowej stolicy imperium portugalskiego od 1808 r., João został samodzielnym królem w 1814 r., po śmierci nieźrównoważonej psychicznie królowej, dla której był regentem. Kiedy został królem, João ogłosił Brazylię królestwem o statusie równym Portugalii. Ta nowa pozycja umożliwiła swobodniejszy handel i doprowadziła do powstania różnych instytucji w Rio de Janeiro, w tym akademii marynarki wojennej, szkoły medycznej i pierwszej brazylijskiej gazety. Dalej, nowy król ustanowił w Rio pełny dwór królewski, składający się z 15 000 dworzan, biurokratów i rodzin arystokratycznych, które również zgodziły się na wygnanie z Portugalii. Elity portugalskie przybyły do Brazylii z silnym poczuciem swoich racji i uznaniem dla kultury francuskiej, która nie została zniszczona przez podbój ich kraju przez Napoleona. Brazylia przeżyła stosunkowo płynną transformację z wyzyskiwanej kolonii w suwerenne państwo z rezydencją

własnego monarchy. Nie wszyscy Brazylijczycy docenili obecność portugalskiej monarchii w Rio. Chociaż sam João stał się dość popularny, jego dworzanie nie. W latach poprzedzających powrót João do Portugalii w 1821 r. Brazylijczycy zaczęli manifestować rosnący nacjonalizm, który wywołał bunty, w tym bunt w 1817 r. w Recife. Francuskie praktyki i estetyka przeniknęły brazylijską elitarną kulturę, ale poza tym coraz większa liczba Brazylijczyków nabrała przekonania, że poradzą sobie bez ciągłej obecności Europejczyków w swoim kraju. Po powrocie do Europy, aby bronić swojego tronu przed portugalskimi republikanami, João zostawił swojego syna Pedro w Brazylii, aby pełnił funkcję księcia-regenta. Pedro posłuchał rady ojca i wkrótce zaczął bardziej identyfikować się z Brazylią niż z Portugalią. Odrzucił żądanie portugalskich Korteżów dotyczące jego powrotu i wyrażenia zgody na degradację Brazylii z powrotem do statusu kolonii. Żona Pedra, Leopoldina, wraz z grupą brazylijskich Kreoli, w tym José Bonifacio de Andrada e Silva, zachęcała swojego księcia do przeprowadzenia ruchu niepodległościowemu. Pedro wypowiedział swoje słynne Grito de Ipiranga 7 września 1822 roku, jadąc wzdłuż rzeki Ipiranga. Zdjął portugalskie barwy ze swojego munduru i oświadczył: „Nadeszła godzina! Niepodległość albo śmierć!” Pomimo pewnego sprzeciwu garnizonów wojskowych i słabego ataku floty portugalskiej, Brazylia uzyskała niepodległość do 1824 roku, prawie bez rozlewu krwi. Pierwsze zgromadzenie konstytucyjne w 1823 r. podjęło próbę stworzenia monarchii konstytucyjnej, której Pedro był jedynie figurantem. Jednak Pedro rozwiązał to zgromadzenie i zwołał mniejszą grupę, która napisała znacznie bardziej konserwatywną konstytucję, która odpowiadała jego gustom. Republikanie w Pernambuco wyrazili swój sprzeciw wobec porozumienia; niechęć do portugalskich doradców Pedra i jego arogancja nie podobały się wielu Brazylijczykom, którzy w przeciwnym razie zaakceptowaliby posiadanie cesarza. Monarchia przetrwała wczesne lata niepewności. Po uzyskaniu niepodległości Brazylia doświadczyła okresu względnej stabilności, jeśli nie jedności. Kraj nawiązał bliskie stosunki handlowe i finansowe z Wielką Brytanią, choć przewaga była całkowicie po stronie mocarstwa europejskiego. Brazylia narosła ogromny deficyt handlowy z Wielką Brytanią, co przełożyło się na problemy monetarne w kraju. Typowa dla Ameryki Południowej polaryzacja między konserwatystami i liberałami stała się również charakterystyczna dla brazylijskiej polityki, chociaż układy różniły się nieco: konserwatyści reprezentowali miejską służbę cywilną i kupców, podczas gdy liberałowie związali się z zamożnymi właścicielami ziemskimi z północy i południa. Liberalni właściciele ziemscy przejęli kontrolę nad zgromadzeniem ogólnym, ale napotkali opór wobec ich programu modernizacji ze strony raczej autokratycznego Pedra.

INFLACJA I UPADEK

Władza cesarza spadła po nieudanej wojnie z Argentyną o kontrolę nad Banda Oriental, które zostało przyłączone do Brazylii w 1820 roku jako prowincja Cisplatine, ale wkrótce stało się znane jako Urugwaj. Rząd brazylijski zareagował na kryzys finansowy wywołany deficytem w handlu zagranicznym i wojną, drukując papierową walutę bez wsparcia rezerw złota. Wynikająca z tego inflacja i załamanie wartości brazylijskiego pieniądza rozniewały miejskich pracowników najemnych i kupców, którzy połączyli siły z liberałami, aby przeciwstawić się polityce rządu Pedra I. Cesarz zmobilizował siły zbrojne, aby stłumić protestujących, ale doszedł do wniosku, że najlepiej będzie opuścić miejsce zdarzenia. abdykował na rzecz swojego pięcioletniego syna, przyszłego Pedro II. Podczas regencji liberałowie przekazali asortyment reformy konstytucyjnej, które zapanowały we władzy wykonawczej i osłabiły władzę centralną w stosunku do państw. Federalizm uwolnił jednak energię, którą wcześniej kontrolował rząd centralny, a po 1835 r. bunty rozprzestrzeniły się na północ/Amazonię i południowe obszary hodowli bydła. W odpowiedzi zgromadzenie cofnęło decentralizację; liberałowie współpracowali z konserwatystami, przynajmniej tymczasowo, w obronie jedności Brazylii przed takimi siłami dośrodkowymi. Pedro II wstąpił na tron wcześniej, w wieku 15 lat, i zapewnił narodowi brazylijskiemu ognisko lojalności. Monarchia w dalszym ciągu zapewniała Brazylii stabilność polityczną, społeczną i kulturową podczas jej niepodległości. Byłby ostatnim cesarzem Brazylii i nie uciskał swojego

ludu ani nie trzymał się wstecznych idei. Zamiast tego zachęcał Brazylijczyków do kontynuowania edukacji i nauki. Pozwolił także na utworzenie zorganizowanego i wyrazistego ruchu opozycyjnego, który dążył do całkowitego wyeliminowania monarchii. Jednak pod koniec lat sześćdziesiątych XIX wieku, a zwłaszcza w latach siedemdziesiątych XIX wieku, połączone naciski modernizacji gospodarczej, skutki decyzji o zniesieniu niewolnictwa, zmiany społeczne i wojna w Paragwaju zachęciły Brazylijczyków do wspierania liberalnych reformatorów i zintensyfikowały żądania radykalnych zmian. Liberałowie zaczęli domagać się zniesienia monarchii i utworzenia republiki, oprócz innych zmian konstytucyjnych. Kiedy zamach stanu doprowadził do zniesienia monarchii i instytucji republiki, większość Brazylijczyków świętowała. Niemniej jednak minęły dziesięciolecia, zanim stało się to, że zwyczajni obywatele zyskali środki umożliwiające aktywne uczestnictwo w systemie politycznym i zanim Brazylijczycy zaczęli uznawać różne, pozaeuropejskie wpływy, które uczyniły ich kulturę wyjątkową. Długie zmagania wojny w Paragwaju podważyły poparcie wojska dla monarchii, jednocześnie zniechęcając liberałów. Oficerowie armii, zwłaszcza stosunkowo młodzi, rozwinęli w czasie wojny poczucie wspólnej tożsamości i celu. Ponieważ funkcjonariusze ci zazwyczaj pochodzili z rodzin nienależących do elity rządzącej lub z miejskich ośrodków wpływów politycznych, nie mieli powodu wspierać rządu kierowanego przez niewielką część brazylijskiego społeczeństwa. Co więcej, przyjęli pozytywistyczne ideały wydajności i profesjonalizmu w rządzie i służbie cywilnej; nie wierzyli, że brazylijski rząd Pedra II posiadał te cechy. W ciągu dziesięciu lat ogólne poparcie wojskowe dla republiki stało się wyraźne, zwłaszcza po tym, jak oficerowie zjednoczyli się, by bronić kolegi, który opublikował krytykę ministra wojny i groził więzieniem.

KAMPANIA LIBERALNA

Tymczasem liberałowie zintensyfikowali kampanię przeciwko polityce cesarza. Podczas wojny w Paragwaju cesarz przekazał kontrolę nad rządem konserwatystom. Dowódca armii, książę Caxias, uznał, że poprzedni liberalny gabinet nie chce tego zrobić i zaakceptować jego żądania; przekonał króla, aby zastąpił go ludźmi, którzy okażą się bardziej skłonni do współpracy. Po wyjściu z rządu liberałowie dodali republikę do swojej listy żądań, wraz ze zwiększonym federalizmem i parlamentem. Ostatnia główna baza poparcia dla monarchii zaczęła się rozpadać w latach siedemdziesiątych XIX wieku, gdy katolicka walka z masonerią trwała nadal. Biskupi ogłosili, że katolicyzm jest sprzeczny z masonerią po tym, jak księża uczestniczyli w ceremoniach masońskich w 1871 r. Ponieważ kilku cesarskich ministrów było masonami, rząd ostro karmił biskupów za nadmierne wysiłki i więził tych, którzy nie chcieli przeprosić. Duchowieństwo zjednoczyło się, aby wesprzeć brazylijskich prałatów i przedstawiło się jako przeciwstawiające się siłom sekularyzmu. Pedro II i jego rząd stracili twarz, gdy poczuli się zmuszeni uznać władzę Kościoła i w 1875 r. uwolnili uwięzionych biskupów bez dalszej kary. Upadek bankowości po kryzysie finansowym w Europie w 1873 r., z którym Brazylia stała się ściśle związana w miarę narastania zewnętrznych wpływów dług podczas wojny w Paragwaju, jeszcze bardziej nadszarpała zaufanie do rządu cesarza. Ostatnia faza rozkładu monarchii brazylijskiej nastąpiła pod koniec lat osiemdziesiątych XIX wieku. Zmiany gospodarcze, które faworyzowały kawę zamiast tradycyjnych upraw bawełny i cukru, oznaczały, że bogactwo w coraz większym stopniu przenosiło się do regionu wokół Rio de Janeiro (środkowo-południowa Brazylia), a na północnym wschodzie malało. Plantacje kauczuku zaczęły rozprzestrzeniać się w Amazonii i pozornie z dnia na dzień zamieniły miasta takie jak Manaus w bogate miasta. Boom kauczukowy trwał od lat 70. XIX wieku aż do I wojny światowej, zmieniając przy tym rozkład populacji i bogactwa Brazylii. Nowo zamożne grupy zaczęły domagać się wpływów politycznych proporcjonalnych do ich statusu ekonomicznego.

ZNIESIENIE NIEWOLNICTWA

Tymczasem rosnąca elita miejska zdobywała coraz większe poparcie dla zniesienia niewolnictwa. Cesarz Brazylii i jego córka Isabel wspierali różne wcielenia kampanii abolicyjnej prowadzonej przez

prawnika Joaquina Mabuco od chwili założenia przez niego Humanitarnego Towarzystwa na rzecz Zniesienia Niewolnictwa w 1869 r. Rząd przed zniesieniem niewolnictwa uchwalił szereg ustaw ograniczających zakres niewolnictwa całkowicie. W 1871 r. Prawo Wolnego Łona wyzwoliło dzieci urodzone przez niewolników; jednakże ustawa z Rio Branco wymagała, aby te wolno urodzone dzieci pracowały bez wynagrodzenia dla panów swoich matek do ukończenia 21. roku życia. W 1879 r. Mabuco jako członek brazylijskiej Izby Deputowanych wznowił swoją kampanię na rzecz położenia kresu niewolnictwu. Izba zdominowana przez przedstawicieli obszarów uprawy bawełny i cukru odrzuciła zarówno jego ustawę z 1879 r., jak i z 1880 r., z których każda zniosłaby niewolnictwo w ciągu 10 lat. W 1880 roku Mabuco założył Brazylijskie Towarzystwo Przeciwko Niewolnictwu. Na początku lat osiemdziesiątych XIX wieku Mabuco wraz z czarnym dziennikarzem José do Patrocínio i innymi sojusznikami nadal nagłaścili program walki z niewolnictwem. W międzyczasie Jose Duarte Ramalho Ortigão, lider Bahijskiej Izby Handlowo-Rolniczej, w imieniu właścicieli dużych plantacji przewodził sprzeciwowi wobec zniesienia zakazu. W 1885 r. ustawodawstwo wyemancypowało niewolników w wieku co najmniej 65 lat. Pomimo ważnych kroków w kierunku zniesienia kary śmierci i utworzenia silnych organizacji działających na rzecz sprawy, księżniczka Isabel mogłaby nie podpisać Złotego Prawa (Lei Aurea), gdyby nie szersze zmiany gospodarcze i społeczne. Do Brazylii zaczęli masowo napływać imigranci z Półwyspu Iberyjskiego i południowej Europy; w latach 1888–1928 do istniejącej populacji dołączyło około 3,5 miliona takich osób. Liczba imigrantów, którzy przybyli do Brazylii w ciągu tych dziesięcioleci, przekroczyła liczbę niewolników przywiezionych do Brazylii na przestrzeni kilku stuleci. Nowa dostępność dużej ilości niedrogiej siły roboczej w połączeniu z postępem technologicznym sprawiła, że prowadzenie plantacji bez niewolnictwa stało się ekonomicznie wykonalne. Zniesienie zachęciło do dalszej imigracji i trwale zmieniło zarówno strukturę gospodarczą, jak i społeczną Brazylii. Podczas gdy jej ojciec przebywał za granicą w Europie, Isabel 13 maja 1888 r. zgodziła się na Złote Prawo. Prawo przewidywało całkowite i bezwarunkowe zniesienie niewolnictwa w Brazylii. Niewolnictwo zakończyło się praktycznie bez rozlewu krwi, choć jego zniesienie zniechęciło dużych właścicieli ziemskich, którzy wcześniej wspierali monarchię. Nie podobało im się brak jakichkolwiek przepisów dotyczących odszkodowań dla właścicieli niewolników. W ten sposób do 1888 roku rząd cesarski stracił poparcie wojska, liberałów, kościoła i konserwatywnych właścicieli ziemskich. Manuel Deodoro da Fonseca poprowadził wojskowy zamach stanu, który w listopadzie 1889 r. położył kres imperium brazylijskiemu. Nie napotkał prawie żadnego oporu, chociaż stosunkowo niewielu zwykłych Brazylijczyków wzięło udział w zamachu stanu lub w późniejszym utworzeniu republiki. W międzyczasie Pedro i rodzina królewska udali się na wygnanie; Pedro zmarł w Paryżu w 1891 r. Deodoro, który został pierwszym prezydentem, złożył rezygnację. Okres intensywnej kontestacji politycznej poprzedził wybór Prudente de Moraes, pierwszego z wielu prezydentów stanu São Paulo. Pierwsza republika brazylijska doświadczyła rozkwitu eksportu kawy i kauczuku, dokonała osadnictwa granicznego ze swoimi sąsiadami i zaczęła uznawać szczególną mieszankę rasową i kulturową, która charakteryzowała społeczeństwo brazylijskie.

Brytyjska Kompania Wschodnioindyjska

Brytyjska Kompania Wschodnioindyjska została założona w 1600 roku, w ostatnich latach panowania królowej Anglii Elżbiety I, w celu handlu w Indiach Wschodnich, które zostały otwarte dla handlu europejskiego przez portugalskiego nawigatora Vasco da Gama. Z powodu rywalizacji o handel przyprawami w Indiach Wschodnich, Angielska Kompania Wschodnioindyjska uzbroiła swoich kupców do walki z galeonami Hiszpanii, Portugalii, a później Holandii, które zagrażały brytyjskiemu handlowi ze Wschodem. Z powodu niepowodzenia na Wyspach Korzennych z rąk Holendrów, Angielska Kompania Wschodnioindyjska zdecydowała się skoncentrować swoje siły na Indiach, gdzie obecność Holendrów była znacznie słabsza. Względna łatwość, z jaką Brytyjczycy mogli ekspansję w Indiach pod koniec XVII i XVIII wieku, wynikała z upadku centralnej władzy Mogołów. W 1757 roku Brytyjska Kompania

Wschodnioindyjska – lub jak ją często nazywano John Company – podjęła decydujący krok. Korzystając z pogarszającej się sytuacji w Indiach, przestała być firmą handlową i przejęła kontrolę nad terytorium Indii, zgodnie z okolicznościami. W tym czasie francuska Compagnie des Indes zajęła miejsce Portugalczyków i Holendrów w roli głównego rywala Brytyjczyków w Indiach. W 1756 roku wybuchła wojna siedmioletnia w Europie i szybko rozprzestrzenił się na Indie, gdzie Robert Clive zdecydowanie pokonał francuskiego wroga w Bengalu. W 1758 roku Robert Clive został pierwszym gubernatorem Bengalu, sygnalizując przejście Brytyjskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej z kompanii handlowej we władzę dużej prowincji Indii. Na rok przed śmiercią Clive’a parlament uchwalił ustawę regulacyjną z 1773 r., na mocy której gubernator Bengalu został generalnym gubernatorem. Tytuł ten miał piastować główny oficer kompanii w Indiach do czasu przejścia rządu Indii przez Koronę Brytyjską po buncie Indii 1857. Warren Hastings zapoczątkował przyszłą ekspansję Wielkiej Brytanii w Indiach. Ustanowił bezpośrednio rządy brytyjskie, ale tam, gdzie było to możliwe, pozostawił rodzimych władców Indii na tronie, ale pod brytyjską kuratelą. Pomiędzy rokiem 1784, kiedy Hastings opuścił Indie, a początkami XIX wieku, wojska brytyjskie firmy w dalszym ciągu powiększały swoje domeny ze względu na anarchię spowodowaną upadkiem imperium Mogołów. W miarę rozszerzania się terytorium firmy, zwiększały się także jej bezpośrednio rządy. Jej sędziowie wymierzali sprawiedliwość, niewrażliwi na przekupstwo, czego miejscowi Hindusi nigdy wcześniej nie widzieli. Pokój, jaki firma przyniosła do Indii, pomógł osłabić indyjskie społeczeństwo. Firma zezwoliła angielskim misjonarzom protestanckim na przyjazd do Indii w 1813 roku, zakładając misje i szkoły wśród ludności indyjskiej. Stopniowo władze brytyjskie rozpoczęły reformy w Indiach. Na przykład William Bentinck, który był generalnym gubernatorem w latach 1833–1835, zakazał praktyki sati (suttee), podczas której palono hinduską wdowę na stosie pogrzebowym zmarłego męża. Punkt zapalny konfliktu między administracją firmy a generalnym gubernatorem Indii przypadł na markiza Dalhousie, który służył od 1848 do 1856. Agresywnie dążył on do powiększenia ziem znajdujących się pod kontrolą firmy, kierując się doktryną wygaśnięcia, która pozwoliła firmie na aneksję księstw indyjskich. Wiele punktów tarcia zakończyło się gwałtownym wybuchem. Bunt Hindusów wybuchł w Meerut w 1857 roku, kiedy część indyjskich żołnierzy kompanii zbuntowała się. W Cawnpore miała miejsce straszliwa masakra, kiedy indyjski władca Nana Sahib kazał brutalnie zabić brytyjskich jeńców. Rozwścieczeni opowieściami o masowych mordach żołnierze brytyjscy, którzy odbili terytorium zdobyte przez buntowników i ich indyjskich książęcych sojuszników, nie okazali litości. Zanim bunt zakończył się zwycięstwem Sir Hugh Rose’a pod Gwalior w czerwcu 1858 roku, zginęło tysiące ludzi. Bunt zakończył także rządy Brytyjskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej. Chociaż działała jako organizacja handlowa do 1873 r., w sierpniu 1858 r. brytyjski parlament przyjął ustawę o rządzie Indii, która formalnie przekazała administrację Indii Brytyjskich z firmy na rząd brytyjski. Sekretarz stanu ds. Indii stał się odpowiedzialny za administrację Indii Brytyjskich pod rządami premiera. Za współudział w buncie ostatni bezsilny cesarz Mogołów został zdeponowany. W 1877 roku, za czasów premiera Benjamina Disraeli, królowa Wiktoria została cesarzową Indii.

Brytyjscy gubernatorzy generalni Indii

Urząd generalnego gubernatora Indii powstał w 1773 r., kiedy Warren Hastings został mianowany pierwszym generalnym gubernatorem na stanowisku prezydenta Fort William w Kalkucie i objął to stanowisko w roku następnym. Początkowo biuro kontrolowało jedynie Fort William, ale szybko przejęło kontrolę nad regionem Bengalu w północno-wschodnich Indiach. Stanowisko to powstało ze względu na powszechne przekonanie, że w Kompanii Wschodnioindyjskiej doszło do masowej korupcji, która wymagała jakiejś formy nadzoru rządu brytyjskiego, co doprowadziło do uchwalenia ustawy regulacyjnej. Jednakże Warren Hastings, który piastował to stanowisko od 20 października 1774 r. do 1 lutego 1785 r., sam był przedmiotem powszechnych zarzutów o korupcję i w 1787 r. został postawiony w stan oskarżenia, a proces trwał od 1788 r. do jego ostatecznego uniewinnienia w 1795 r. Kiedy Hastings wyjechał do Anglii, Sir John MacPherson został mianowany tymczasowym

gubernatorem generalnym do czasu przybycia Earla Cornwallisa (późniejszego markiza Cornwallisa) do Indii, aby służyć jako generalny gubernator od września 1786 do października 1793. Prawdopodobnie najlepiej zapamiętano go z kapitulacji portu Yorktown w amerykańskiej wojnie o niepodległość. W Indiach w 1792 r. pokonał Tipu Sultana pod Mysore, a jego następcą został Sir John Shore, który przeszedł na emeryturę w marcu 1798 r. Jego następcą został hrabia Mornington (późniejszy markiz Wellesley), który był bratem Arthura Wellesleya, pierwszego księcia Wellington. Arthur Wellesley został doradcą wojskowym generalnego gubernatora i przekształcił Fort William w szkołę szkoleniową dla brytyjskich administratorów w Indiach. Markiz Wellesley opuścił urząd 30 lipca 1805 roku, a jego miejsce zajął markiz Cornwallis, który zmarł dwa miesiące po rozpoczęciu drugiej kadencji. Po długim okresie pełnienia funkcji tymczasowego gubernatora generalnego przez Sir George'a Barlowa mianowano lorda Minto. Hrabia Moira (późniejszy markiz Hastings), który służył w amerykańskiej wojnie o niepodległość, był siódmym generalnym gubernatorem w latach 1813–23. W tym czasie nadzorował zakup Singapuru, a także pracował nad udoskonaleniem systemu kanałów Mogołów. Został jednak zmuszony do ustąpienia ze stanowiska w wyniku skandalu finansowego, a jego następcą został lord (baron) Amherst (późniejszy hrabia Amherst), który stał na czele ambasady brytyjskiej w Chinach i mając nadzieję na rozszerzenie posiadłości brytyjskich poprzez swoje zaangażowanie w Pierwszą Anglię -Wojna birmańska z 1823 r. Chociaż wojna była zwycięstwem Wielkiej Brytanii, zginęło wielu brytyjskich żołnierzy. W 1828 roku zastąpił go lord William Bentinck, który wcześniej służył w Indiach jako gubernator Madrasu. Jego zadaniem w Indiach było masowe ograniczenie wydatków rządu brytyjskiego. Próbował także wprowadzić pewne reformy społeczne, takie jak kończąca się suttee, tradycja, zgodnie z którą wdowy składano jako ofiary na stosach pogrzebowych męża. Jego następcą, lord (baron) Auckland (późniejszy pierwszy hrabia Auckland), szybko dał się wciągnąć w katastrofalną wojnę w Afganistanie i został zastąpiony przez lorda Ellenborough. Kiedy Ellenborough przybył do Indii, otrzymał wiadomość o masakrze Brytyjczyków w Kabulu w ramach polityki wprowadzonej przez jego poprzednika. Chociaż jego czas jako generalnego gubernatora obejmował wojnę w Sind, on sam był w dużej mierze zainteresowany próbą zapobieżenia rosnącemu zaangażowaniu Rosji w Azji Środkowej. Sir Henry Hardinge był przez krótki czas generalnym gubernatorem od lipca 1844 do stycznia 1848, przewodnicząc Indiom Brytyjskim podczas pierwszej wojny sikhijskiej. W 1848 roku lord Dalhousie (późniejszy pierwszy markiz Dalhousie) został mianowany generalnym gubernatorem. Był zdeterminowany, aby powiększyć Indie Brytyjskie i nadzorował aneksję dużej części Birmy podczas drugiej wojny anglo-birmańskiej. Bardziej kontrowersyjne było wprowadzenie swojej „polityki wygaśnięcia”. Zgodnie z tą polityką w jakimkolwiek indyjskim państwie feudacyjnym znajdującym się pod bezpośrednim wpływem Brytyjskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej, jeśli władca byłby „wyraźnie niekompetentny lub umarł bez bezpośredniego dziedzica”, terytorium mogło zostać zaanektowane przez Brytyjczyków. Doprowadziło to do aneksji Jhansi w 1854 r. i Oudh (dzisiejsze Awadh) w 1856 r., co było dwiema głównymi przyczynami buntu Indii w 1857 r. Wicehrabia Canning został mianowany generalnym gubernatorem w lutym 1856 r. i to właśnie za jego kadencji Wybuchł indyjski bunt w 1857 r., obecnie często nazywany indyjską wojną o niepodległość. W 1858 r. nastąpiła całkowita zmiana administracji brytyjskiej w Indiach, a jednym z jej rezultatów było to, że Canning, który został hrabią Canningiem, został mianowany na nowo utworzone stanowisko generalnego gubernatora i wicekróla Indii. Jego następcą został hrabia Elgin, który zmarł w 1863 r., co zaowocowało późniejszym mianowaniem Sir Johna Lawrence'a (późniejszego Lorda Lawrence'a). Lawrence pomógł zapobiec kłopotom w Pendżabie w 1857 roku i był w stanie utrzymać status quo w Indiach w latach sześćdziesiątych XIX wieku. Kiedy Lawrence opuścił Indie w 1869 r., było stosunkowo spokojnie, a pozostali gubernatorzy generalni, wszyscy brytyjscy arystokraci, przewodzili coraz zamożniejszym Indiom kolonialnym aż do uzyskania niepodległości w 1947 r.

Brytyjska okupacja Egiptu

W drodze negocjacji dyplomatycznych w latach 1881–1882 Brytyjczycy i Francuzi osiągnęli porozumienie, na mocy którego Francuzi zajęli Tunezję w Afryce Północnej, a Wielka Brytania zajęła Egipt. Brytyjczycy militarnie pokonali egipskie siły nacjonalistyczne dowodzone przez Ahmeda Urabiego w bitwie pod Tel-el-Kebir w 1882 r. Komisja Dufferina została następnie wysłana do Egiptu w celu przedstawienia zaleceń co do dalszych działań. Początkowo Brytyjczycy twierdzili, że okupacja ma charakter tymczasowy, ale względy geopolityczne i trwający konflikt w Sudanie pod rządami Mahdiego doprowadziły do długotrwałej okupacji Egiptu przez Brytyjczyków. Brytyjczycy narzucili własną administrację i stali się de facto władcami Egiptu, zachowując jednocześnie fasadę Egiptu jako autonomicznej prowincji Imperium Osmańskiego, jaką zorganizowano za rządów Muhammada Alego. Utrzymano cheedyw, a doradcy brytyjscy pracowali w kluczowych urzędach rządowych. Niewybieralna rada ustawodawcza Egipcjan pełniła funkcję doradczą. Ta dwupoziomowa, często uciążliwa administracja doprowadziła do brytyjskiej kontroli nad wszystkimi aspektami rządu, od sądownictwa, przez finanse, po edukację. Evelyn Baring, późniejszy lord Cromer, został mianowany konsulem generalnym w 1883 r. Cromer był faktycznym władcą Egiptu do 1907 r., kiedy to rząd brytyjski zmusił go do przejścia na emeryturę w związku ze wzrostem niezadowolenia egipskich nacjonalistów. Cromer, konserwatysta fiskalny, próbował zmniejszyć obciążenia finansowe chłopów, ale przeznaczył niewiele środków na edukację i inne programy społeczne. Brytyjczycy ulepszyli systemy irygacyjne w Egipcie, a także zniesli pracę przymusową. Rozbudowano również system kolejowy, który przynosił korzyści brytyjskim interesom handlowym, ze szkodą dla systemów transportu drogowego i wodnego. Wszystkie sprawy z udziałem cudzoziemców rozpatrywały sądy mieszane, a ludność egipską obsługiwały sądy cywilne z egipskimi sędziami i prawnikami. Rozwijała się także ożywiona prasa zajmująca się szerokim spektrum zagadnień politycznych i społecznych, choć Brytyjczycy uważnie ją monitorowali pod kątem wywrotowych lub antybrytyjskich opinii. Z biegiem lat liczba brytyjskich doradców rosła. Obecność obcych wojsk i często aroganckich brytyjskich biurokratów zwiększyła nacjonalistyczny sprzeciw wobec okupacji, szczególnie wśród wykształconej młodzieży miejskiej. Mustafa Kamil, który dowodził Watanem od 1895 r. aż do swojej śmierci w 1908 r. była jedną z najbardziej krzykliwych i zaciekłych partii egipskich nacjonalistów nowego pokolenia. Ku konsternacji Brytyjczyków następcą Tewfika, Khedive Abbas Hilmi, poparł sprawę nacjonalistyczną. Narastający nacjonalizm egipski doprowadził do pojawienia się partii politycznych, które Brytyjczycy na próżno próbowali przejąć kontrolę. Kontrola brytyjska nie została sformalizowana do czasu, gdy Egipt został uznany za brytyjski protektorat wraz z wybuchem I wojny światowej w 1914 roku

Buganda, królestwo

Wczesna historia Bugandy rozpoczyna się od dynastii, które rozpoczęły się około 1300 roku. Wśród nich najwybitniejsi byli Chwezi. Układ sił został zmieniony przez przybycie ludów posługujących się językiem luo z Górnego Nilu, którzy szukali dobrej ziemi, którą znaleźli w Ugandzie. Przybywszy w XVI wieku, stanowili kontynuację migracji ludów z regionu Sahary, gdy pustynia wkroczyła na pastwiska ich bydła. Ci pasterze w wielu przypadkach przybyli jako zdobywcy, narzucając swoje postępowanie bardziej zaawansowanym ludziom, którzy stali się ich niechętnymi poddanymi. W 1497 roku portugalski odkrywca Vasco da Gama zatrzymał się w Afryce Wschodniej, aby zmierzyć się z arabskimi żeglarzami znajdującymi Morze Arabskie. W 1498 odwiedził Indie. Jednak Portugalczycy nie stracili bogactw Afryki Wschodniej i powrócili, aby spróbować wyrzeźbić własne imperium handlowe w Afryce Wschodniej, gdzie handel niewolnikami ponownie stał się jednym z ich najbardziej lukratywnych rynków. W 1505 roku Portugalczycy wraz ze swoją bronią zajęli Kilwę i Mombasę w ramach wirtualnego podboju całego Oceanu Indyjskiego, dając królom Bugandy nowe i bogate źródło handlu. Burzliwe zmiany zachodzące poza granicami Bugandy nieuchronnie miały wpływ na kraj i jego mieszkańców. Portugalczycy i Arabowie domagali się wpływu na króla, kabakę, i przyczynili się do niestabilności w samym domu królewskim. Kabakowie byli nadal silni i sprytnie wykorzystali zamieszanie między

Portugalczykami a Arabami, aby rozszerzyć swoje królestwo. W XIX wieku na scenę afrykańską wkroczyły jeszcze potężniejsze zagraniczne mocarstwa. W 1806 roku Wielka Brytania podbiła z rąk Holendrów Przylądek Dobrej Nadziei, rozpoczynając współczesną historię Republiki Południowej Afryki. W latach 1830–31 Francuzi rozpoczęli podbój Algierii, otwierając swoją historię imperium w Afryce Północnej. Było nieuniknione, że w miarę poszerzania się kontroli europejskich potęg kolonialnych w Afryce (Wielka Brytania podbiła Egipt w 1882 r.), królestwo Bugandy nie mogło pozostać odporne na ich wpływy. Bugandę odwiedzali odkrywcy, tacy jak Henry Morton Stanley i John Hanning Speke, którzy byli pod wrażeniem tego, co zobaczyli w rodzimym królestwie. W tym czasie wewnętrzne naciski spowodowały, że Buganda zaczęła upadać jako realne państwo. Wreszcie w 1885 roku kabaka Mwanga II podjął nieodwołalny krok, który nieuchronnie kosztował Bugandę niepodległość. W latach 1885–1887 w Mwanga II zamordowano około 45 nawróconych chrześcijan, około 22 katolików i 23 anglikanów. Chociaż uczynił to, aby udaremnić rozwój chrześcijaństwa w swoim królestwie, odważny przykład męczenników tylko skłonił innych do przyłączenia się do ich wiary. W tym samym czasie muzułmanie spiskowali, aby zamiast tego na tronie zasiąść muzułmanin. W 1867 roku król Bugandy przeszedł na islam, choćby z nazwy. Mwanga II stracił tron, ale udało mu się go odzyskać. Brytyjska interwencja była gwarantowana, gdy na początku swoich prześladowań Mwanga II kazał zabić anglikańskiego biskupa Jamesa Hanningtona; Hannington właśnie został wyznaczony do nadzorowania rosnącego stada anglikańskiego w Afryce Wschodniej. W tym czasie do rywalizacji o Bugandę przystąpiły także Niemcy. Carl Peters założył kolonię w niemieckiej Afryce Wschodniej, znaną ostatecznie jako Tanganika. W listopadzie 1886 roku Wielka Brytania i Niemcy podpisały porozumienie dzielące Afrykę Wschodnią na strefę niemiecką i Brytyjską Afrykę Wschodnią, która graniczyła z Bugandą. Peters był zdecydowany włączyć całą Ugandę do tego, co Brytyjczycy nazywali „niemieckim Wschodem”. W maju 1890 roku Peters nakłonił Mwangę II do wyrażenia zgody na niemiecki protektorat nad Ugandą. Wywołało to falę szoku w Londynie, gdzie siedziba Brytyjskiej Kompanii Wschodnioafrykańskiej mogła zobaczyć, jak plany dotyczące imperium Afryki Wschodniej więdną. 13 maja brytyjskiemu premierowi lordowi Salisbury udało się przekonać cesarza Wilhelma I do rezygnacji z wszelkich roszczeń do Ugandy i pobliskich terytoriów w zamian za wyspę Helgoland, którą uważał za niezbędną dla obrony Kanału Kilońskiego. Jednak Brytyjczycy nie ryzykowali, że cesarz zmieni zdanie. Brytyjski rząd premiera Lorda Roseberry'ego wysłał w 1894 roku Fredericka Lugarda, aby położył kres chaosowi, który teraz powodował implozję Bugandy. Ustanawiając mocny brytyjski protektorat nad Bugandą, tak jak zrobił to później w Nigerii, w 1897 roku Lugard ostatecznie obalił Mwangę II.

Bunt Komunerów

Bunt comuneros był buntem przeciwko hiszpańskiej władzy kolonialnej, który miał miejsce między marcem a październikiem 1781 roku na terenie dzisiejszej Kolumbii. Ten bunt w Wicekrólestwie Nowej Granady był odpowiedzią kolonistów na zmieniające się warunki gospodarcze. Chociaż niektóre warunki miały charakter długotrwały, wiele z tych, które wywołały bunt, było wynikiem tak zwanych reform burbońskich. Rząd hiszpański narzucił szereg reform w swoich koloniach w Nowym Świecie, aby skuteczniej je kontrolować i czerpać z nich zyski. Chociaż bunt jest czasami przedstawiany jako prekursor ruchu niepodległościowego, który miał miejsce kilkadziesiąt lat później, jego cele były w rzeczywistości raczej ograniczone i raczej reformistyczne niż rewolucyjne. Rebelianci nie wzywali do zakończenia hiszpańskich rządów kolonialnych, ale po prostu do powrotu do sytuacji sprzed reform Burbonów, w której rząd hiszpański odgrywał mniejszą rolę w sprawach kolonialnych. Cele rebeliantów można dostrzec w ich haśle: „Niech żyje król, precz ze złym rządem”. Bunt wyróżniał się tym, że zorganizował dużą liczbę zwykłych ludzi. Bunt rozpoczął się 16 marca 1781 roku w mieście Socorro, ważnym ośrodku rolniczym i produkcyjnym w północnej Nowej Granadzie. Tłum pod przewodnictwem Manueli Beltrán zburzył opublikowany edykt ogłaszający podatek od sprzedaży znany jako alcabala. Podatek ten stanowił część pakietu środków fiskalnych nałożonych przez urzędnika królewskiego Juana

Francisco Gutiérrez de Piñeres. Środki obejmowały także rozszerzenie monopolu rządowych, zwłaszcza monopolu tytoniowego, który ograniczał produkcję kolonistów. Polityka ta doprowadziła do wzrostu i wzrostu kosztów artykułów spożywczych i towarów konsumpcyjnych, koszty przemysłu dla kolonistów. Podobne zdarzenia miały miejsce w innych miejscowościach. W Socorro koloniści wybrali común, czyli komitet centralny, który miał przewodzić ruchowi. Co więcej, común reprezentował ideę wspólnego frontu wszystkich kolonialnych grup społecznych, która rzuciła wyzwanie tradycyjnemu społeczeństwu hierarchicznemu. Członkowie elity w Socorro poparli ten ruch. Ich przywódcą był Juan Francisco Berbeo. Rebelianci mieli szereg żądań, które obejmowały obniżenie danin i podatków od sprzedaży, zwrot ziem rdzennych Amerykanów, wycofanie nowego podatku od wyrobów tytoniowych i mianowanie większej liczby Kreolów – Hiszpanów urodzonych w koloniach – na stanowiska władz kolonialnych. Berbeo zorganizował siły liczące od 10 000 do 20 000 ludzi do maszerowania na stolicę Bogoty. Comuneros pokonali kontyngent żołnierzy wysłanych ze stolicy. Pod koniec maja rebelianci przybyli do miasta Zipaquira, na północ od Bogoty. Wicekról przebywał w tym czasie w nadmorskim mieście Kartagena. Gutiérrez uciekł. Stolicą kierował arcybiskup Antonio Caballero y Góngora. 5 czerwca obie strony zgodziły się na Kapitulację Zipaquiry, które zawierały 34 artykuły dotyczące skarg kolonistów dotyczących fiskalnych i administracyjnych aspektów reform Burbonów. Władze hiszpańskie potajemnie podpisały jednak dokument, w którym stwierdziły nieważność porozumienia ze względu na to, że zostało ono uzyskane siłą. Gdy rebelianci wycofali się i rozproszyli, hiszpańscy urzędnicy królewscy unieważnili kapitulację. Chociaż hiszpańscy urzędnicy udzielili rebeliantom ogólnej amnestii, wymusili posłuszeństwo wobec władzy królewskiej, wysyłając wojska do zbuntowanego regionu i przywrócił wiele niepopularnych środków fiskalnych. Większość rebeliantów zaakceptowała te oficjalne działania i wróciła do codziennego życia. Jednak niewielki rdzeń comuneros na czele z przywódcą chłopskim Metysów José Antonio Galánem kontynuował walkę. W październiku 1781 Galán został schwytany. Władze hiszpańskie straciły Galána i trzech jego poruczników w lutym 1782 roku.

Bunt Białego Lotosu

Towarzystwo Białego Lotosu było jednym z kilku tajnych stowarzyszeń, które pojawiały się od czasu do czasu w historii imperialnych Chin. Wymagali od członków, głównie z niższych klas społecznych, przestrzegania rytuałów związanych z buddyzmem i taoizmem (taoizmem), tabu żywieniowego i pokuty. Grupy takie przyciągały uwagę rządu, który często podejmował kroki w celu ich stłumienia. Towarzystwo Białego Lotosu miało korzenie w dynastii Song (Sung) i przetrwało wysiłki rządu Song mające na celu jej stłumienie. Pojawił się jako jeden z ruchów rebeliantów pod koniec dynastii mongolskiej Yuan i pomógł go obalić. Dynastią Qing (Ch'ing) rządził lud pograniczny, Mandżurowie, co zdenerwowało wielu większości Chińczyków Han. Ponieważ pierwsi władcy mandżurscy odnieśli sukces, a Chiny prosperowały w drugiej połowie XVIII wieku, potencjalni przeciwnicy dynastii trzymali się nisko i nie byli w stanie zdobyć znaczącego wsparcia. Podobnie jak jego poprzednicy, rząd Qing był ambiwalentny wobec popularnych organizacji religijnych, takich jak Biały Lotos, potępiając święta i rytuały religijne jako marnotrawstwo, destrukcję i potencjalnie szkodliwe dla moralności. Powstanie Białego Lotosu (1796–1804) rozpoczęło się na południowo-wschodnim obszarze przygranicznym prowincji Syczuan (Syczuan) w 1796 r. W XVIII wieku liczba ludności w Syczuanie wzrosła dramatycznie z powodu imigracji na dużą skalę z sąsiednich prowincji, do około 20 milionów w 1800; wysiłki rządu mające na celu spowolnienie tempa imigracji do Syczuanu okazały się nieskuteczne. Duży napływ ludności nadwyrężył zasoby rządowe i spowodował napięcie między imigrantami a istniejącą lokalną ludnością. W 1781 roku rząd aresztował przywódcę Białego Lotosu imieniem Liu Song (Liu Sung) i wygnał go za granicę. Jego nękanie zwolennicy zbuntowali się następnie, a niepokoje szybko rozprzestrzeniły się z Syczuanu na sąsiednie prowincje w środkowych i północnych Chinach. Bunt ten wskazał punkt zwrotny w losach dynastii Qing; armia wysłana, aby go stłumić, okazała się zbyt zgniła,

aby wykonać swoje zadanie. Rebelianci byli w stanie zdobyć poparcie społeczne, częściowo dzięki swojemu tysiącletniemu urokowi religijnemu, a także swojemu rasowo-nacjonalistycznemu stanowisku przeciwko rządowi mandżurskim. Wreszcie lokalna szlachta i urzędnicy w dotkniętych regionach zorganizowali milicje, aby podjąć się zadania stłumienia buntu, który kosztował rząd 100 milionów srebrnych taeli. Chociaż Powstanie Białego Lotosu zostało stłumione w 1804 roku, było prekursorem bardziej niszczycielskich buntów w XIX wieku, które przyczyniły się do upadku dynastii.

Bunt Hindusów

Bunt Indii był najbardziej traumatycznym pojedynczym wydarzeniem zaznaczającym brytyjskie doświadczenia w Indiach, od pierwszego pojawienia się Brytyjskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej na początku XVII wieku do upadku brytyjskiego imperium indyjskiego w 1947 roku. Najbardziej szokujące było to, że miejsce wśród żołnierzy, których lojalność była ostoją brytyjskiej potęgi od czasu, gdy sepoje (piechota) i sowarzy (kawaleria) zapewniły Anglii dominację w Indiach w bitwie pod Plassey w 1757 r. Muzułmańscy i hinduscy sepojowie byli urażeni plotkami o użyciu tłuszczu świńskiego i krowiego jako smarów do nabojów, co uważali za świętokradztwo. Za powstaniem kryła się jednak głębsza siła: reakcja na gwałtowne zmiany społeczne spowodowane przez Brytyjczyków do Indii. Bunt rozpoczął się w kantonie (garizonie) indyjskiego pułku kawalerii 10 maja 1857 roku w Meerut. Zbuntowani żołnierze udali się następnie do pobliskiego Delhi, gdzie ostatni bezsilny monarcha z dynastii Mogołów, Bahadur Szah II, rezydował w próżnej nadziei, że uda mu się wskrzesić imperium swoich wielkich poprzedników. Jednak bunt Hindusów od samego początku nie był apokaliptycznym powstaniem rodzimych wojsk; większość buntu ograniczyła się do hinduskich żołnierzy armii bengalskiej z wyższych kast, którzy przez lata okazywali oznaki niezadowolenia z powolnej utraty znaczenia swojej kasty. Bunt rozprzestrzenił się po północno-środkowych Indiach, a buntownicy oblegli siedziby w Cawnpore i Lucknow. Nie rozprzestrzenił się na nowe regiony imperium, takie jak Pendżab z Sikhami lub Pogranicze Północno-Zachodnie z populacją Pasztunów, ponieważ Hindusi i muzułmanie z tych regionów byli przeciwni Mogołom. Najkrwawszy pojedynczy incydent buntu miał miejsce w Cawnpore, gdzie brytyjski kanton był oblegany przez rebeliantów pod dowództwem Nany Sahib, która żywiła pretensje do Kompanii Wschodnioindyjskiej. Generał dywizji Sir Hugh Wheeler dowodził w Cawnpore i nie był przygotowany na to, co miało nadejść. Chociaż wieść o buncie rozeszła się, Wheeler nie podjął żadnych środków ostrożności, aby chronić swoich mężczyzn, kobiety i dzieci. W nocy 4 czerwca 1857 roku sepoje w Cawnpore zbuntowali się. Jednakże, podobnie jak pod Meerut, pomimo wrogości innych żołnierzy, niektórzy indyjscy sepoje złożyli swój los z Brytyjczykami. Do 25 czerwca Wheeler poddał się Nanie Sahibowi, przyjmując jego obietnice bezpiecznego postępowania. Kiedy jednak 27 czerwca Brytyjczycy pomaszzerowali do łodzi, które rzekomo miały ich zabrać w bezpieczne miejsce, zostali zaatakowani przez ludzi Nany i żaden nie uciekł. Ci, którzy przeżyli, zostali uwięzieni w miejscu znanym później jako Bibigarh, „Dom Kobiet”, ponieważ większość mężczyzn już nie żyła; kobiety zostały później zamordowane. Kiedy Brytyjczycy odbili Cawnpore, okrucieństwa tak przeraziły żołnierzy, że zażądali ponurej zemsty. Podczas gdy rozgrywała się tragedia w Cawnpore, sir Henry Lawrence zdołał przetrwać w brytyjskiej rezydencji w Lucknow z garnizonem złożonym z około 1800 brytyjskich mężczyzn, kobiet i dzieci oraz około 1200 indyjskich sepoów. Po raz kolejny indyjscy żołnierze zdecydowali się pozostać lojalni wobec swoich oficerów. Chociaż Lawrence zginął 4 lipca, obrońcy stawili czoła około 20 000 buntowników w jednym z największych eposów w historii Wielkiej Brytanii. Wreszcie, 9 listopada 1857 roku, generał Colin Campbell, który zasłynął w bitwie pod Bałaklawą podczas wojny krymskiej, poprowadził kolumnę odciążającą, która rozbiła rebeliantów wciąż oblegających Lucknow. Tymczasem w Delhi, dokąd udali się buntownicy z Meerut, rozgrywała się ostatnia faza. Delhi upadło 20 września. Akcja wycierania ziemi trwała do 1858 roku. Jej koniec oznaczał także koniec dynastii Mogołów i Brytyjskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej

Bunt Taipingów

Spośród wielu buntów, które ogarnęły Chiny w połowie XIX wieku, powstanie Taiping (1850–1864) spowodowało największe zniszczenia i stanowiło największe zagrożenie dla dynastii Qing (Ch'ing). Buntury miały wiele przyczyn, z których najpoważniejszą był eksplozja demograficzna, skutek przedłużającego się pokoju i wprowadzenia nowych, lepiej plonujących upraw. Na początku XIX wieku dostępna ziemia nie była już w stanie utrzymać rosnącej populacji i nie było przemysłu, który mógłby wchłonąć nadwyżkę siły roboczej. Klęski żywiołowe, które miały miejsce w latach czterdziestych XIX wieku w dolinach rzek Żółtej i Jangcy (Jangcy), jeszcze bardziej zdewastowały gospodarke. Pod względem politycznym dynastia Qing podpadała, co było widoczne w wszechobecnej korupcji wśród biurokracji. Klęska Wielkiej Brytanii w pierwszej anglo-chińskiej wojnie opiumowej jeszcze bardziej zdyskredytowała dynastie i wysunęła na pierwszy plan ukryte nastroje antymandzurskie wśród większości Chińczyków Han. Rebelię Taiping dowodził Hong Xiuquan (Hung Hsizu-chuan), którego ambicje zdania egzaminów państwowych i tym samym dołączenia do elitarnej biurokracji zostały zniweczone przez powtarzające się niepowodzenia. Czekając w Kantonie na egzaminy, spotkał protestanckich misjonarzy chrześcijańskich, którzy dali mu traktaty religijne. Później zrównał ich przesłania z wizjami, których doświadczył w delirium podczas choroby po tym, jak po raz czwarty nie zdał egzaminów. Twierdził, że jest drugim synem Boga i młodszym bratem Jezusa, a ponadto stwierdził, że Bóg powierzył mu misję uwolnienia świata od demonów i ustanowienia niebiańskiego królestwa na Ziemi. Hong krótko studiował pod okiem amerykańskiego misjonarza, zdobywając pewną wiedzę o Starym Testamencie, ale nie został ochrzczony. W 1844 roku założył Towarzystwo Czcieli Boga i zaczął głosić swoją wersję chrześcijaństwa wśród biednej ludności w prowincji Guangxi (Kwangsi) w południowych Chinach. Nieudana próba stłumienia ruchu przez rząd Qing w 1850 r. wywołała bunt. Następnie Hong ogłosił się Niebiańskim Królem i swój ruch Taiping Tianguo (Taiping t'ienkuo), czyli Niebiańskie Królestwo Wielkiego Pokoju. Jego czołowy porucznik Yang Xiuqing (Yang Hsiu-ch'ing), który twierdził, że jest trzecim synem Boga i Ducha Świętego, został królem Wschodu, podczas gdy innym zwolennikom nadano stopnie pomniejszych królów i szlachty. Armia Taiping odniosła ogromny sukces w marszu na północ, którego kulminacją było zdobycie Nanjing (Nanking) w 1853 roku; przemianowano go na Tianjin, czyli Niebiańską Stolicę, ale ruchowi nie udało się osiągnąć postępu na północ od Doliny Jangcy. Wczesny sukces Taipingu można przypisać atrakcyjności jego mesjańskiego przesłania, powszechności nastrojów antymandzurskich w południowych Chinach, surowej dyscyplinie wojskowej wśród żołnierzy oraz obietnicy reform społecznych i gospodarczych. Reformy formalnie obejmowały nacjonalizację ziemi i jej podział między mężczyzn i kobiety, nowy kalendarz, równość płci, modernizację systemu egzaminacyjnego, aby umożliwić sukces większej liczbie kandydatów, oraz różne środki modernizacyjne. Jednak większość obiecanych reform nie została zrealizowana, ponieważ przywódcy Taiping wykazali brak umiejętności rządzenia i wykazali duże zainteresowanie zapewnieniem sobie korzyści i przywilejów. Co więcej, przywódcy zaczęli się kłócić między sobą. Zarówno Hong, jak i Yang twierdzili, że otrzymują przesłania od Boga, a ich rywalizacja przerodziła się w krwawy konflikt, w którym Yang został pokonany i zabity. Od tego czasu Hong nie ufał nikomu poza swoimi przeciętnymi krewnymi i wycofał się do hedonistycznego życia wśród swoich kobiet. Narody Zachodu, które początkowo były zainteresowane rządem Taipinga ze względu na jego chrześcijańskie nastroje, szybko rozczarowały się jego fałszywym chrześcijaństwem oraz jego teokratycznymi i uniwersalnymi roszczeniami. Uznając, że łatwiej jest sobie poradzić z rządem Qing, ogłosili następnie neutralność w konflikcie. Rząd Qing znalazł także Zeng Guofana (Tseng kuo-fan), zaangażowanego konfucjańskiego uczonego-urzędnika, odznaczającego się wielkimi zdolnościami i uczciwością. Zeng zorganizował milicję wśród mężczyzn ze swojej rodzinnej prowincji (Hunan). Najpierw usunęli ludzi Honga z Hunan, a następnie rozszerzyli siły przeciw Taipingowi pomocy zdolnych kolegów i poruczników Zenga, w tym ludzi z Zachodu, i ich nowoczesnej broni. Zreformowali administrację na

odzyskanych obszarach i ostatecznie dali ludziom lepszą alternatywę dla nieudanego modelu Taiping. Nanjing zostało zdobyte w lipcu 1864; Hong zmarł; i bunt się skończył. Niektórzy historycy uważają ruch Taiping za rewolucyjny, inni jednak kwestionują to twierdzenie, argumentując, że przywódcy Taiping nie wykazywali prawdziwego ducha rewolucyjnego ani nie chcieli wprowadzić fundamentalnych zmian w społeczeństwie. O ile ideologia Taiping wykazywała pewne elementy rewolucyjne, o tyle w praktyce reżim nie zmienił stosunków społecznych ani nie poprawił losu chłopów. Przywódcy Taiping postrzegali raczej swój sukces jako sposób na osiągnięcie statusu elity. Bunt ostatecznie zakończył się niepowodzeniem z powodu niespójności w polityce ruchu, błędów strategicznych, wewnętrznych sporów i odmowy współpracy z innymi ruchami rebeliantów za nieprzestrzeganie ich marki chrześcijaństwa. Z drugiej strony siły przeciwne Taipingowi dowodzone przez Zeng Guofana wykazały się uczciwością i zdolnościami, a ich zaangażowanie w ideologię konfucjańską bardziej odpowiadało nastrojowi tamtych czasów. Bunt zdewastował ogromny obszar w południowych Chinach i spowodował śmierć ponad 20 milionów osób. Spowodowało to także przesunięcie wewnętrznej równowagi sił w Chinach z rządu centralnego w Pekinie (Peking), którego armia sztandarowa nie była w stanie poradzić sobie z buntem, na chińskich lojalistów Han, którzy pokonali bunt, zbierając lokalne siły. Klęska Taiping i innych buntów z połowy XIX wieku oraz krajowe reformy i działania modernizacyjne zwane Restauracją Tongzhi (T'ung-chih) dały dynastii Qing nowe życie.

Bunt Nian w Chinach (1853–1868)

Słowo nian oznacza „bandę” i odnosiło się do wyjętych spod prawa band lub gangów tajnych stowarzyszeń żyjących w dolinach dolnych rzek Żółtej i Huai na pograniczu prowincji Shantung (Shantung), Henan (Honan), Jiangsu (Kiangsu) i Anhui. Obszar ten od dawna był schronieniem bandytów i przemytników soli. Choć istniały od XVIII wieku, powodzie na początku lat pięćdziesiątych XIX wieku i następujący po nich głód przyspieszyły ich rozwój. W 1853 roku niejaki Zhang Luoxing (Chang Lo-hsing) został przywódcą Nian i nazwał siebie Wielkim Niebiańskim Królem Han. Zorganizował swoich wyznawców według systemu sztandarów mandżurskich i inicjował ich pseudoreligijnymi obrzędami. U szczytu swojej władzy pod koniec lat pięćdziesiątych XIX wieku Nian kontrolował około 100 000 mil kwadratowych terytorium. Jednak Nian nigdy nie stworzył scentralizowanego rządu zdolnego do administrowania miastami lub organizowania skoordynowanych działań wojskowych, uciekając się głównie do wojny partyzanckiej i szybkich, ale nieskoordynowanych najazdów kawalerii, rzadko trzymając się miast i miasteczek, ale wycofując się do swoich ziemnych twierdz. Spalili ziemię, aby pozbawić siły rządowe dostaw. Nian sporadycznie współpracowali także z rebeliantami Taiping w dolinie rzeki Jangzi (Jangcy). Wczesne wysiłki Qing (Ch'ing), mające na celu pokonanie Nian, zakończyły się niepowodzeniem, częściowo z powodu wrogości wielu chłopów wobec rządu. Nawet schwytanie przywódcy Nian Zhanga w 1863 r. nie zakończyło buntu, ponieważ w 1864 r. do ich sprawy dołączyli niektórzy zwolennicy pokonanej rebelii Taiping. W 1865 roku sąd wyznaczył Zeng Guofana (Tseng Kuo-fan), generała męża stanu, który doprowadził do pokonania buntu Taiping, do stłumienia Nian. Podszedł do tego zadania poprzez reformę lokalną rządów i pozyskanie ludności na spornych obszarach. Jednak starzejący się Zeng rozwiązał większość armii Hunan, którą zorganizował i dowodził po klęsce buntu Taiping, i błagał o pozwolenie na wycofanie się. Zadanie to powierzono jednemu z jego poruczników w 1867 roku. Był to Li Hongzhang (Li Hung-chang), organizator i dowódca nowoczesnej, uzbrojonej i zdyscyplinowanej armii Huai, czyli Anhui. Z pomocą Zuo Zongtanga (Tso Tsung-t'anga), innego generała stanu, który przyczynił się do pokonania buntu Taiping, Li zakończył bunt Nian w 1868 r. Stłumienie buntu Nian i innych buntów w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX wieku było triumfem działań wojennych i rządów cywilnych zdolnych przywódców, którzy zjednoczyli się po stronie dynastii Qing. Była to prawdziwa pacyfikacja w tradycyjny sposób, przeprowadzona przez uczonych-generałów-administratorów oddanych konfucjańskim zasadom moralnym, którzy kładli nacisk na reformy polityczne i gospodarcze w

połączeniu z ciężką walką. Musieli zrekrutować armię, którą dowodzili, ponieważ regularna armia Qing stała się nieskuteczna.

Bunt Satsumy (1877)

Początki buntu Satsuma w Japonii miały miejsce podczas podróży do Japonii amerykańskiego komandora Matthew C. Perry'ego do Japonii w lipcu 1853 r. Perry miał ze sobą instrukcje od prezydenta Millarda Fillmore'a, aby rząd Japonii odszedł od izolacjonizmu. Jeśli rząd nie zrobił tego dobrowolnie, zgodnie z instrukcjami prezydenta, Perry otrzymał swobodę skierowania broni przeciwko Japończykom. Kilka lat wcześniej komandor James Biddle otrzymał podobną misję, ale ponieważ nie miał uprawnień do użycia siły, japońscy urzędnicy zmusili go do zawrócenia. Fillmore był przekonany, że misja Perry'ego nie będzie miała podobnego wyniku. 10 lipca Perry wpłynął do Zatoki Edo (Tokio) z okrętami wojennymi Susquehanna, Mississippi, Saratoga i Plymouth. Przez cztery dni amerykańskie okręty wojenne prowadziły ćwiczenia strzeleckie w zatoce Edo. 14 lipca przybył emisariusz japońskiego cesarza Komei, obiecując zanieść cesarzowi wiadomość od Perry'ego. Po ukończeniu swojej misji Perry obiecał wrócić wiosną 1854 roku. Misja Perry'ego do Japonii wywołała natychmiastowy kryzys dla szoguna Tokugawy, Iesady. Pojawienie się zagranicznej eskadry morskiej podkreśliło jego niezdolność do ochrony Japonii. Jedynym uzasadnieniem istnienia szogunatu (reżimu wojskowego) była jego zdolność do użycia siły w celu zachowania pokoju w kraju i zapobieżenia obcej inwazji. Widząc, co Brytyjczycy zrobili Chinom, zadawszy upokarzającą klęskę w wojnie opiumowej w latach 1839–42, grupę dowódców wojskowych rozwścieczyła „utrata twarzy”, którą Tokugawa Iesada spowodował u Japończyków. Kiedy Perry wrócił do portu Uraga 15 lutego 1854 roku, powitało go pięciu urzędników dworu cesarskiego. Po sześciu tygodniach serdecznych ceremonii Japończycy podpisali traktat kanagawski 31 marca 1854 roku. Sprzeciw wobec szogunatu Tokugawa na zachodzie kraju zaczął ponownie narastać. Dwa klany zaczęły występować przeciwko szogunatowi: klan Satsuma na południowym Kiusiu i Choshu na zachodnim Honsiu. Jak na ironię, ponieważ byli „obcymi” w porządku społecznym i politycznym Tokugawy, co oznacza, że pierwotnie nie byli zwolennikami założyciela szogunatu Tokugawy, zazwyczaj zachowywali cnoty samurajskiego wojownika, które zwolennicy Tokugawy stopniowo tracili. W odpowiedzi na pogarszającą się pozycję szoguna zbuntowani władcy zaczęli bronić cesarza, chociaż od czasu pierwszego szogunatu w XII wieku był on w dużej mierze bezsilny. Klany Satsuma i Choshu dysponowały dużymi zasobami, które mogły je wesprzeć. Z politycznego punktu widzenia samuraje Choshu i Satsuma stali się znani jako imperialni lojaliści, czując, że cesarz Komei był prawowitym przywódcą Japonii. Zarówno klany Choshu, jak i Satsuma rywalizowały o przywództwo, co stało się otwartą opozycją wobec szogunatu. W grudniu 1862 roku samuraj Choshu zmusił szoguna do wyrażenia zgody na wypędzenie wszystkich cudzoziemców do lipca 1863 roku, o czym przywódcy Choshu wiedzieli, że Tokugawa są teraz bezsilni. W ten sposób osiągnęli swój cel, jakim było sprawienie, aby Tokugawa wydawała się jeszcze bardziej nieistotna politycznie niż wcześniej. We wrześniu 1863 r. siły Satsuma maszerujące na Kioto zmusiły samurajów Choshu do opuszczenia dworu. Jednak cel polityczny obu klanów, przywrócenie cesarza, pozostał ten sam. Decydujące wydarzenie, afera Shimonoseki, miało miejsce w 1864 roku. Cieśnina Shimonoseki była ważnym morskim szlakiem handlowym kontrolowanym przez samurajów Choshu, którzy próbowali zablokować ją dla handlu zagranicznego. Jego położenie między Honsiu i Kiusiu uczyniło imperatyw otwarcia na handel zagraniczny. Dla nacjonalistycznych samurajów Choshu i Satsumy kapitulacja Tokugawy pod Shimonoseki okazała się ostateczną zniewagą. 7 marca 1866 roku Choshu i Satsuma zawarli tajny sojusz mający na celu przywrócenie cesarza. W 1867 roku zmarł cesarz Komei, a jego następcą został Mutsohito, który przyjął panujące imię Meiji. Cesarz Meiji był zdeterminowany, by rządzić Japonią i z radością przyjął tajne wsparcie Choshu i Satsumy przeciwko nowemu szogunowi, Tokugawie Yoshinobu. W 1867 roku wybuchła wojna domowa, a klany Choshu i Satsuma otwarcie powstali po stronie cesarza. Yoshinobu oddał swoje moce Meiji, który w grudniu 1867 roku został przywrócony na

potężny tron cesarski. W styczniu 1868 Yoshinobu zdecydował się podjąć próbę ostatecznego starcia w Fushimi, gdzie jego siły zostały zmiażdżone. Poddął się siłom cesarskim i formalnie otworzył Edo dla wojsk cesarskich. Podobnie jak modernizacja zachodnich monarchii, modernizacja Japonii odbyła się kosztem klas feudalnych. W sierpniu 1871 roku nowy rząd cesarski nagle zniósł wszystkie domeny feudalnego daimyo i ustanowił w ich miejsce prefektury rządowe. W 1873 roku rząd cesarski ogłosił utworzenie nowej chłopskiej armii poborowej w celu wsparcia cesarza, po czym szybko nastąpiło trwałe zaćmienie klasy samurajów. Zawsze dumni ze swojego statusu w społeczeństwie, nie wolno im było już nosić publicznie daisho, wielkiego i małego miecza. Upokorzenie klasy samurajów zaniepokoiło nowy rząd, który nie tylko zawdzięczał swoje utworzenie samurajom Choshu i Satsuma, ale składał się z członków klasy wojowników. W 1873 roku ogłoszono możliwą inwazję na Koreę, aby pomóc samurajom odzyskać poczucie honoru wojskowego i jednocześnie rozproszyć to, co zaczęło stawać się zagrożeniem dla nowego reżimu imperialnego. Przez cały ten okres Saigo Takamori, samuraj Satsuma, lojalnie wspierał Restaurację Meiji i blisko współpracował z Kido i Okubo przy modernizacji Japonii. Kiedy utworzono nową armię narodową, Saigo w uznaniu zasług dla cesarza mianowano feldmarszałkiem. Jednak Saigo widział także w upadku samurajów koniec systemu klasowego starożytnej Japonii, któremu poświęcił swoje życie. Latem 1873 roku cesarz Meiji odwołał plany inwazji. Saigo Takamori zrezygnował z rządu i wrócił na ziemie Satsuma. Inni czuli podobnie jak on, zwłaszcza gdy w 1876 roku noszenie mieczy samurajskich zostało oficjalnie zniesione przez prawo. W Satsuma, Hizen i Tosa wybuchły bunty. Celowo czy nie, Saigo przygotowywał załóżek buntu. Punktem zapalnym tego, co stało się znane jako Rebelia Satsuma, był moment, w którym wojska cesarskie przejęły zapasy wojskowe z arsenału w Kagoshimie, aby nie wpadły one w ręce rebeliantów. Dla rządu Meiji był to przykład polityki fukoku-kyohei (bogaty kraj, silna armia) w kraju, w którym wszyscy byli teraz sługami cesarza. Dla Takamoriego i jego zwolenników było to wezwanie do buntu w obronie tradycyjnych wartości. Chociaż Saigo spóźnił się z przyłączeniem się do czynnej opozycji wobec cesarza, mimo to stał się dowódcą około 25 000 samurajów. Jego pierwotna strategia polegała na maszerowaniu bezpośrednio na stolicę cesarstwa w Edo. Istnieją pewne powody, by sądzić, że gdyby to zrobił, byłby w stanie wykorzystać także niezadowolenie klasy chłopskiej. Dla chłopów pobór ich synów do wojska był po prostu inną formą podatku, który trzeba było płacić krwią, a nie w naturze. Jednak Saigo odstąpił od swoich planów, oblegając zamek Kumamoto, przetrzymywany przez garnizon cesarskich poborowych. Atak na zamek rozpoczął się 21 lutego 1877 roku. Wreszcie rząd Meiji, wykazując brak przygotowania wojskowego, był w stanie wysłać siły humanitarne do zamku Kumamoto 14 kwietnia. W obliczu tego nowego zagrożenia Saigo był zmuszony porzucić oblężenie. Nastąpiły miesiące długiego pościgu na Kiusiu, gdzie siły rządowe zmuszone były walczyć na własnych warunkach Saigo. Saigo, mające zaledwie kilkuset zwolenników, stanęło w obliczu imperialnych sił liczących około 30 000 ludzi. Jednak w prawdziwym samurajskim duchu odmówił poddania się żołnierzom rządowym. 24 września 1877 roku poprowadził ostateczną szarżę na Shiroyamę, prosto w działa cesarskich poborowych. Został śmiertelnie ranny. Jego najbliższy zwolennik, Beppu Shinsuke, podniósł umierającego Takamori i zaniósł go w dół wzgórza, do miejsca odpowiedniego do rytualnego samobójstwa. Shinsuke następnie zaatakował działa wojsk cesarskich. Rebelia Satsuma dobiegła końca, ale legenda o Saigo Takamori dopiero się zaczęła.

Bunty niewolników w obu Amerykach

Jak świadczy obszerna literatura, niewolnicy pochodzenia afrykańskiego w obu Amerykach przeciwstawiali się zniewoleniu na niezliczone sposoby, w tym symulując, grabież, chwilową nieobecność, sabotaż, podpalenie i maroonage, a także poprzez muzykę, taniec, religię i inne przejawy kulturowe. Oprócz tych codziennych i mniej bezpośrednio konfrontacyjnych form oporu i protestów, niewolnicy wszczynali także na dużą skalę i często starannie zaplanowane powstania, bunty i bunty, które bezpośrednio kwestionowały ich podrzędny status w relacji pan-niewolnik. W okresie objętym

tym tomem niewolnicy pochodzenia afrykańskiego w obu Amerykach wszczęli dziesiątki gwałtownych buntów i powstań. Niektóre przetrwały tylko kilka godzin, inne dziesięciolecia; większość została zmiądzona, niektórzy osiągnęli wynegocjowane porozumienie, a garstce się udało. Wszystko to w istotny sposób wpływało na system niewolników. Takie zbiorowe akcje na dużą skalę były znacznie mniej powszechne w Ameryce Północnej niż w krajach okołokaraibskich i Brazylii – do miejsc docelowych około 80 procent z ponad 10 milionów afrykańskich niewolników przymusowo przewiezionych do Nowego Świata w epoce transatlantyckiego handlu niewolnikami. Przyczyny względnej rzadkości buntów niewolników w kontynentalnej części Ameryki Północnej w porównaniu z Basenem Karaibskim i Brazylią można przypisać wielu czynnikom. Amerykę Północną charakteryzowała mniejsza liczba białych niewolników, mniejsze jednostki produkcyjne, mniejszy odsetek niewolników urodzonych w Afryce w porównaniu z niewolnikami urodzonymi w Ameryce, lepiej uzbrojeni biali mężczyźni, mniej dostępne strefy przygraniczne i mniej obszarów otwartych lub nieodebranych terenów, bardziej rygorystyczny nadzór i mechanizmy kontroli oraz większe niebezpieczeństwo brutalnej zemsty. Pomimo tych niepomysłnych okoliczności, od początku XVIII wieku do ostatecznego zniesienia niewolnictwa w USA w 1865 r. w kontynentalnej części Ameryki Północnej wybuchło kilkanaście znaczących buntów niewolników. Należą do nich bunt w Nowym Jorku; Rebelia Stono, Rebelia Gabriela Prossera, Rebelia Chatham Manor, Rebelia niewolników na terytorium Luizjany (lub Rebelia Deslandes), Rebelia George'a Boxleya, Rewolta w Fort Blount, Powstanie Vesey w Danii, Rebelia Nata Turnera (konwencjonalnie uważana za najkrwawszą w historii Stanów Zjednoczonych), w którym zginęło co najmniej 55 białych), rebelia czarnych seminoli, bunt Amistad i nalot Johna Browna na Harpers Ferry w Wirginii. Następstwa każdego z tych buntów były zaznaczone poprzez brutalną zemstę i nałożenie bardziej rygorystycznej kontroli populacji niewolników przez indywidualnych właścicieli niewolników oraz rządy lokalne, stanowe i federalne. Zwłaszcza po rozpoczęciu rewolucji haitańskiej posiadacze niewolników w obu Amerykach zintensyfikowali nadzór i kontrolę nad populacjami niewolników. Powstania niewolników na Karaibach i w Brazylii były częstsze, dłuższe, dotyczyły większej liczby niewolników i stanowiły trwalsze zagrożenie dla instytucji niewolnictwa ruchomości. Do najważniejszych takich buntów i powstań należała pierwsza wojna bordowa na Jamajce; wojny niewolników w Surinamie, które trwały przez większą część XVIII wieku; Wojna Tacky'ego (Jamajka); Bunt Kofiego (Gujana Holenderska); powstanie jamajskie z 1773 r.; przełomowe powstanie na Saint-Domingue, czyli rewolucja haitańska; kolejna rebelia kasztanowata na Jamajce; Bunt Tuli (Curaçao); bunt w Santa Lucia; bunt na Gwadelupie; Powstanie Bussy (Barbados); bunty Demerery (Gujana Brytyjska); bunt w Antigui; Wielka Jamajska Rewolta Niewolnicza, czyli Powstanie Bożonarodzeniowe (Jamajka); bunty w Bahia (Brazylia); liczne bunty na Brytyjskich Wyspach Dziewiczych; oraz spisek La Escalera na Kubie. W szczególności druga rewolta Demerery w Gujanie Brytyjskiej i powstanie bożonarodzeniowe na Jamajce uwypukliły sprzeczność między ideologią wolnej pracy a instytucją niewolnictwa ruchomości, co skłoniło prawodawców w Londynie do przyspieszenia procesu emancypacji niewolników w całym Imperium Brytyjskim, w tym w Górnej i Dolnej Kanadzie, który miał miejsce w 1833 r. Dla badaczy niewolnictwa afrykańskiego w obu Amerykach ważną debatę zapoczątkowała teza zaproponowana przez historyka Eugene'a Genovese w jego książce *From Rebellion to Revolution*. Dla Genovese rewolucja haitańska stanowiła przełomowy moment w niewolnictwie w Nowym Świecie i oporze niewolników. Wcześniejsze bunty i powstania miały charakter bardziej „restauracyjny”, ograniczony ideologicznie i nie miały na celu zakwestionowania całości systemu niewolnictwa. Dla kontrastu, bunty niewolników po Haiti były bardziej „rewolucyjne”, nowoczesne, przesiąknięte republikańskimi i oświeceniowymi koncepcjami praw i obywatelstwa oraz nastawione bardziej na obalenie systemu niewolnictwa jako całości. Uczni debatowali nad tezą Genovese w wielu konkretnych przypadkach, co doprowadziło do szerokiego konsensusu, że dychotomia „restauracja” i „rewolucja” nadmiernie upraszcza bardziej zróżnicowany i wielowarstwowy proces – podobnie jak dychotomia „opór” kontra „akomodacja” nadmiernie

upraszcza bardziej złożoną rzeczywistość – i zasób wiedzy, który znacznie wzbogacił zrozumienie doświadczeń niewolników w obu Amerykach, roli niewolników w przyspieszaniu własnej emancypacji oraz roli niewolnictwa w Afryce w tworzeniu współczesnego świata.

Bunt na Bounty (1790)

W 1790 roku załoga statku zbrojnego Jej Królewskiej Mości (HMAV) Bounty i towarzyszący jej Polinezyjczycy przybyli, aby zaludnić wyspę Pitcairn. Znaleźli ślady wcześniejszych osad polinezyjskich, ale w momencie ich przybycia nie było tam żadnych rdzennych mieszkańców. Opowiedziano ponad 2000 relacji o buncie i późniejszym osadnictwie w Pitcairn, często ze sobą sprzecznych i należy je uważać po części za mit, po części za fikcję. Opowieść o Bounty uwieczniono także w pięciu filmach. Statki Królewskiej Marynarki Wojennej odkryły wyspę Pitcairn w 1762 roku, ale wzburzone morze uniemożliwiło lądowanie. Zyskała sławę dzięki wydarzeniom, które miały miejsce na Bounty w 1789 r. Żaglowiec Bethia został uzbrojony i przemianowany na HMAV Bounty i pod dowództwem kapitana Williama Bligha popłynął do Morza Południowego 23 grudnia 1787 r. z rozkazem zebrania nasion owocu chlebowego drzewa, które ma pomóc w nakarmieniu afrykańskich niewolników przewożonych się do obu Ameryk. Po pewnych trudnościach Bounty przybył na Tahiti 30 października 1788 roku i przebywał tam przez pięć miesięcy podczas zbierania nasion. „Bounty” opuścił Tahiti, ale był na morzu dopiero od trzech tygodni, kiedy część załogi zbuntowała się pod wodzą Fletchera Christiana. W tamtych czasach Królewska Marynarka Wojenna słynęła z surowej dyscypliny. Również przyjemny tryb życia na Tahiti oraz fakt, że kilku członków załogi utrzymywało intymne stosunki z miejscowymi kobietami, mogło być inspiracją do niepodporządkowania się. Wydarzenia i role w buncie pozostają sporne. Wersja hollywoodzka ukazuje kapitana „Bounty”, Williama Bligha, jako nieludzkiego tyrana, podczas gdy najnowsze badania sugerują, że Christian mógł cierpieć na chorobę psychiczną prowadzącą do irracjonalnych zachowań. Kapitan i 18 lojalnych członków załogi zostali wyrzuceni na dryfujące otwarte łodzie, a później zabrani na morze. Bounty wrócił na Tahiti, aby odebrać zapasy, zwierzęta gospodarskie i zabrać ze sobą część rdzennych Polinezyjczyków. Szesnastu buntowników zdecydowało się pozostać na Tahiti, ale Christian słusznie uważał, że byłoby to zbyt ryzykowne — Królewska Marynarka Wojenna schwytała tych, którzy pozostali. Christian i pozostali nadal poszukiwali odizolowanej wyspy, na której mogliby się osiedlić. 15 stycznia 1790 roku na Pitcairn wydarzyła się nagroda. Ich ładunek wywieziono na brzeg, a 23 stycznia Bounty podpalono, aby nie zostać zauważonym i nie ujawnić obecności buntowników na wyspie. Gleba była żyzna, a klimat ciepły. Osada powstała w miejscu znanym obecnie jako Adamstown i rozwinął się rodzaj apartheidu. Mężcy Tahitańczycy nie otrzymali żadnej ziemi, byli traktowani jak niewolnicy i musieli dzielić się kobietami, które pozostały po tym, jak buntownicy wybrali sobie małżonków. Tahitańczycy zbuntowali się i zginęło kilku buntowników, wśród nich chrześcijanie. Ale buntownicy pokłócili się o kobiety i buntownicy je zabili. Ostatecznie udało się utrzymać pokój, ale społeczność dowiedziała się, jak destylować alkohole z lokalnych produktów, a pijaństwo nękało ją aż do chwili, gdy John Adams, ostatni pozostały buntownik, nie doznał przeżyć religijnych. Zaczął odprawiać msze i wykazał się przywództwem, wprowadzając pewien porządek. Społeczność stworzyła unikalną mieszankę kultury wiktoriańskiej i tahitańskiej, ale świat zewnętrzny prędzej czy później do nich dotrze. Widziano statki, a niektóre nawet wyszły na brzeg bez nawiązania kontaktu. Amerykański statek wielorybiczny Topaz doniósł o obecności tej społeczności w 1808 r., ale brytyjskie statki morskie odwiedziły Pitcairn dopiero w 1814 r. Zlitowali się nad Adamsem, biorąc pod uwagę jego miejsce we wspólnocie i jego pobożność. Zwrócił się o przesiedlenie wyspiarzy, ponieważ wzrost populacji spowodował, że ich zasoby stały się skromne. Adams zmarł w 1829 r., a w 1831 r. cała społeczność została przeniesiona na Tahiti. Tam doświadczyli choroby i odkryli, że ich kultura jest zbyt europejska, aby mogła rozwijać się na Tahiti. W tym samym roku wrócili do Pitcairn. Adams i jego następcy nie mieli formalnych uprawnień, ale rosnące interakcje ze światem zewnętrznym ujawniły potrzebę legalnego zarządzania. W 1838 r. sporządzono

konstytucję, czyniącą wyspy kolonią brytyjską, przyznającą powszechne prawo wyborcze w wyborze głównego sędziego każdemu, kto ukończył 18 lat i zamierzał pozostać na wyspie dłużej niż pięć lat. Nowa emigracja nastąpiła w 1856 r. z powodu przeludnienia (193 osoby) na Pitcairn, tym razem na niezamieszkaną wyspę Norfolk. Ale niektórzy znowu zdecydowali się wrócić do Pitcairn, najpierw w 1858, a następnie w 1864. W międzyczasie goście Pitcairn zdewastowali domy, a ogrody zarosły. Sprzedaż rękodzieła przepływającym statkom i ratownictwo zapewniały dodatkowy dochód, ale nie mogli już wymieniać nadwyżek plonów na potrzebne zapasy. Misjonarze i marynarze uratowani przez wyspiarzy ofiarowali prezenty, a królowa Wiktoria wysłała im nawet organy. Religia odegrała znaczącą rolę w życiu mieszkańców Pitcairn. Jednak wizyta amerykańskich adwentystów dnia siódmego przyłapała ich w czasie kryzysu społecznego i braku jednoczącego przywództwa, w związku z czym Kościół anglikański został zastąpiony. Konwersja była bodźcem do reform społecznych i politycznych. Poprawiono oświatę, założono gazetę, uruchomiono sądownictwo i parlament. Jednak zły los, który prześladował wyspiarzy od czasu powrotu z Norfolk, nie ustępował. Parlament został usunięty, a główny sędzia został przywrócony w 1904 r. W XX wieku poprawiła się komunikacja i do Pitcairn przybywał około jeden statek tygodniowo. Liczba ludności osiągnęła najwyższy poziom 233 w 1937 r., ale na przełomie tysiącleci spadła do 40. Większość tych, którzy wyjechali, wyemigrowała do Nowej Zelandii.

Bunt iracki (1920)

Powstanie irackie z 1920 r. było masową rewoltą nacjonalistyczną przeciwko brytyjskiej okupacji kraju. W 1915 roku, w środku I wojny światowej, wojska brytyjskie i cesarskie wkroczyły do południowego Iraku, a następnie na północ w kierunku Bagdadu, gdzie zostały pokonane przez wojska osmańskie. W 1917 roku nowa brytyjska ekspedycja zajęła Bagdad i pod koniec wojny kontrolowała także północno-iracką prowincję Mosul. Mosul miał szczególne znaczenie ze względu na swoje pola naftowe, nad którymi Brytyjczycy chcieli zachować kontrolę. Początkowa okupacja brytyjska spotkała się z niewielkim oporem Iraku, ale po traktacie z San Remo z 1920 r. ze sformalizowaniem brytyjskiej kontroli w ramach mandatu, nasilił się iracki sprzeciw wobec przedłużającej się okupacji. Wojna na pełną skalę, która wybuchła latem 1920 r., szalała w całym kraju, ale była szczególnie silna na obszarach wiejskich. Wojna zjednoczyła Irakijczyków reprezentujących złożoną mieszankę grup religijnych i etnicznych. Sunniccy muzułmańscy Kurdowie na północy, którzy chcieli, aby Brytyjczycy opuścili Mosul, przyłączyli się do szyitów na południu w ich opozycji do Brytyjczyków. Ośrodki szyickie wokół świętych miast Karbala i Nadżaf były jednymi z pierwszych, które stawiały opór. Do walki włączyły się także konfederacje plemienne, a także kobiety, które zbierały pieniądze na tę sprawę i pełniły funkcję posłańców. Wojna trwała cztery miesiące i zaskoczyła Brytyjczyków. Arnold Wilson, najwyższy brytyjski urzędnik cywilny w Iraku, opowiadał się za polityką bezpośredniej kontroli i nie przewidywał żadnych trudności w utrzymaniu terytorium, ale w miarę narastania przemocy i wzrostu ofiar Brytyjczycy byli zmuszeni sprowadzić posiłki. Brytyjczycy stłumili bunt siłą militarną, a nawet zatrudnili Królewskie Siły Powietrzne do bombardowania armii plemiennych trującym gazem musztardowym. W obliczu brytyjskiej przewagi militarnej i wewnętrznych sporów, które uniemożliwiały ustanowienie jasnej struktury dowodzenia i jednolitej strategii, bunt został stłumiony. W trakcie buntu zginęło ponad 400 żołnierzy brytyjskich i 10 000 Irakijczyków. Brytyjczycy wysłali Sir Percy'ego Coxa do Bagdadu, aby pomógł zaprowadzić porządek wśród ludności cywilnej, a on utworzył iracki rząd tymczasowy. Na konferencji w Kairze w 1921 r. Brytyjczycy zajęli się problemami rządzenia Irakiem. Brytyjczycy zdecydowali się na politykę rządów pośrednich, w ramach której fasada niepodległości miałyby być tworzone poprzez ustanowienie monarchii arabskiej na czele z Faysalem, synem szeryfa Husajna i członkiem szanowanej rodziny Haszymidzkiej, ściśle powiązanej z Wielką Brytanią. W ten sposób Wielka Brytania zachowała rzeczywistą kontrolę nad sprawami zagranicznymi i bogactwem

gospodarczym Iraku, w szczególności nad jego rezerwami ropy naftowej, nie ponosząc kosztów finansowych wynikających z dużej obecności wojskowej

Bao Dai

(1913–1997) cesarz wietnamski

Księżę Nguyen Vinh, później znany jako cesarz Bao Dai, był synem cesarza Annamskiego Khai Dinh. Urodzony w Hue 22 października 1913 r. Bao Dai kształcił się we Francji. Został cesarzem Wietnamu 6 listopada 1925 r. Wstępując na tron przyjął imię Bao Dai, co oznacza „Strażnik wielkości”. Po objęciu tronu wrócił do Francji i wznowił naukę, a regent Ton-Thai Han służył do osiągnięcia pełnoletności w 1932 r. Bao Dai poślubił Jeanette Nguyen Huu Hao 24 marca 1934 r. Jako cesarzowa Nam Phuong urodziła mu dwóch synów i trzy córki. Bao Dai był reformatorem, pragnącym unowocześnić wietnamskie systemy edukacyjne i sądownicze oraz położyć kres archaicznym praktykom sądowym, takim jak kołtów, i umieścić młodych reformatorów w swoim pierwszym rządzie w 1933 r. Jednakże rząd francuski nieustannie podważał jego inicjatywy i autorytet. W połowie lat trzydziestych, gdy Francja była zagrożona przez Niemcy, Bao Dai dostrzegł swoją szansę na poszukiwanie większej autonomii. Kiedy Niemcy podbiły Francję, nowy rząd francuski w Vichy był zmuszony poddać Indochiny japońskiej kontroli. Japonia oświadczyła, że uwolniła Wietnam spod obcych rządów. Pod kontrolą Japonii Bao Dai utworzył rząd nacjonalistyczny. Chociaż ogłosił niepodległość Wietnamu, w rzeczywistości Wietnam przeszedł spod kontroli francuskiej pod kontrolę japońską. Pod okupacją japońską powstał komunistyczny ruch oporu kierowany przez komunistyczną partyzantkę Ho Chi Minha zwaną Vietminh. Na konferencji w Poczdamie w 1945 r. przywódcy aliantów Franklin Roosevelt, Winston Churchill i Józef Stalin zgodzili się, że po wojnie Wietnam zostanie podzielony między kontrolę chińską i brytyjską. Miesiąc po kapitulacji Japonii w sierpniu 1945 r. Ho Chi Minh ogłosił utworzenie Demokratycznej Republiki Wietnamu. Wietnam stał się polem bitwy pomiędzy Vietminhem, rojalistami, demokratami i zwolennikami Francuzów. Bao Dai ustąpił ze stanowiska, aby zapobiec wojnie domowej i w marcu 1946 r. udał się na wygnanie do Hongkongu. Jednak Francja zawróciła go jako monarchę konstytucyjnego, próbując zjednoczyć Wietnam. Bao Dai wahał się, ale zgoda Francji na uznanie niepodległego Wietnamu skłoniła go do powrotu. W 1948 r. Bao Dai zgodził się przewodzić zjednoczonemu Wietnamowi w ramach Unii Francuskiej, otrzymał pozwolenie na powrót i w 1949 r. został głową państwa. Wkrótce jednak opuścił Wietnam i udał się do Europy, przysięgając, że nigdy nie wróci, dopóki jego kraj nie uzyska prawdziwej niepodległości. W 1954 roku, kiedy Francja przegrała kluczową bitwę pod Dien Bien Phu z Vietminhem, ostatecznie zgodziła się na przyznanie Indochinom niepodległości. W Genewie w czerwcu 1954 r. przedstawiciele Stanów Zjednoczonych, ZSRR, Chiny, Wielka Brytania i Francja spotkały się, aby zdecydować, jak zakończyć konflikt w Wietnamie. Zgodzili się na podział Wietnamu wzdłuż 17 równoleżnika, z Ho Chi Minhem rządzącym na północy i Ngo Dinh Diem rządzącym na południu jako premier pod rządami Bao Dai. Wietnamczycy mogli wybrać, czy chcą mieszkać na północy, czy na południu. Do lipca 1956 r. miały się odbyć wybory, które miały określić, czy Wietnam zostanie zjednoczony. Przy wsparciu USA Ngo Dinh Diem przeprowadził w październiku 1955 r. plebiscyt w sprawie zniesienia monarchii. Stany Zjednoczone sprzeciwiły się Bao Daiowi, ponieważ stracił kontakt i poparły Diem. Amerykański doradca pułkownik Edward Lansdale zasugerował, że karty do głosowania powinny być w dwóch kolorach w nadziei, że Wietnamczycy będą głosować w oparciu o swoje przekonanie, że czerwony oznacza szczęście, a zielony nieszczęście. Wyborcy skarżyli się, że byli nękani w lokalach wyborczych, gdyż karty do głosowania na Diem były liczone, a głosy na Bao Dai wyrzucane do kosza. Diem zdobył 99 procent głosów. Bao Dai przegrał wybory i udał się na wygnanie do Francji. Na wygnaniu Bao Dai często przemawiał w imieniu pokoju i jedności w Wietnamie, ale prowadził życie playboya. Zmarł w paryskim szpitalu wojskowym 31 lipca 1997 r.

Batista, Fulgencio

(1901–1973) Kubański żołnierz, polityk i dyktator Fulgencio Batista urodził się 16 stycznia 1901 r. w Banes, w prowincji Oriente na Kubie, w biednej rodzinie rolniczej. Otrzymał niewiele formalnego wykształcenia, choć uczęszczał do szkoły wieczorowej, a w 1931 roku wstąpił do wojska, gdzie studiował stenografię. W 1928 r. awansował do stopnia sierżanta. W latach 1931–33 brał udział w spisku mającym na celu obalenie dyktatury Gerardo Machado, który zakończył się sukcesem w sierpniu 1933 r. We wrześniu tego roku poprowadził bunt przeciwko następcy Machado, Manuelowi de Céspedesowi. W tym okresie brutalnie stłumił szereg prób pokonania jego kontroli. Podczas jednej próby wielu spośród tych, którzy poddali się Batiście i jego ludziom, zostało straconych. Następnie tymczasowy prezydent awansował go na pułkownika i naczelnego dowódcę armii, za co Batista podziękował prowadząc kolejny bunt, który go obalił. Batista złożył rezygnację z wojska w 1944 roku i został wybrany na prezydenta. Kubańskie prawo nie pozwoliło Batiście na następcę prezydenta na stanowisku prezydenta, więc opuścił urząd w 1944 r. Dużo podróżował i przez pewien czas mieszkał na Florydzie. Wrócił na Kubę i w 1948 został wybrany do senatu. 10 marca 1952 dokonał kolejnego zamachu stanu i odzyskał kontrolę nad rządem. Był wybrany na prezydenta bez sprzeciwu 1 listopada 1954 r. W tych wyborach nie spodziewano się, że wygra, i ponownie użył siły, aby stłumić swoich przeciwników. Podczas swojej prezydentury Batista promował edukację i publiczną opiekę zdrowotną, zachęcał do niezależnego rozwoju gospodarczego i poprawy warunków pracy. Uprościł także procedury administracyjne. Jednak jego reżim był wyjątkowo skorumpowany, co w połączeniu z brutalnym terrorem wobec przeciwników politycznych zwróciło naród przeciwko niemu. Doszło do kilku buntów, w szczególności kampanii partyzanckiej pod wodzą Fidela Castro w 1956 r., która zakończyła się sukcesem pod koniec 1958 r. jego reżim został obalony przez siły Castro, a on zrezygnował z prezydentury 1 stycznia 1959 r. i uciekł z kraju wraz ze swoją rodziną i wielu jego zwolenników do Republiki Dominikany. Później osiadł w Portugalii, gdzie w 1962 napisał książkę „Kuba zdradzona”. Napisał także „Jestem z ludem” (1939), „Repuesta” (1960), „Kamienie i prawa” (1961), „Rządzić znaczy przewidywać” (1962) i „Wzrost”. i Upadek Republiki Kubańskiej (1964). Batista zmarł w Hiszpanii 6 sierpnia 1973 r.

Batlle, Jose

(1856–1929) prezydent Urugwaju

José Batlle y Ordóñez był prezydentem Urugwaju od 1903 do 1907 i ponownie od 1911 do 1915 i pozostaje jednym z najwybitniejszych polityków w historii Urugwaju. Był gorącym zwolennikiem panamerykanizmu i wprowadził wiele reform społecznych, które uczyniły Urugwaj jednym z najbardziej liberalnych krajów na świecie. José Batlle (wymawiane „Bajé”) urodził się 21 maja 1856 roku jako syn Lorenza Batlle y Grau, który był jedną z głównych postaci urugwajskiej Partii Kolorado. Lorenzo był ministrem wojny podczas oblężenia stolicy Urugwaju, Montevideo. W 1868 r., kiedy José Jr. miał 12 lat, jego ojciec został prezydentem Urugwaju i piastował to stanowisko do 1872 r. José spędził cztery lata na studiach na Uniwersytecie w Montevideo, a następnie podróżował po Europie, by w 1881 r. powrócić do Montevideo. Podążył za ojcem do Partii Kolorado i 16 czerwca 1886 założył gazetę El Día, która stała się gazetą partii. W następnym roku José Batlle został szefem politycznym departamentu Minas, obszaru niedaleko Montevideo, a w 1890 zreorganizował Kolorados. Jego żona, Matilde, również pochodziła z ważnej rodziny w Kolorado. Jej ojcem był Manuel Pacheco y Obes, który walczył w obronie Montevideo wraz z ojcem José. Od 15 lutego do 1 marca 1899 r. José Batlle pełnił obowiązki prezydenta Urugwaju, a w 1900 r. bezskutecznie ubiegał się o urząd prezydenta. Po niewielkim zwycięstwie w wyborach cztery lata później, 1 marca 1903 r., zastąpił Juana Lindolfo Cuestasa. Wiele osób znało José Batlle jako syna byłego prezydenta i człowieka o wielkim intelekcie. Jednak kiedy został wybrany, nie miał żadnej publicznej platformy do wdrożenia. Stało się tak pomimo

tego, że był jednym z najwybitniejszych dziennikarzy w Montevideo. Kiedy został wybrany, Aparicio Saravia, przywódca konkurencyjnej partii Blancos, wszczął bunt, który trwał 18 miesięcy. Kiedy Kolorados pokonali Blancos w bitwie pod Masoller 1 września 1904 r., oznaczało to koniec walk jako sposób na rozwiązanie problemów politycznych w kraju. Saravia został śmiertelnie ranny w walkach, a jego siły zostały unicestwione. Batlle promował dyskusję na temat reform społecznych i przekazał Urugwajowi wiele ze swojego dziedzictwa demokracji i systemu państwa opiekuńczego, niemal jedynemu w Ameryce Łacińskiej. W 1905 r. zaprzestał płacenia podatku dochodowego przez urzędników niskiego szczebla, zachęcając ludzi do wstąpienia do służby rządowej. W następnym roku dekretem prezydenta założył szkoły średnie w każdym mieście Urugwaju. Jego trzecia poważna reforma przeprowadzona w 1907 r. polegała na umożliwieniu kobietom rozwodu z mężami, jeśli były okrutnie traktowane, podczas gdy mężczyźni mogli rozwodzić się jedynie z powodu cudzołóstwa. Ustawa ta spędziła dwa lata w Kongresie Urugwaju, zanim została ostatecznie uchwalona. Inne reformy społeczne obejmowały usunięcie z przysięgi publicznej odniesień do Boga i innych wierzeń chrześcijańskich oraz usunięcie krucyfików ze szpitali. Kiedy 1 marca 1907 roku dobiegła końca jego kadencja, Batlle wyjechał do Szwajcarii, gdzie stał się wielbicielem liczby mnogiej prezydentury. Był także pod ogromnym wpływem reform społecznych w Europie w tym okresie, a kiedy wrócił do Urugwaju, był zdeterminowany, aby ustanowić kompletne państwo opiekuńcze. Jego pierwszym posunięciem było wzmocnienie finansowej strony rządu i w 1912 roku założył Banco de Seguros, państwowy bank ubezpieczeniowy, i przejął państwowy bank hipoteczny. W 1913 roku Batlle chciał wprowadzić kolegialnego szefa władzy wykonawczej na wzór szwajcarski. Spowodowało to masowy rozłam w Kolorado, który trwał do 1966 r. i był blokowany przez dysydentów z Kolorado i Blancos, dopóki Batlle w 1919 r. nie zagroził kandydowaniem na trzecią kadencję. To zmusiło jego wrogów do podjęcia decyzji o poparciu projektu jako sposobu na ograniczenie wszelkiej przyszłej władzy, jaką miałyby. W 1914 Batlle ustanowił zabezpieczenie społeczne dla osób bezrobotnych. Wydał także przepisy nakazujące pracodawcom w piekarniach i fabrykach tekstylnych zapewnienie krzeseł dla pracowników. W następnym roku w końcu przeforsował ustawę, która trwała cztery lata debat. W ten sposób ustalono ośmiogodzinny dzień pracy. Jednocześnie rząd przejął usługi telefoniczne i zakłady energetyczne. Obie firmy zostały połączone, tworząc Usinas Eléctricas y los Teléfonos del Estado (państwowe zakłady telefoniczne i elektryczne). W całym kraju utworzono wiele szkół średnich i każdemu zapewniono bezpłatną naukę w szkole średniej. Uniwersytet został powiększony i zezwolono na przyjmowanie kobiet. Wiele z tych reform zostało opłaconych przez coraz zamożniejszy przemysł wołowy, który dramatycznie się rozwinął. Miało dostarczać większość mięsa potrzebnego brytyjskim wysiłkom wojennym podczas I wojny światowej. José Batlle ustąpił ze stanowiska prezydenta 1 marca 1915 roku i przeszedł na emeryturę. Zmarł 20 października 1929 r.

Ben-Gurion, Dawid

(1886–1973) premier Izraela

Urodzony jako David Josef Gruen w Płońsku w Rosji, David Ben-Gurion studiował ruch „Miłośników Syjonu” w szkole założonej przez jego ojca. W młodym wieku poznał Teodora Herzla, założyciela Międzynarodowego Ruchu Syjonistycznego, który zmarł, gdy Ben-Gurion miał 18 lat, i bardzo go podziwiał. Od tego momentu był zdecydowany realizować to, o czym Herzl tylko marzył – utworzenie państwa żydowskiego. Ze względu na swoją determinację i w obawie przed powszechnym antysemityzmem, który nękał Europę Wschodnią, Ben-Gurion przeprowadził się do Palestyny w 1906 r. Początkowo pracował jako robotnik, ale pozostał aktywny w ruchu Poalei Tzion, do którego dołączył w wieku 17 lat. W 1910 r. został wybrany na członka rady redakcyjnej gazety Achdut (jedność) i wkrótce potem przyjął hebrajskie nazwisko David Ben-Gurion. W nadziei na zmianę antysyjonistycznej polityki osmańskiej w Palestynie wyjechał w 1912 roku do Konstantynopola w Turcji, aby studiować prawo i

administrację. Po wybuchu I wojny światowej Ben-Gurion wrócił do Palestyny, ale został aresztowany jako znany członek Poalej Tzion i deportowany. Przeniósł się do Nowego Jorku i założył Hehaultz, amerykańskie skrzydło robotniczego syjonizmu, a w 1917 poślubił Paulę Munweis, z którą miał troje dzieci. Pewny, że władze osmańskie nigdy nie poprą syjonizmu, strategicznie zmienił swoje plany i przyłączył się do wezwania Ze'eva Żabotinsky'ego do utworzenia żydowskich batalionów w armii brytyjskiej w celu wyzwolenia Palestyny spod Imperium Osmańskiego. Ben-Gurion i jego rodzina wrócili do Palestyny pod koniec 1918 r. Ben-Gurion założył Histadrut, Federację Robotników w Izraelu, w 1920 r. i został wybrany na sekretarza generalnego w 1921 r. Założył także Haganę, paramilitarną siłę Partii Pracy Ruch syjonistyczny, który ułatwił podziemną imigrację Żydów i zapewnił kręgosłup przyszłych Sił Obronnych Izraela (IDF). W 1930 roku Ben-Gurion założył Izraelską Partię Robotniczą Mapai, która stała się rządem przez pierwsze trzy dekady istnienia Izraela. Został wybrany na przewodniczącego Zarządu Syjonizmu i przewodniczącego Histadrut, był uważany przez Brytyjczyków za oficjalnego przedstawiciela Żydów w Palestynie i odegrał kluczową rolę w zakupie broni z Europy. Ben-Gurion został wybrany na przywódcę Departamentu Obrony Światowej Organizacji Syjonistycznej w 1946 r. Na tym i innych swoich stanowiskach wywierał presję na Brytyjczyków, aby albo przyznali Żydom państwo w Palestynie, albo zrzekli się mandatu. W 1947 roku Wielka Brytania wybrała to drugie. 14 maja 1948 roku Dawid Ben-Gurion ogłosił deklarację niepodległości Izraela i został przywódcą jego rządu tymczasowego. Okoliczne narody arabskie najechały Izrael i wzrosła przemoc między Arabami w Izraelu a Żydami. Ben-Gurion wcześniej rozpoznał uzasadnienie sprzeciwu Arabów wobec syjonizmu i był świadomy natury zderzenia dwóch autentycznych roszczeń do tej samej ziemi; jednak on i inni wierzyli, że założenie żydowskiej ojczyzny było kluczowe dla przetrwania judaizmu. Wyposażony w silniejsze siły militarne Izrael pokonał Arabów, a Ben-Gurion został premierem 26 lutego 1949 r. i piastował tę funkcję do 1963 r., z wyjątkiem okresu dwóch lat (1953–1955). W 1970 roku zrezygnował całkowicie z polityki i aż do swojej śmierci w 1973 roku pracował nad swoją autobiografią w kibucu Sde-Boker.

Bonhoeffer, Dietrich

(1906–1945) teolog i działacz społeczny

Dietrich Bonhoeffer był niemieckim pastorem i genialnym teologiem, który zasłynął dzięki swojej roli w niemieckim ruchu oporu. Został stracony w kwietniu 1945 r. za udział w spisku mającym na celu obalenie Adolfa Hitlera. Bonhoeffer i jego siostra bliźniaczka Sabine urodzili się 4 lutego 1906 roku we Wrocławiu w Niemczech (obecnie Wrocław w Polsce). Jego ojciec, Karl Bonhoeffer, był wybitnym psychiatrą, a jego matka, Paula, pod okiem guwernantki, kierowała wczesną edukacją ośmiorga swoich dzieci, już w młodym wieku posyłając je do egzaminów państwowych. W 1912 roku Bonhoefferowie przenieśli się do Berlina, gdzie ojciec Dietricha objął stanowisko profesora psychiatrii. Już w wieku 14 lat Dietrich Bonhoeffer zdecydował się kontynuować teologię. Jego rodzina nie była szczególnie religijna, chodził do kościoła tylko okazjonalnie, ale szanowała jego decyzję nawet w stosunkowo młodym wieku. W 1923 roku w wieku 17 lat Bonhoeffer wstąpił na uniwersytet w Tybindze. W 1924 przeniósł się na Uniwersytet Berliński, ośrodek teologiczny rozstawiony przez jednego z jego założycieli, Friedricha Schleiermachera. Na czele wydziału teologicznego stanęli wybitny teolog Adolf von Harnack oraz znany profesor i autor teologii systematycznej Reinhold Seeberg. Bonhoeffer wyróżniał się jako błyskotliwy, pilny i w pewnym stopniu niezależny myśliciel. To właśnie w tym okresie Bonhoeffer zaczął czytać dzieła ruchu neoortodoksyjnego i znajdować się pod ich wpływem, co było reakcją na liberalną teologię Schleiermachera i von Harnacka rozstawioną przez Karla Bartha. Bonhoeffer rozpoczął pracę nad swoją rozprawą doktorską w połowie 1926 r. pod kierunkiem Seeberga, a zakończył ją w grudniu 1927 r. w wieku 21 lat rzadko nagradzaną summa cum laude. Wyznaczony do pracy na rok jako asystent pastora w kościele luterańskim w Barcelonie w Hiszpanii, Bonhoeffer pogрузzył się w życie

kongregacyjnym. Zawsze zainteresowany dziećmi Bonhoeffer szybko zorganizował program szkółki niedzielnej skierowany do chłopców, którzy dobrze zareagowali na jego przywództwo. W latach 1930–31 Bonhoeffer odbył studia podyplomowe w Nowym Jorku w Union Theological Seminary. Po powrocie do Berlina podjął obowiązki duszpasterskie, ale kontynuował współpracę z uczelnią. W tym czasie opublikował dwie książki (Sanctorum Communio i Akt i bycie). W 1931 roku Bonhoeffer wziął udział w konferencji ekumenicznej w Cambridge w Anglii. Konferencja ta okazała się początkiem jego przywódczej roli w ruchu ekumenicznym, a także wojenną przykrywką dla wielu jego działań. W tym okresie wiara Bonhoeffer stała się bardziej osobista niż po prostu akademicka. W 1933 roku do władzy doszedł Adolf Hitler i szybko przejął kontrolę nad kościołami. Po spędzeniu kilku miesięcy w Anglii pod koniec 1933 r., gdzie mógł poinformować brytyjskich chrześcijan o coraz trudniejszej sytuacji chrześcijan w Niemczech, Bonhoeffer wrócił do Berlina. W roku 1934 kościoły regionalne, które były jeszcze stosunkowo wolne od wpływów rządu, utworzyły tak zwany Kościół Wyznający. To ciało kościelne zdecydowało się na utworzenie nieoficjalnych seminariów odrębnych od szkół teologicznych na uniwersytetach kontrolowanych przez rząd. Bonhoefferowi poproszono o prowadzenie seminarium składającego się z 23 seminarzystów w wiejskim miasteczku Finkewalde. To właśnie w tym czasie Bonhoeffer napisał swoje najbardziej znane dzieło pt. Koszt uczniostwa, oparte na niektórych jego wieczornych wykładach dla seminarzystów. W kontekście Niemiec z ich niekwestionowanym posłuszeństwem wobec Führera Adolfa Hitlera Bonhoeffer skupił się na tym, co oznacza prawdziwe posłuszeństwo jako chrześcijanin. W końcu udowodnił to swoim życiem. W 1939 r., częściowo chcąc uniknąć powołania do wojska, Bonhoeffer wyjechał na kilka miesięcy do Anglii. W tym czasie spotykał się z władzami kościelnymi i ekumenicznymi, starając się je przekonać do oficjalnego wspierania Kościoła Wyznającego. W Stanach Zjednoczonych Bonhoefferowi zaproponowano posadę pastora niemieckich uchodźców w Nowym Jorku. Zaakceptowanie tego oznaczałoby, że nigdy nie mógłby wrócić do nazistowskich Niemiec, znajdujących się wówczas na skraju wojny. Po wielu dyskusjach i modlitwach zdecydował się wrócić do Niemiec, aby podzielić się losem swojego kraju. Szwagier Bonhoeffera, Hans von Dohnanyi, był już głęboko zaangażowany w ruch oporu, który w tym czasie próbował nakłonić wpływowych generałów do aresztowania Hitlera. Wczesne sukcesy Hitlera w wojnie wykluczyły tę strategię. W 1940 roku Bonhoeffer rozpoczął pracę dla Abwehry, niemieckiego wywiadu kierowanego przez admirała Canarisa, rzekomo w celu zbierania dla Niemców informacji od swoich międzynarodowych kontaktów kościelnych. Ta przykrywka zapewniła Bonhoefferowi swobodę podróżowania za granicę i uniknęła powołania do wojska, ale jednocześnie wciągnęła go głębiej w krąg oporu, do którego zaliczał się admirał Canaris. W latach 1941 i 1942, doskonale świadomy spisku mającego na celu obalenie Hitlera, w który zaangażowanych było kilku niemieckich generałów, Bonhoeffer kilkakrotnie podróżował do Szwajcarii, Norwegii i Szwecji w poszukiwaniu sposobów komunikowania się kanałami kościelnymi z urzędnikami w Anglii, a gdzie indziej konieczność szybkiego uznania nowego rządu, który miałby powstać po obaleniu Hitlera. W marcu 1943 r. Dohnanyi podczas jednej z wizyt inspekcyjnych brał udział w nieudanym spisku mającym na celu wysadzenie Hitlera w powietrze. Śledztwo Gestapo w sprawie ruchu oporu zacieśniało sieci wokół Canarisa i jego współpracowników i 5 kwietnia 1943 r. Dohnanyi, Bonhoeffer i kilka innych osób zostało aresztowanych pod zarzutem spisku i osadzonych w więzieniu w Berlinie. Bonhoeffer starannie przygotował się na tę chwilę i udało mu się skutecznie uniknąć postawionych mu zarzutów, choć nigdy mu się to nie udało aby został wypuszczony z więzienia. Jego sprawa nigdy nie trafiła do sądu i w 1944 roku coraz bardziej wydawało się, że Bonhoeffer zostanie zwolniony. Podczas pobytu w więzieniu Bonhoeffer potajemnie pracował nad swoją książką „Etyka”, która została opublikowana pośmiertnie. 20 lipca 1944 roku doszło do kolejnego zamachu na Hitlera dokonanego przez spiskowca von Stauffenberga. W wyniku dochodzenia odkryto obciążające dowody przeciwko Canarisowi i Dohnanyiemu oraz pośrednio przeciwko Bonhoefferowi. Wyrok ten przypieczętował los wszystkich

spiskowców. Przewieziono ich do obozu koncentracyjnego, gdzie na osobisty rozkaz Hitlera powieszono ich 9 kwietnia 1945 roku.

Bonusowa armia

Latem 1932 roku, w środku Wielkiego Kryzysu, aż 25 000 weteranów I wojny światowej, nazywających siebie Bonusowymi Siłami Ekspedycyjnymi, maszerowało do Waszyngtonu, DC, aby poprosić Kongres o premie obiecane za zarobki utracone podczas służby dla swoich żołnierzy. kraj. Premie, zatwierdzone w 1924 r., miały zostać przyznane dopiero w 1945 r., ale byli żołnierze domagali się jakiegokolwiek niewielkiej części, która pomogłaby przetrwać im i ich głodującym rodzinom. Wielu zdesperowanych weteranów zamieszkiwało opuszczone budynki w centrum miasta lub wznosiło prowizoryczne domy z tektury, drewna i blachy w slumsach położonych po drugiej stronie rzeki Anacostia w Waszyngtonie. Pokojowe demonstracje i parady obok stolicy zorganizował Walter Waters. Prezydent Herbert Hoover odmówił spotkania z Watersem i innymi weteranami. Izba Reprezentantów przyjęła ustawę przedstawiciela Teksasu Wrighta Patmana dotyczącą przyspieszonej płatności, ale Senat odrzucił to rozwiązanie większością 62 do 18. Ponieważ Kongres miał przerwę wakacyjną, niektórzy protestujący przyjęli ofertę bezpłatnego transportu z powrotem do swoich domów. Inni nie mieli dokąd pójść. Z pomocą nadinspektora policji Pelhama Glassforda wiele innych osób mimo wszystko pozostało w Waszyngtonie. 28 lipca Sekretarz Wojny Patrick J. Hurley nakazał Glassfordowi usunięcie wychudzonych weteranów, z których wielu zajmowało potępione budynki. Czując się zdradzeni, weterani rzucali kamieniami w policję, która otworzyła ogień, zabijając jednego i raniąc drugiego. Tego popołudnia 600 żołnierzy federalnych pod dowództwem generała Douglasa MacArthura ruszyło na demonstrantów, zgodnie z rozkazem prezydenta o eksmisji. MacArthur, być może przekonany, że to komuniści, a nie weterani, przekroczył swoje rozkazy i zaatakował zdesperowanych wędrowców czołgami, granatami gazowymi i kawalerią; MacArthur rozkazał żołnierzom przepaść się przez rzekę Anacostia, gdzie podłożono ogień w prowizorycznej wiosce Bonus Marchers, zabijając trzy osoby i raniąc 54, w tym dzieci i kobiety. Nastroje społeczne sprzyjały marszom bonusowym. Prezydent Hoover nie mógł uniknąć gniewu zdumionej opinii publicznej w USA, która zbuntowała się przeciwko tak ostrej taktyce. To była ostatnia kropla w jego decydującej porażce w jesiennych wyborach. Demokratyczny następca Hoovera, Franklin Delano Roosevelt, sprzeciwiając się wypłaceniu premii, utworzył Cywilny Korpus Ochrony Środowiska, rezerwując miejsca pracy dla wielu weteranów; wkrótce po tym, jak jego żona Eleanor Roosevelt spotkała się z małą grupą uczestników marszu w 1933 r. W 1944 r., podczas II wojny światowej, Kongres uchwalił i Roosevelt podpisał ustawę G.I. Bill of Rights, pierwszy w historii kompleksowy i niezawodny system świadczeń dla weteranów wojskowych w Stanach Zjednoczonych.

Bose, Subhas Chandra

(1897–1945) radykalny polityk indyjski

Subhas Chandra Bose porzucił zamierzoną karierę w indyjskiej służbie cywilnej, aby wspierać Mohandasa K. Gandhiego i Indyjski Kongres Narodowy (INC) w sprawie niepodległości Indii od Wielkiej Brytanii. Jednak później odkrył także ruch pokojowy Gandhiego, umiarkowany, zaatakował Gandhiego za negocjacje z władzami brytyjskimi i w 1928 r. zorganizował Socjalistyczną Ligę Niepodległości Indii. Został także przywódcą związkowym, organizował strajki i został wybrany na przewodniczącego Ogólnoindyjskiego Kongresu Związków Zawodowych (1929–1931). Kiedy w 1933 roku Gandhi zawiesił swoją kampanię satyagraha (prawda, siła, pokojowy protest) przeciwko Brytyjczykom, Bose i lewicowi członkowie INC wezwali do zawieszenia Gandhiego w organizacji i jej reorganizacji. Pojedynek między Gandhim i Bose w 1937 r. zaowocował pierwszymi kwestionowanymi wyborami na prezydenta INC, które Bose wygrał w 1938 r. Został otwartym wielbicielem Adolfa Hitlera i przyjął tytuł Netaji, co w języku hindi oznacza przywódcę, naśladując niemieckiego przywódcę nazistowskiego. Jego polityka tak

poważnie złamała INC, że nie mogła funkcjonować, co jest nieodparte, zmuszono go do rezygnacji. W rezultacie zerwał stosunki z INC i Gandhim i utworzył Partię Bloku Naprzód. Natomiast Gandhi i INC opowiadali się za odmową współpracy z rządem brytyjskim. Wybuchła II wojna światowa, a Bose sponsorowała terroryzm, sabotaż i zabójstwa. Jego partia została zdelegalizowana, a on uciekł z Indii i dotarł do Berlina przez Afganistan i Związek Radziecki. Został powitany przez Hitlera, który udostępnił mu radio do nadawania do Indii antybrytyjskiej propagandy. Bose przybył do Japonii w połowie 1943 roku niemieckim Uboatem. Udał się na okupowane przez Japonię Malaje i pomógł zorganizować „Indyjską Armię Narodową”, która składała się z 40 000 żołnierzy spośród 45 000 indyjskich jeńców wojennych wziętych do niewoli na Malajach i w Singapurze. Jednak dowodzenie i kontrola nad tą armią pozostało w rękach japońskich. W październiku 1943 roku Bose ogłosił utworzenie Tymczasowego Rządu Wolnych Indii i przyjął tytuły głowy państwa, premiera oraz ministra wojny i spraw zagranicznych. Ludzie, których rzekomo kontrolował, to 2 miliony etnicznych Hindusów mieszkających na okupowanych przez Japonię Malajach i Singapurze. Jednak Japończycy początkowo umieścili Bose na Andamanach. W listopadzie 1943 roku Bose i inne japońskie marionetki spotkały się w Tokio na Konferencji Wielkiej Azji Wschodniej. Konferencja ta wyznaczyła punkt kulminacyjny japońskiego „Nowego Porządku” w Azji oraz utworzonej i kontrolowanej przez nią Sferze Wspólnego Dobrobytu Wielkiej Azji Wschodniej. „Rząd” Bose’a został przeniesiony do Rangunu w Birmie w 1944 r., gdy kontrolowana przez Japonię armia indyjska przekroczyła granicę Indii. Został zawrócony i poddany w Rangunie w maju 1945 roku. Bose uciekł ze swoimi japońskimi patronami do Indochin, a kiedy tam upadły siły japońskie, ostatnim japońskim samolotem opuścił Sajgon i udał się na Tajwan, który rozbił się podczas lądowania. Schwytani funkcjonariusze, którzy służyli pod dowództwem Bose’a, zostali osądzeni i skazani, ale otrzymali wyroki w zawieszeniu.

Brandeisa, Louis D.

(1856–1941) sędzia Sądu Najwyższego Stanów Zjednoczonych

Louis Brandeis, syn niemieckich imigrantów, który został prawnikiem uczestniczącym w krucjacie i pierwszym żydowskim sędzią Sądu Najwyższego w Stanach Zjednoczonych, wyrobił sobie markę jako czołowy postępowiec i pomógł ukształtować Nowy Ład prezydenta Franklina D. Roosevelta. Brandeis urodził się w St. Louis, ale Boston stał się swoim domem wkrótce po ukończeniu Uniwersytetu Harvarda. Został bogatym prawnikiem, jednocześnie prowadząc sprawy w imieniu pogrążonych w chaosie związków zawodowych, imigrantów i innych osób pozostawionych w Ameryce w poślacanym wieku. Zajął się tramwajami i koleją oraz pisał artykuły na temat bankowości. W 1910 roku nowojorscy producenci płaszczy uderzyli w lokalne zakłady produkcyjne. Brandeis wynegocjował porozumienie zadowolające zarówno Międzynarodowy Związek Pracowników Odzieży Damskiej (ILGWU), jak i producentów. Brandeis uważał, że wielki biznes ma tendencję do nadmiernej koncentracji władzy gospodarczej, szkodząc regionalnym i lokalnym przedsiębiorstwom oraz eliminując prawdziwą konkurencję. Odegrał kluczową rolę w przekształceniu Czternastej Poprawki do Konstytucji, służącej głównie do wzmocnienia praw korporacji od jej przyjęcia w 1868 r., w narzędzie rozszerzające prawa zwykłych ludzi. Największe zwycięstwo odniósł w 1908 r., kiedy w sprawie Muller przeciwko Oregonowi Sąd Najwyższy jednogłośnie orzekł, że państwo może uniemożliwić producentom zmuszanie kobiet do pracy dłużej niż 10 godzin dziennie. Zwycięstwo Brandeis nastąpiło zaledwie trzy lata po tym, jak Trybunał unieważnił ustawę o maksymalnej liczbie godzin pracy pracowników piekarni. W czymś, co wkrótce zostało nazwane „Brandeis Brief”, jego imiennik napisał 112-stronicowy dokument, który wykraczał daleko poza wąskie przepisy prawne, dodając informacje socjologiczne, które – według słów decyzji Mullera – obejmowały „wyciągi z ponad dziewięćdziesięciu raportów komisji, urzędy statystyczne, komisarze higieny, inspektorzy fabryk, zarówno w tym kraju, jak i w Europie, twierdząc, że długie godziny pracy są niebezpieczne dla kobiet. . . .” Zanim prezydent Woodrow Wilson nominował

Brandeisa, sojusznika politycznego, do Sądu Najwyższego, Brandeis cieszył się w całym kraju reputacją „adwokata ludu”. Niemniej jednak proces jego potwierdzenia był trudny. Zarówno jego liberalizm, jak i religia były przeciwko niemu. Jego „fitness” był kwestionowany przez czołowych prawników, w tym byłego prezydenta Williama Howarda Tafta, a sprzeciwiali się mu urzędnicy z jego macierzystej uczelni. Brandeis został potwierdzony większością głosów 47 do 22 w Senacie w 1916 r. Uważany za wiarygodnego liberalnego członka raczej konserwatywnego sądu, Brandeis był zwolennikiem Nowego Ładu, ale w żadnym wypadku nie był wycieraczką. W 1935 roku przyłączył się do jednomyślnej decyzji Schechtera, która unieważniła ustawę Roosevelta o odnowie narodowej przemysłu, centralny element programu Nowego Ładu. W 1932 r. Benjamin N. Cardozo wstąpił do Trybunału jako drugi sędzia pochodzenia żydowskiego. Brandeis odegrał kluczową rolę w mentorowaniu Feliksa Frankfurtera, profesora prawa i doradcy Roosevelta, który został trzecim żydowskim członkiem Trybunału, zastępując Cardozo po jego śmierci w 1938 r. Brandeis, który miał 80 lat, kiedy Roosevelt zaproponował swój kontrowersyjny plan paktu sądowego z 1937 r., był obrażony, ale w 1939 r. zdecydował się przejść na emeryturę. Brandeis nie był szczególnie religijny, ale podczas II wojny światowej bardzo interesował się syjonizmem. Obowiązki na dworze i konflikt z europejskimi syjonistami, w tym z Chaimem Weizmannem, zmniejszyły jego zaangażowanie, ale Brandeis w dalszym ciągu popierał utworzenie państwa żydowskiego w brytyjskiej Palestynie. W 1948 roku, siedem lat po śmierci Brandeisa i roku założenia Izraela, w Waltham w stanie Massachusetts otwarto Uniwersytet Brandeisa, upamiętniający go jako żydowsko-amerykańskiego pioniera prawa i zwolennika sprawiedliwości społecznej.

Bryan, William Jennings

(1860–1925) Przywódca polityczny Stanów Zjednoczonych

Chociaż William Jennings Bryan trzykrotnie tracił prezydenturę, wykorzystał potężne oratorium i wyrazy współczucia dla uciskanych Amerykanów, aby przekształcić Partię Demokratyczną. W administracji Woodrowa Wilsona Bryan bezskutecznie próbował utrzymać Stany Zjednoczone z dala od I wojny światowej. Jako oddany chrześcijanin ostatnie dni spędził w Tennessee, przeciwstawiając się ewolucji darwinowskiej podczas procesu Scopesa, wchodząc w ten sposób do historii jako bohater pobożnych i pośmiewiskiem dla urbanizującego się narodu. Bryan dorastał w wiejskim Salem w stanie Illinois, gdzie podobnie jak jego ojciec został prawnikiem i demokratą. W 1887 r., widząc większe możliwości polityczne, przeniósł się do Nebraski, gdzie w 1890 r. został drugim Demokratą, który zdobył mandat w Kongresie w ciągu 23 lat państwowości Nebraski. W epoce, w której ceniono oratorium, Bryan mówił najwyraźniej i najgłośniej, przyciągając uwagę całego kraju, podejmując sprawy „powstania prerii”, które stanowiły wyzwanie dla obu głównych partii. Zwolennik bezpośrednich wyborów senatorskich i reformy bankowości, wezwał do interwencji federalnej w imieniu rolników i robotników, którzy czuli się uciskani. Bryan stanął po stronie tych, którzy żądali nieograniczonej liczby monet tańszych srebrnych pieniędzy, pozycjonując się w kryzysowym roku 1896 jako jedyny kandydat, który mógłby urzeczywistnić żądania populistyczne. Kiedy Bryan zakończył swoje 20-minutowe przemówienie „Cross of Gold”, konwencja nominacyjna w Chicago wybuchła wiatami. Następnego dnia Bryan przewyższył 12 innych kandydatów, zdobywając nominację w piątym głosowaniu. Bryan złamał tradycję kampanii, przeprowadzając burzę stodołową na dystansie 30 000 km przez 26 stanów, podczas gdy republikański senator William McKinley prowadził wytworną kampanię ze swojej werandy w Ohio. Pomimo przyciągnięcia ogromnej rzeszy „wierzących” Bryan nie dorównywał umiejętnościom epublicystów w zakresie zbierania funduszy i miał problemy z pozyskaniem wsparcia miejskiego. Przegrał zdecydowanie i przegrał ponownie z McKinleyem w 1900 r. i Williamem Howardem Taftem w 1908 r. Chociaż zgłosił się na ochotnika do wojny hiszpańsko-amerykańskiej w 1898 r. (ale nigdy nie brał udziału w akcji), Bryan sprzeciwiał się imperializmowi, a szczególnie sprzeciwiał się wysiłkom Stanów Zjednoczonych, by rządzić Filipinami. Jednak zlekceważył prawa Jima Crowa, które dławily

udział Afroamerykanów w życiu politycznym. Bryan obliczył, że jego sukces polityczny zależał od głosów białych z „Solidnego Południa”. Mimo to czarny przywódca W. E. B. Dubois dostrzegł nadzieję w trosce „Wielkiego Pospółstwa” o biednych i wyzyskiwanych. Kadencja Bryana na stanowisku sekretarza stanu Woodrowa Wilsona była katastrofalna. Wilson, który wtrącał się w rewolucję meksykańską i karaibską, nie podzielał idealistycznego pacyfistycznego stylu Bryana. W czerwcu 1914 roku w Europie wybuchła I wojna światowa. Bryan zalecał prawdziwą neutralność, ale zrezygnował po tym, jak w 1915 r. w ataku niemieckiego łodzi podwodnej na brytyjską Lusitanię zginęło 128 Amerykanów, co wywołało ostre ostrzeżenie prezydenta. Chociaż Bryan był oddanym chrześcijaninem i abstynentem, który był orędownikiem prohibicji, nie był głupcem. Stał się bogaty dzięki przemówieniom, a mimo to popierał stopniowany podatek dochodowy. Wiele podróżował za granicę, odwiedzając rosyjskiego pisarza i pacyfistę Lwa Tołstoja. Bryan (i jego żona Mary Baird Bryan) zdecydowanie popierali prawo wyborcze kobiet. Jednak w latach dwudziestych Bryan wydawał się osobliwy dla nowego pokolenia. Jego skupienie się na złu darwinizmu i prawdzie biblijnej wydawało się szczególnie antynowoczesne, mimo że był jednym z pierwszych ewangelistów do przemawiania w radiu. Kiedy więc Bryan był brutalnie przesłuchiwany podczas procesu w sprawie Scopes w 1925 r. przez słynnego prawnika Clarence’a Darrowa, niegdyś zwolennika Bryana, słaby występ legendarnego mówcy zdawał się potwierdzać idiotyzm jego sprawy. Sześć dni później w Dayton zmarł we śnie diabetyk Bryan. Opłakiwany przez tysiące ludzi na swojej trasie pociąg pogrzebowy Bryana przewiózł go na pochówek na cmentarzu w Arlington. Partia Demokratyczna Franklina D. Roosevelta i innych przyszłych przywódców wiele zawdzięczałaby inicjatywom Bryana.

Bank Światowy

Założony w Bretton Woods w stanie New Hampshire w lipcu 1944 r. przez przedstawicieli 44 rządów Międzynarodowy Bank Odbudowy i Rozwoju (IBRD), powszechnie znany jako Bank Światowy, został pomysły jako mechanizm, za pośrednictwem którego zasoby finansowe mogłyby być kierowane do Europy na rzecz pomocy w odbudowie po II wojnie światowej. Bank Światowy, którego siedziba początkowo mieściła się wyłącznie w Waszyngtonie (gdzie nadal mieści się jego główna siedziba), od momentu powstania do dnia dzisiejszego zdominowany przez Stany Zjednoczone, odegrał kluczową rolę w zimnej wojnie między Stanami Zjednoczonymi a Związkiem Radzieckim: najpierw w Europie Zachodniej, a następnie poprzez pożyczki dla państw narodowych w Azji, Afryce i Ameryce Łacińskiej (tzw. Trzeci Świat), uznawanych przez Stany Zjednoczone za kluczowe miejsca w walce z międzynarodowym komunizmem. Od lat pięćdziesiątych Bank Światowy rozszerzył swój mandat, aby objąć kwestie rozwoju gospodarczego i ubóstwa w krajach Trzeciego Świata za pośrednictwem Międzynarodowej Korporacji Finansowej (IFC), Międzynarodowego Stowarzyszenia Rozwoju (ADA), Międzynarodowego Centrum Rozstrzygania Sporów Inwestycyjnych (ICSID) i jej Wielostronna Agencja Gwarancji Inwestycji (MIGA), które wraz z IBRD tworzą Grupę Banku Światowego. W 2007 r. Grupa Banku Światowego liczyła 185 państw członkowskich, przy ścisłej koordynacji działań pięciu podmiotów i około 40 procent personelu pracującego poza Stanami Zjednoczonymi. Jej struktura zarządzająca składa się z rady gubernatorów, w skład której wchodzi przedstawiciel każdego państwa członkowskiego; rada dyrektorów wykonawczych; i prezydent. W ciągu dziesięcioleci następujących po założeniu Bank Światowy przeszedł szereg szerokich zmian, od finansowania powojennej odbudowy, przez duże projekty rozwojowe w krajach Trzeciego Świata, aż do obecnego skupienia się na łagodzeniu ubóstwa i zrównoważonym rozwoju. Naukowe interpretacje roli Banku Światowego w sprawach światowych są bardzo zróżnicowane. Taką tendencję mają neoklasyccy i neoliberalni ekonomiści i badacze społeczni aby interpretować World Bank w kategoriach pozytywnych, jako siłę postępującej zmiany społecznej. Dla kontrastu, wielu lewicowych naukowców społecznych postrzega ją jako służącą interesom międzynarodowych korporacji i ułatwiającą realizację celów polityki zagranicznej rozwiniętych krajów uprzemysłowionych świata, zwłaszcza Stanów Zjednoczonych. Sam bank

przynajmniej do wielu swoich błędów z przeszłości, w szczególności do wsparcia dla masowych projektów „białego słonia” w Afryce i Ameryce Łacińskiej, które napełniały kieszenie skorumpowanych polityków i właścicieli firm, a jednocześnie niewiele robił, aby zmniejszyć ubóstwo i przyspieszyć prawdziwy rozwój gospodarczy. Do takich projektów należała tama Kariba w Zambii i Zimbabwe (Rodezja Południowa) z lat pięćdziesiątych XX wieku, która spowodowała wysiedlenie i zubożenie tysięcy mieszkańców Tonga; projekty wydobywania węgla energetycznego Singrauli w Indiach (finansowane od połowy lat 70. do początku lat 90. XX w. i oskarżane o powodowanie ogromnych szkód w środowisku i ludzkiej nędzy); oraz zapora Yacyreta w Paragwaju i Argentynie (sfinansowana w latach 80. i na początku 90. XX w. i uznana za katastrofę ekologiczną i „pomnik korupcji”). Pomimo rozbieżnych interpretacji wszyscy obserwatorzy są zgodni, że Bank Światowy i ściśle z nim powiązany Międzynarodowy Fundusz Walutowy, również założony w Bretton Woods w 1944 r., należały do najważniejszych międzynarodowych podmiotów finansowych epoki powojennej.

Bunt Tenente (1924)

Bunt Tenente miał miejsce w Brazylii w 1924 roku i miał na celu obalenie rządzącej wówczas krajem oligarchii. Bunt zrodził się z polityki „tenentismo” – nazwy pochodzącej od poruczników armii brazylijskiej, którzy chcieli, aby kraj miał nowe przywództwo. Ci porucznicy i kilku innych wyższych rangą inspirację czerpali z obalenia cesarza brazylijskiego w 1889 r. i późniejszego ustanowienia republiki. Uważali, że brazylijskie siły zbrojne muszą przejąć społeczną funkcję obrony konstytucji. W pewnym stopniu ich przekonania przypominały przekonania Młodych Turków i innych ruchów reformujących armię XX wieku. Podczas I wojny światowej niezdolność krajów europejskich do zaopatrywania Brazylii w importowane towary doprowadziła do powiększenia wielu brazylijskich fabryk obsługujących rynek krajowy. To z kolei doprowadziło do wzrostu na dużą skalę przemysłowej klasy robotniczej w miastach i wzrostu aktywizmu związkowego. Pod koniec wojny coraz potężniejszy ruch robotniczy niepokoił się zmianami społecznymi, a w 1919 r. masowy strajk 150 000 pracowników tekstyliów doprowadził do wzrostu napięcia w całym kraju. Trzy lata później żołnierze w koszarach Copacabana na obrzeżach Rio de Janeiro otwarcie zbuntowali się pod dowództwem Antonio Siqueiry Camposa i Eduardo Gomesa. Choć bunt ten został szybko stłumiony, korpus młodszych oficerów stawał się coraz bardziej przychylny żądaniom związków zawodowych. W lipcu 1924 r. w São Paulo, drugim mieście Brazylii, doszło do buntu wśród żołnierzy, wszczętego przez majora Miguela Costę, dowódcę milicji stanowej w São Paulo. Żołnierze deklarowali, że działają na rzecz ratowania kraju przed skorumpowanymi politykami. Działania szybko przerodziły się w bunt i zyskały wsparcie wielu oficerów armii, w tym generała Isidoro Dias Lopesa i ówczesnych młodszych oficerów w São Paulo, w tym Joaquina i Juareza Tavora, Cordeiro de Fariasa, João Alberto i Eduardo Gomesa. Przez miesiąc żołnierze ci byli w stanie utrzymać São Paulo, podczas gdy siły lojalne wobec rządu otoczyły miasto. Rząd, desperacko szukając sposobu na stłumienie buntu, wykorzystał nowo utworzone brazylijskie siły powietrzne do zbombardowania części São Paulo. Powstałe w ten sposób straty doprowadziły do wzrostu współczucia dla rebeliantów. Następnie w Rio Grande do Sul, najbardziej wysuniętym na południe stanie Brazylii, wybuchło drugie powstanie. Tam żołnierze rebeliantów pod dowództwem kapitana Luísa Carlosa Prestesa zadeklarowali poparcie dla żołnierzy w São Paulo. Ponownie obszar sprzyjający powstaniu został otoczony przez wojska rządowe. Zarówno siłom Costa w São Paulo, jak i siłom Prestes z Rio Grande do Sul udało się przedrzeć przez linie rządowe i połączyć siły w pobliżu wodospadów Iguasu, gdzie Brazylia, Paragwaj i Argentyna mają wspólną granicę. Na tamtejszym spotkaniu obie siły zostały formalnie połączone, Costa został naczelnym dowódcą, a Prestes szefem sztabu generalnego. Wkrótce siły skurczyły się do zaledwie kilkuset ludzi, a uznanym przywódcą był Prestes. Rebelianci, którzy przeżyli, wkrótce stali się znani jako Kolumna Prestesa i ci ludzie przedarli się przez Brazylię przez następne trzy lata, dokonując wyczynu porównywalnego z późniejszym Długim Marszem Komunistów w Chinach. Członkowie Kolumny Prestes nie tylko próbowali unikać swoich

przeciwników, ale także chcieli pozyskać rekrutów i mobilizować ludzi przeciwko rządowi. Utworzono kilka miejskich grup milicji, ale nie mogły one równać się z rządem. Kolumna Prestes nigdy nie była w stanie zaatakować większego miasta. Bunt w Tenente zakończył się porażką, a wraz ze spadkiem liczby rebeliantów zaczęto go postrzegać za granicą jako romantyczny epizod w historii Brazylii. Sam Prestes miał przez wiele lat odgrywać ważną rolę w brazylijskiej polityce. Juarez Távora został gubernatorem północno-wschodniej Brazylii, a João Alberto został szefem policji federalnej. Następnie Eduardo Gomes przejął brazylijskie siły powietrzne i ubiegał się o prezydenturę w 1945 r., a następnie w 1950 r.

Bunt tybetański (1959)

Polityczne powiązania Tybetu z Chinami rozpoczęły się w VII wieku. Został przyłączony do dynastii Yuan przez Kubilaj-chana i w XIII wieku znalazło się pod ścisłą kontrolą Mongołów. Za panowania kolejnej dynastii Ming (1366–1644) Chiny nadawały tytuły lokalnym przywódcom tybetańskim, ale sprawowały nad nimi jedynie luźny nadzór. Dynastia Qing (Ch'ing) (1644–1911) sprawowała znaczną kontrolę nad Tybetem w okresie swojej świetności, stacjonując cesarskich komisarzy i garnizony w jego głównych ośrodkach. Władcy Qing uhonorowali także duchowych przywódców Tybetu, Dalajlamę i Panczenlamę. Pod koniec XIX wieku Tybet stał się pionkiem w polityce międzynarodowej; wraz z upadkiem dynastii Qing zarówno Wielka Brytania, jak i Rosja zainteresowały się kontrolą Tybetu i ingerowały w jego politykę wewnętrzną, czemu ani Chiny, ani lokalni Tybetańczycy nie byli w stanie się oprzeć. Słabe chińskie rządy centralne w okresie republikańskim były zbyt nękanie innymi problemami, aby skutecznie uporać się z Tybetem, który cieszył się autonomią. Żaden kraj jednak nie uznał Tybetu za niepodległy kraj. Ważnym celem Chińskiej Republiki Ludowej było przejęcie kontroli nad Tybetem. Panczenlama, drugi przywódca Tybetu z siedzibą w Tashilhumpo, przyjął zwierzchnictwo Chin. Rząd Dalajlamy w Lhasie bezskutecznie próbował uzyskać pomoc międzynarodową w stawieniu oporu Chinom w 1950 r. Następnie jego przedstawiciele podpisali w Pekinie (Peking) w 1951 r. Siedemnastopunktowe Porozumienie, które pozwoliło Tybetańczykom zachować tradycyjne tradycje religijne (buddyzm tybetański), polityczne (teokracja) i gospodarcze (duże majątki należące do klasztorów i arystokratów), znajdujący się pod chińską kontrolą. Dalajlama odwiedził Pekin w 1954 r., odbył rozmowy z chińskim przywódcą Mao Zedongiem (Mao Tse-tunga) i wyraził optymizm, że uda mu się „wypracować syntezę doktryn buddyjskich i marksistowskich”. Jednakże Chińczycy spojrzeli na tradycyjne społeczeństwo buddyzmu tybetańskiego, rząd teokratyczny i system majątków ziemskich ze skrajną niechęcią i rozpoczęli program demontażu obu. W 1957 r. we wschodnim Tybecie rozpoczął się zbrojny opór, którego kulminacją było powstanie w Lhasie przeciwko chińskiemu rządowi w 1959 r. Dalajlama i jego doradcy uciekli z Lhasy w przebraniu, zdając sobie sprawę, że bunt miał charakter samobójczy i obawiając się, że zostanie schwytany przez Chińczyków. w marcu 1959 r. i skierował się w stronę granicy z Indiami. Po stłumieniu buntu Chiny wdrożyły program, który zbliżył Tybet do reszty kraju. Stosunki chińsko-indyjskie, ciepłe po ustanowieniu Republiki Ludowej, stały się antagonistyczne w 1959 r., częściowo w sprawie Tybetu. Powszechne nastroje w Indiach sympatyzowały z Tybetańczykami. W kwietniu Dalajlama i jego partia przedostali się do Indii i otrzymali azyl polityczny. Rząd Indii udzielił także azylu politycznego 13 000 tybetańskich uchodźców i pozwolił Dalajlamie na utworzenie rządu na wygnaniu w Dharmasali, himalajskim mieście niedaleko granicy z Chinami. Akty te jeszcze bardziej zepsuły stosunki chińsko-indyjskie i zaostrzyły spór graniczny, którego nie udało się rozwiązać w negocjacjach między premierami obu krajów, a który zakończył się wojną graniczną w 1962 r.

Bunt Cristero

W latach 1926–1929 w zachodnich stanach Meksyku wybuchło lokalne powstanie w reakcji na antykatolicką politykę meksykańskiego prezydenta Plutarco Callesa, który atakował uprzywilejowaną

pozycję Kościoła katolickiego. Wielu meksykańskich rewolucjonistów postrzegało kościół jako wroga i pracował nad pozbawieniem go władzy politycznej i posiadłości ziemskich. Twórcy konstytucji z 1917 r. starali się przechylić szalę sił, osłabiając Kościół i podporządkowując go silnemu państwu meksykańskiemu za pomocą różnorodnych postanowień. Konstytucja zabraniała Kościołowi posiadania majątku, a duchownym zabraniała głosowania, sprawowania funkcji politycznych i zgromadzeń w celach politycznych. Calles egzekwował te postanowienia konstytucyjne za pomocą antyklerykalnego ustawodawstwa, które zabraniało noszenia strojów religijnych w miejscach publicznych, poddawało całą edukację podstawową kontroli państwa, wymagało rejestracji duchownych, zezwalało gubernatorom stanów na zmniejszenie liczby praktykujących duchownych i wzywało do deportacji cudzoziemców -urodzeni duchowni. W reakcji meksykańscy księża zawiesili swoje obowiązki religijne w lipcu 1926 r., odmawiając odprawiania Mszy św., Spowiadania i udzielania sakramentów. Atak na Kościół katolicki zapisany w konstytucji z 1917 r. wzbudził znaczne zainteresowanie i działanie wielu Meksykanów. Kilku księży i kilku świeckich przywódców zachęcało do bezpośrednich działań. Jedną z grup, która posłuchała tego wezwania, była Narodowa Liga Obrony Wolności Religijnej (LNDLR), organizacja obywatelska utworzona w maju 1925 r. W odpowiedzi na strajk religijny duchowieństwa, LNDLR wezwała meksykańskich katolików do powstania zbrojnego przeciwko rządowi Callesa w imię Chrystusa i jako obrońcy wiary. Rebelianci, nazwani Cristeros ze względu na swój okrzyk bojowy „Vivo Cristo Rey” lub „Niech żyje Chrystus Król”, zaatakowali w szczególności szkoły, nowy symbol rewolucji, reżim na wiejskich terenach Meksyku. Kilka z nich spalili i zamordowali nauczycieli. Administracja Callesa uznała edukację narodową za priorytet i uznała budowę 2000 szkół wiejskich za sukces; mieszkańcy wsi byli oburzeni szkołami, które obciążały biedne społeczności finansowo i gruntowo oraz kwestionowały tradycyjne normy katolickie. Bunt na pełną skalę wybuchł, gdy katolicycy powstańcy zbombardowali rządowy pociąg wojskowy. Większość przemocy charakteryzowała sporadyczna, niezorganizowana wojna partyzancka, podczas której lokalni przywódcy rekrutowali od kilkunastu do stu jeźdźców jako konne siły bojowe, wspierani przez grupy chłopów służących jako piechota. Niewielu przywódców miało doświadczenie wojskowe. LNDLR próbowała pokierować buntem i stworzyć spójność narodową wśród Cristeros, ale jej członkom brakowało wiedzy na temat taktyki wojskowej i dowodzenia. Na przywódcę rewolucji katolickiej grupa wskazała dziennikarza mieszkającego w Stanach Zjednoczonych, René Capistrána Garzę. Garza nigdy nie objął dowództwa wojskowego buntu i bezskutecznie pracował nad zdobyciem poparcia amerykańskich katolików przeciwko antyklerykalizmowi rządu meksykańskiego. I odwrotnie, wielu przywódców rebeliantów w terenie po prostu zignorowało przywództwo LNDLR lub było rozczarowanych niezdolnością organizacji do wysłania zaopatrzenia lub posiłków. Chociaż wielu Cristeros walczyło odważnie i rzuciło znaczące wyzwanie armii federalnej, ostatecznie nie zrobili nic, aby zagrozić stabilności rządu Callesa. Praca dyplomatyczna ambasadora USA Dwighta Morrowa położyła kres buntowi Cristero. Morrow pilnie pracował, aby przekonać Callesa do zawarcia pokoju w Meksyku z Kościołem katolickim, a w 1929 r. negocjacje między rządem a kościołem zakończyły się rozejmem. Kościół zgodził się działać zgodnie z prawem i wznowił nabożeństwa, ale nigdy więcej nie odzyskał tak ważnego miejsca w życiu społecznym i politycznym Meksyku, jakim cieszył się przez ponad dwa stulecia. Chociaż w buncie uczestniczyła mniejszość katolików, a jego centrum znajdowało się w zachodnich stanach Jalisco, Michoacán, Oaxaca, Zacatecas i Colima, pod koniec zamieszek zginęło ponad 50 000 Meksykanów, a wielu innych uciekło z kraju.

Bunt Rifa

Przez stulecia Hiszpania kontrolowała obszary górskie od Ceuty po Melillę w północnym Maroku. W marcu 1912 roku sułtan Mulai Hafi podpisał traktat, w którym uznał francuski protektorat nad Marokiem. Następnie Francuzi i Hiszpanie negocjowali traktat w Fezie; Hiszpania nadal kontrolowała by góryste obszary Rif na wschodzie i Jibala na zachodzie. Francja kontrolowała by resztę Maroka, a góry

Rif stanowiłyby granicę między obydwojma protektoratami. Kiedy Hiszpania zaczęła przemieszczać wojska w ten region, wywołało to niepokoje wśród ludów Rif, które były przyzwyczajone do niezależnego życia pod rządami sułtana. Dwóch Berberów z największego plemienia w północnym Maroku zjednoczyło wszystkie plemiona przeciwko Hiszpanom, co stało się buntem Rif w latach 1921–26. Przywódcą buntu został Muhammad Ibn Abd el-Krim el-Khatabi, znany również jako Abd el-Krim. Abd el-Krim był najstarszym synem qadi, który otrzymał wykształcenie wyższe od tego, jakie można uzyskać w Rif. Jego młodszy brat M'hommad został jego głównym doradcą i dowódcą armii Rif. Abd el-Krim został mianowany naczelnym qadi w regionie Melilla i szybko stał się ważną osobistością w administracji strefy hiszpańskiej. Był także redaktorem „El Telegrama del Rif”, gdzie podczas I wojny światowej zajmował stanowisko antyfrancuskie, za co w 1917 r. został uwięziony. Po zwolnieniu z więzienia w 1919 r. został przywrócony do pracy w Biurze Wojsk Tubylczych i Sprawy. Wkrótce potem Abd el-Krim opuścił administrację hiszpańską, a jego brat wrócił do domu z Madrytu, gdzie kształcił się na inżyniera górnictwa. Potem zaczęli tworzyć międzyplemienne siły militarne z zamiarem stworzenia niezależnego państwa w Rif. Abd el-Krim i armia Rif wygrali kilka decydujących bitew z Hiszpanami. Używali krótkiego wojska aby zaatakować Hiszpanów, a następnie wycofać się. Z tego powodu hiszpańscy żołnierze byli w bardzo niekorzystnej sytuacji. Wyszkolono ich do walki z inną armią europejską, a nie do prowadzenia wojny w stylu partyzanckim. Abd el-Krim wykorzystał także stromy, górzysty teren regionu i niedostępność wybrzeża Rifi. Generał Manuel Sylvestre, dowódca sił hiszpańskich w regionie, został pokonany i zginął w bitwie pod Annual. Walkę kontynuowano po odwróceniu Hiszpanii, gdy Rifi odcięli hiszpańskie drogi ucieczki. Szacuje się, że Hiszpanie ponieśli w tej bitwie od 9 000 do 15 000 ofiar, w tym generał Sylvestre. Krótco po bitwie Abd el-Krim utworzył rząd i zaczął wprowadzać zmiany w Rifie, próbując polepszyć życie swojego ludu. Armia Rifi nadal wygrywała bitwę za bitwą, aż większość północnego Maroka znalazła się pod kontrolą Abd el-Krima. Próbuąc go powstrzymać, Hiszpanie uciekali się do masowych bombardowań przy użyciu trotylu oraz bomb zapalających i chemicznych, ale bezskutecznie. Armia Abd el-Krima i Rifi nadal posuwała się naprzód. Marszałek Louis-Hubert Lyautey, najwyższy administrator francuskiej strefy Maroka, uważnie śledził wydarzenia na północy. Władze francuskie prowadziły skuteczną politykę dziel i rządź przeciwko lokalnym plemionom, aby zachować kontrolę, ale wpływy Abd el-Krima zaczęły przenikać do strefy francuskiej. W kwietniu 1925 rozpoczął ofensywę na terytorium Francji. Przez krótki czas jego ataki zmusiły Francuzów do odwrotu, aż do czasu, gdy wspólna hiszpańsko-francuska operacja złapała Abd el-Krima, toczącego obecnie wojnę na dwóch frontach, w zaciętym ataku. Pod koniec października 1925 roku Hiszpanie posuwali się naprzód i Abd el-Krim został zmuszony do wycofania się w stronę Francuzów. W maju 1926 r. Abd el-Krim negocjował z Francuzami kapitulację. Francja ułaskawiła Abd el-Krima, a następnie zesłała go na wyspę Reunion na Oceanie Indyjskim. W 1947 uzyskał azyl w Egipcie, gdzie mieszkał w Kairze aż do swojej śmierci w lutym 1963.

Bunt Huków

Bunt Huków był lewicowym buntem zbrojnym na terenach wiejskich na Filipinach, najpierw przeciwko Japonii, a później przeciwko nowo niezależnemu, wspieranemu przez USA rządowi filipińskiemu. Jej głównym celem była niezależność i bardziej sprawiedliwe społeczeństwo. Ruch ten rozkwitł podczas II wojny światowej, zanikł w połowie lat pięćdziesiątych, a następnie powrócił pod koniec lat sześćdziesiątych. Hukbalahap, czyli Hukowie, powstałi podczas II wojny światowej, aby wyzwolić Filipiny spod japońskiej kontroli. Hukbalahap to skrócenie tagalskiego wyrażenia „Hukbo ng Bayan Laban sa Hapon”, co oznacza „ludową armię antyjapońską”. (Japonia przejęła kontrolę nad archipelagiem, pokonując siły amerykańsko-filipińskie w 1941 r.) Hukowie znaleźli bazę wsparcia wśród chłopów ze środkowego Luzonu, gdzie około 80 procent lokalnych rolników żyło z powodu uciążliwych długów. Pod przewodnictwem socjalisty Luisa Taruca przedstawili program nacjonalizmu i reformy rolnej. W latach trzydziestych XX wieku Taruc pracował jako organizator chłopski w regionie Pampanga.

Przez całą wojnę Hukowie szkolili lokalnych rolników w zakresie teorii politycznej i strategii walki. Pod koniec konfliktu Hukowie mogli pozyskać około 15 000 uzbrojonych żołnierzy i wielu zwolenników. Zdobywając broń głównie od wycofujących się żołnierzy filipińskich, starych pól bitew i zestrzelonych samolotów, wykorzystali swoją moc do zablokowania japońskiej żywności i dostaw wojskowych oraz do przerwania pobierania podatków. Oprócz zdobycia szerokiego poparcia społecznego, Hukowie opracowali sieci komunikacyjne i narzędzia walki, które dobrze im się przydały w późniejszych latach. Po tym, jak siły dowodzone przez USA odbiły Luzon z rąk Japończyków w lutym 1945 r., Hukowie nie mogli się doczekać niepodległości, zgodnie z obietnicą zawartą w ustawie Tydings-McDuffie z 1934 r. Utworzyli partię polityczną i wygrali szereg wyborów w 1947 r., ale odmówiono im należnego im prawa do miejsc w parlamencie. W odpowiedzi ponownie wrócili w góry i chwycili za broń. W listopadzie 1948 roku Hukowie zmienili nazwę na „Hukbong Mapagpalaya ng Bayan”, czyli Armię Ludowo-Wyzwoleńczą. Hukowie byli bliscy obalenia rządu w 1950 r. Jednak pod przywództwem Ramona Magsaysaya rząd filipiński był w stanie odwrócić losy Huków. Magsaysay przyjął dwutorowe podejście, łącząc energiczne działania wojskowe ze skutecznymi wysiłkami na rzecz zreformowania armii. Kiedy Taruc poddał się w 1954 roku, ruch się zakończył. Kampania Magsaysaya stała się wzorem dla wysiłków USA w Wietnamie. Pod koniec lat sześćdziesiątych niezadowolenie mieszkańców wsi po raz kolejny zmusiło Huków do chwycenia broni przeciwko rządowi. Jednak w sierpniu 1969 roku prezydent Ferdinand Marcos, z pomocą rządu USA, rozpoczął kampanię wojskową, która ich zmiażdżyła.

Bractwo Muzułmańskie

Bractwo Muzułmańskie, czyli Towarzystwo Braci Muzułmanów (znane również jako Ikhwan), zostało założone w Egipcie przez Hassana al-Bannę w 1928 roku. Nowa organizacja kładła nacisk na społeczność, gry i zdrowe zajęcia. Chociaż al-Banna temu zaprzeczył, niektórzy utrzymywali, że bractwo wzorowało się na YMCA, które otworzyło oddziały w kilku krajach arabskich, w tym w Egipcie. Urodzony w 1906 roku w rodzinie z niższej klasy średniej, al-Banna pozostawał pod wpływem zakonów sufickich i brał czynny udział w działalności szkoły. Uczęszczał do szkoły w Dar al 'Ulum i uczył w szkole rządowej w Ismailii, gdzie powstało bractwo. Al-Banna, dobry mówca, odwiedzał meczety i zaczął przyciągać młodych członków do swojej nowej organizacji. Organizacja, podzielona na komórki z indywidualnym przywódcą, posiadała stopniowanie członków, którzy awansowali poprzez zdanie egzaminów. Okresowo przywódcy zbierali się na kongresach, aby koordynować programy. Powstały także filie żeńskie. W latach trzydziestych i czterdziestych XX wieku, podobnie jak inne siły polityczne w Egipcie, takie jak Partia Wafd ze swoimi Niebieskimi Koszulami i faszystowski Młody Egipt ze swoimi Zielonymi Koszulami, Bractwo również posiadało tajne siły paramilitarne. Ikhwan starał się wykorzenić wszelkie obce wpływy. Miała cele panislamskie i ostatecznie zyskała zwolenników poza Egiptem, zwłaszcza wśród Palestyńczyków w Strefie Gazy oraz w Syrii i Jordanii. Bractwo opowiadało się za zjednoczeniem Egiptu i narodów islamskich na zasadach Koranu. Cele organizacji poszerzały się na przestrzeni lat. Al-Banna starał się wykorzystać naukę do zwiększenia bogactwa narodowego i ustanowienia programów opieki społecznej, w tym planów emerytalnych. Ikhwan rozważał także odrodzenie kalifatu. Początkowo wielu obserwatorów nie doceniało potencjału organizacji, która kładła nacisk na odmłodzenie narodu egipskiego poprzez powrót do zasad islamu. W 1933 roku al-Banna przeniósł siedzibę bractwa do Kairu, gdzie wykorzystując audycje radiowe popularyzował swój program. Wysyłał także listy do polityków i zaczęto zwiększać działalność handlową bractwa, obejmującą posiadanie pras drukarskich. Wykorzystywano je do tworzenia czasopism, broszur i różnych innych publikacji. Od 1939 do 1945 bractwo odegrało aktywną rolę w polityce egipskiej i stało się główną siłą polityczną. Bractwo przyciągało młodych członków, którzy rozczarowali się Wafd, główną partią polityczną tamtej epoki. Studenci, generalnie żądni natychmiastowych rezultatów, byli przerażeni i wściekli z powodu kompromisów i sojuszy Wafdu z Brytyjczykami. Pałac był także okresowo zabiegany o względy pałacu w celu zdyskredytowania i osłabienia Wafdu. W 1948 r. ówczesny premier Mahmud Nuqrashi

aresztował i uwięził al-Bannę. Członek bractwa zemścił się, zabijając Nuqrashiego w 1949 r. Jednak w 1949 r. al-Banna z kolei został zabity, prawdopodobnie przy współudziale zarówno pałacu, jak i rządu. Al-Banna i bractwo mocno wspierali sprawę palestyńską, a wielu członków zgłosiło się na ochotnika do walki w imieniu Palestyńczyków w latach trzydziestych XX wieku oraz podczas wojny arabsko-izraelskiej w 1948 roku. Pod koniec lat czterdziestych bractwo liczyło już prawdopodobnie blisko pół miliona członków. Po śmierci al-Banny przywódcą, czyli dyrektorem generalnym, został Ismail al-Hudaybi. Prawnik Hudaybi nie był tak charyzmatyczny jak al-Banna, ale uparcie realizował programy organizacji. Ikhwan po cichu wspierali rewolucję z 1952 r. pod wodzą Gamala Abdula Nassera, ale kiedy nowy reżim odmówił ustanowienia państwa islamskiego, bractwo poczuło się rozczarowane. Po tym, jak w 1954 r. bractwo próbowało zamordować Nasera, jego członkowie byli prześladowani, więzieni lub emigrowali do innych krajów afrykańskich lub arabskich. Wielu wygnańców zostało nauczycielami, a następnie nawróciło uczniów na rzecz sprawy. Bractwo Muzułmańskie przyczyniło się do odrodzenia islamu, które miało poważne konsekwencje w XX i XXI wieku. Wiele współczesnych ruchów islamistycznych jest odgałęzieniami lub pozostawało pod wpływem założeń i podejść Bractwa Muzułmańskiego. Jednakże wielu współczesnych przywódców islamistycznych, wierząc, że polityka i podejście bractwa są zbyt umiarkowane, przyjęło bardziej radykalne programy i strategie, aby wymusić ustanowienie reżimów działających zgodnie z ich wąską interpretacją prawa i tradycji islamskiej.

Bitwa pod Stalingradem, (1942–1943)

Bitwa pod Stalingradem była jedną z decydujących bitew II wojny światowej. Bitwa trwała od sierpnia 1942 do lutego 1943, w której siły Związku Radzieckiego walczyły z siłami nazistowskich Niemiec pośród ruin miasta Stalingrad. Zwycięstwo ZSRR w lutym 1943 r. okazało się wielkim triumfem aliantów i punktem zwrotnym wojny. 28 czerwca 1942 r. niemieckie naczelne dowództwo rozpoczęło operację Blau (niebieski) przeciwko Związkowi Radzieckiemu. Celem Blau było przejęcie pól naftowych i zasobów rolnych regionu Kaukazu i miasta Stalingrad. Zadanie to powierzono Grupie Armii Południe, koalicji armii niemieckiej, włoskiej, rumuńskiej i węgierskiej. Grupa Armii Południe przez całe lato 1942 roku przebijając się przez silny opór sowiecki i w sierpniu dotarła do Stalingradu. Siły niemieckie rozpętały niszczycielski bombardowanie Stalingradu i obróciły większość miasta w gruzy. Gdy jednostki piechoty niemieckiej wkroczyły do miasta, siły radzieckie, a nawet obywatele Stalingradu stawiali zaciekle opór. Pozornie niekończąca się walka od ulicy do ulicy i od domu do domu spowodowała ciężkie straty po obu stronach. Snajperzy ukryli się wśród ruin i spowodowali liczne straty, a zarówno rosyjscy, jak i niemieccy snajperzy zasłynęli ze swojej celności i śmiercionośności. Radzieckim dowódcą odpowiedzialnym za obronę Stalingradu był Wasilij Czuikow. Czuikow otrzymał od Józefa Stalina surowe rozkazy utrzymania miasta za wszelką cenę; w istocie Stalin wydał podobne instrukcje wszystkim żołnierzom radzieckim w słynnym rozkazie nr 227 zakazującym odwrotu. Nieustannie toczono walki o poszczególne zabytki Stalingradu, takie jak fabryki Czerwonego Października, „Dom Pawłowa” i duże wzgórze z widokiem na miasto, Kurhan Mamaja. Chociaż siły radzieckie nieustępliwie broniły tych miejsc, do listopada siły niemieckie zajęły 90 procent Stalingradu. Podczas gdy obrońcy Stalingradu nie ustępowali, radzieckie naczelne dowództwo przeprowadziło kontratak, operację Uran. Uran wezwał do ataku na północne i południowe skrzydła Grupy Armii Południe. Sowietnicy uznali te flanki za szczególnie bezbronne, ponieważ strzegły ich źle wyposażone i pozbawione entuzjazmu jednostki rumuńskie. 19 listopada siły radzieckie zaatakowały 3. Armię Rumuńską na północy. Następnego dnia Sowietnicy zaatakowali rumuński 4. Korpus Armii na południu. Rumuni szybko ustąpili, pozwalając armiom radzieckim z obu skrzydeł spotkać się pod miastem Kałacz i skutecznie przeprowadzić ruch okrążający, który otoczył 250 000 żołnierzów Osi w sektorze Stalingradu. Niemiecki dowódca sił Osi w Stalingradzie, generał 6. Armii Friedrich Paulus, poprosił o pozwolenie na walkę przez okrążenie i ucieczkę. Hitler odmówił, zapewniając Paulusa, że niemiecka ulga wkrótce przerwie oblężenie. Hermann Göring obiecał, że jego Luftwaffe będzie mogła zaopatrywać Stalingrad „mostem powietrznym”, dostarczając

dziennie ponad 300 ton żywności, paliwa i amunicji. Jednak jego przechwałki były mocno przesadzone i dotarła tylko niewielka strużka zaopatrzenia. Ostra rosyjska zima, kurczące się zapasy i ciągłe walki poważnie zmniejszyły opór Osi w Stalingradzie. Wojska radzieckie nieubłaganie posuwały się naprzód, wypychając Niemców z powrotem do centrum miasta. Paulus został schwytany przez siły radzieckie 31 stycznia wraz z 22 innymi niemieckimi generałami. Siły Osi ostatecznie poddały się 2 lutego. Siły radzieckie wzięły do niewoli ponad 90 000 żołnierzy niemieckich; tylko 6000 przeżyło wojnę i wróciło do domu. Klęska Niemiec pod Stalingradem okazała się punktem zwrotnym wojny. Reputacja Niemiec jako niezwyciężonych została zniszczona, a po Stalingradzie Niemcy utrzymali pozycję obronną na froncie wschodnim. Sowietom odnieśli ważny triumf strategiczny i psychologiczny i stale parli w kierunku Berlina. Zwycięstwo ZSRR wiązało się jednak z wielkimi ofiarami; Bitwa pod Stalingradem jest uważana za najkrwawszą bitwę II wojny światowej, w której zginęło ponad 2 miliony osób po obu stronach.

Blok Wschodni, upadek

Zakończeniem zimnej wojny był upadek binarnej międzynarodowej struktury władzy, wywołany rywalizacją militarną i polityczną Stanów Zjednoczonych i Związku Radzieckiego po II wojnie światowej. Było to także konsekwencją reform zapoczątkowanych przez pierwszego sekretarza Komunistycznej Partii ZSRR w latach 1985–91 Michaiła Gorbaczowa; rezultatem był upadek Związku Radzieckiego i upadek systemów komunistycznych w krajach Europy Wschodniej.

Wschodnie Niemcy

Jednym z symbolicznych momentów zapowiadających koniec zimnej wojny był upadek muru berlińskiego w listopadzie 1989 r. Mur berliński został zbudowany w sierpniu 1961 r., aby zapobiec migracji uchodźców z komunistycznej Niemieckiej Republiki Demokratycznej (NRD) do Zachodniej Republiki Federalnej Niemiec. W czasach kierownictwa Ericha Honeckera, pierwszego sekretarza Socjalistycznej Partii Jedności Niemiec z 1971 r., NRD pozostawała ortodoksyjnym państwem socjalistycznym i wysoce represyjnym. Kierownictwo NRD zachowało swój dyktatorski i konserwatywny charakter. W rzeczywistości pod koniec lat 80. doszło do dyplomatycznej niezgody między zorientowanym na reformy Gorbaczowem a Honeckerem. Latem 1989 roku Węgry zdecydowały się otworzyć granice z Austrią. Wielu mieszkańców NRD przeniosło się do Niemiec Zachodnich przez Węgry i Austrię. W związku z wizytą Gorbaczowa w 40. rocznicę powstania NRD w Lipsku i Berlinie zorganizowano proreformatorskie i prodemokratyczne demonstracje, które następnie rozprzestrzeniły się na całą NRD. Protestujący domagali się gwarancji rządu dotyczących poszanowania praw człowieka i praw obywatelskich oraz rozpoczęcia demokratycznej restrukturyzacji. 9 listopada 1989 r. gwałtowne protesty społeczne i zamieszanie w kierownictwie partii doprowadziły do nieoczekiwanej decyzji o zniesieniu obowiązku posiadania wiz wyjazdowych dla mieszkańców NRD przekraczających granicę NRD i RFN. 10 listopada otwarto pięć przejść granicznych w murze berlińskim i około 40 000 mieszkańców Berlina Wschodniego przedostało się do Berlina Zachodniego. Wśród tłumów zapanowała atmosfera święta i świętowania, a ludzie po obu stronach muru berlińskiego zaczęli robić dziury w murze i burzyć jego części. 22 grudnia odbyło się uroczyste otwarcie Bramy Brandenburskiej. Obraz mieszkańców Berlina Wschodniego i Zachodniego wspólnie niszczących Mur Berliński stał się potężnym symbolem upadku zimnej wojny i zakończenia podziału Europy. Honecker zrezygnował ze stanowiska pierwszego sekretarza partii i przewodniczącego Rady Stanu NRD 18 października 1989 r., a jego tymczasowe miejsce zajął inny komunistyczny polityk, Egon Krenz. Honecker później uciekł do Moskwy i został poddany ekstradycji w 1992 r., ale uniknął procesu ze względów zdrowotnych. W marcu 1990 r. odbyły się pierwsze postkomunistyczne, demokratyczne wybory, w których zwyciężyła Unia Chrześcijańsko-Demokratyczna Niemiec. Upadek muru berlińskiego ugotował także drogę do zjednoczenia Niemiec. 3 października 1990 roku NRD przestała istnieć, a jej

terytorium zostało wchłonięte przez państwo niemieckie. W 1990 roku Socjalistyczna Partia Jedności Niemiec przekształciła się w Partię Demokratycznego Socjalizmu.

Polska

W Polsce oznaką wzmożonego rozluźnienia politycznego były lata 1986–1987 wraz z amnestią generalną dla więźniów politycznych. Seria strajków w 1988 r. wywarła presję na władze komunistyczne, aby ponownie zalegalizować niezależny związek zawodowy „Solidarność”, zdelegalizowany po wprowadzeniu stanu wojennego w Polsce w 1981 r. W tym czasie pierwszym sekretarzem PZPR rządzący państwem był generał Wojciech Jaruzelski. Wiosną 1989 r. reformatorsko zorientowane frakcje PZPR zdecydowały się na podjęcie rozmów z grupami dysydenckimi związanymi z ruchem Solidarność. Negocjacje przewodniczył zarówno Lech Wałęsa, przywódca Solidarności i laureat Pokojowej Nagrody Nobla, jak i Czesław Kiszczak, szef polskich tajnych służb, a od 1981 roku minister spraw wewnętrznych. Negocjatorzy zgodzili się o ponowną legalizację Solidarności i zorganizowanie częściowo wolnych wyborów parlamentarnych. W wyborach parlamentarnych, które odbyły się 4 czerwca 1989 r., przeważała większość przedstawicieli „Solidarności”, która przekształciła się w Komitet Obywatelski „Solidarności”. Otrzymała 161 z 460 mandatów w Sejmie i 99 ze 100 mandatów w Senacie. Utworzono rząd koalicyjny z katolickim dysydem Tadeuszem Mazowieckim na stanowisku premiera. Jaruzelski był prezydentem Polski od 1989 do 1990, kiedy Wałęsa został wybrany na to stanowisko w wyborach prezydenckich. W 1991 r. zorganizowano wolne wybory parlamentarne i wyłonił się rząd koalicyjny ugrupowań antykomunistycznych. Partia Socjaldemokracja Rzeczypospolitej Polskiej powstała w 1990 roku bez oficjalnych powiązań ideowych, lecz z wyraźnymi powiązaniem osobistymi ze swoją komunistyczną poprzedniczką.

Węgry

Na Węgrzech pogarszająca się sytuacja gospodarcza, na skutek rosnącego zadłużenia zagranicznego, wywołała debatę publiczną na temat możliwości wprowadzenia radykalnych reform. Umożliwiły one utworzenie 27 września 1987 r. ruchu opozycyjnego Węgierskie Forum Demokratyczne. Na jego czele stał József Antall, historyk znany z zaangażowania w powstanie węgierskie w 1956 r. W maju 1988 r. pierwszy sekretarz partii, János Kádár, został usunięty ze stanowiska i zastąpiony przez Károly'ego Grósz. Grósz był skłonny do wprowadzenia umiarkowanych reform gospodarczych w ramach systemowego socjalizmu, sprzeciwiał się jednak idei zorganizowania dyskusji przy okrągłym stole pomiędzy partią a antykomunistami. Na zjeździe w październiku 1989 r. władzę w Węgierskiej Socjalistycznej Partii Robotniczej przejęli miękki liderów, takich jak Gyula Horn i Imre Pozsgay. W marcu 1989 r. Węgierskie Forum Demokratyczne odbyło ogólnokrajowe spotkanie, na którym zażądało reform demokratycznych i zgodziło się na rozpoczęcie negocjacji z przedstawicielami partii na szczelu elity. 22 marca 1989 r. zorganizowano Krajowe Obrady Okrągłego Stołu, których rezultatem był szereg wydarzeń reformatorskich: zniesienie monopolu władzy partii, zmiana konstytucji i przywrócenie w 1989 r. demokracji wielopartyjnej. W październiku 1989 r. Socjalistyczna Partia Robotnicza wyrzekła się swojego marksistowsko-leninowskiego dziedzictwa i poparła socjaldemokratyczny kierunek polityczny, zmieniając nazwę na Węgierska Partia Socjalistyczna. W kwietniu 1990 r. odbyły się demokratyczne wybory parlamentarne. Efektem było zwycięstwo Węgierskiego Forum Demokratycznego, a jego lider József Antall został premierem rządu koalicyjnego.

Czechosłowacja

W Czechosłowacji w styczniu 1989 r. studenci zorganizowali pokojowy wiec dla uczczenia rocznicy samobójstwa Jana Palacha, studenta, który dokonał samospalenia w ramach demonstracji przeciwko inwazji Układu Warszawskiego na kraj w 1968 r. podczas Praskiej Wiosny. Demonstracje studenckie zostały brutalnie stłumione przez policję. Kolejną manifestację studencką zorganizował Związek

Młodzieży Socjalistycznej 17 listopada 1989 r. w Pradze i Bratysławie. Ponad 30 000 uczestniczących uczniów uczciło rocznicę zamordowania innego czeskiego studenta, Jana Opletala, zamordowanego w 1939 r. przez siły prohitlerowskie. 19 listopada różne grupy opozycyjne i praw człowieka utworzyły Forum Obywatelskie. Jej rzecznikiem został Václav Havel. Forum Obywatelskie wraz ze swoim słowackim odpowiednikiem Społeczeństwo Przeciw Przemocy zażądało dymisji pierwszego sekretarza Czechosłowackiej Partii Komunistycznej Miloša Jakeša, pociągając go do odpowiedzialności za znęcanie się nad demonstrującymi studentami. 24 listopada Jakeš złożył rezygnację ze stanowiska. Tego samego dnia publiczne przemówienie wygłosił Aleksander Dubc̣ek, pomysłodawca wydarzeń Praskiej Wiosny. 28 listopada premier Ladislav Adamec ogłosił bandonację monopolu władzy Czechosłowackiej Partii Komunistycznej. 17 grudnia odbyło się oficjalne widowisko przecięcia drucianej granicy między Czechosłowacją a Austrią. Pierwsze postkomunistyczno-demokratyczne wybory parlamentarne odbyły się w czerwcu 1990 r. Dwa bloki antykomunistyczne: Forum Obywatelskie i Partia Społeczeństwa Przeciwko Przemocy zwyciężyła, zdobywając ponad 50 procent głosów. Transformację czechosłowacką nazwano aksamitną rewolucją, gdyż pomimo głęboko ortodoksyjnego i dyktatorskiego charakteru czechosłowackiego reżimu komunistycznego, upadek ustroju i zapoczątkowanie zmian demokratycznych dokonało się bez użycia przemocy.

Bułgaria

W Bułgarii pod koniec lat 80. XX w. pojawiła się dyskryminacyjna polityka nacjonalistyczna, której autorem jest prezydent Bułgarii i pierwszy sekretarz Bułgarskiej Partii Komunistycznej Todor Żiwkova. Były one skierowane przeciwko dużej mniejszości tureckiej w Bułgarii. Efektem była masowa emigracja bułgarskich Turków i gwałtownie pogarszająca się sytuacja gospodarcza w kraju. Zwiększyło to sprzeciw wobec Żiwkova wśród reformatorskich członków partii. Podczas posiedzenia Komitetu Centralnego 10 listopada 1989 r. minister spraw zagranicznych Patur Mladenow potępił twardą politykę gospodarczą Żiwkova i autorytaryzm i udało mu się doprowadzić do usunięcia Żiwkova ze stanowiska kierowniczego. W konsekwencji Mladenow przejął stanowisko sekretarskie i prezydenckie Żiwkova. Słynne było to, że publicznie obiecał zwrot w stronę politycznej demokratyzacji, daleko idące reformy gospodarcze i amnestię dla więźniów politycznych. W styczniu 1990 r. w Sofii odbyły się prodemokratyczne demonstracje, w których wzięło udział 40 000 osób. W rezultacie Bułgarskie Zgromadzenie Narodowe podjęło szereg wytyczających ścieżki decyzji: zniesiono monopol władzy Bułgarskiej Partii Komunistycznej, rozwiązano bułgarską tajną policję, a Żiwkowi postawiono zarzuty oszustwa i korupcji. W kwietniu 1990 r. Bułgarskie Zgromadzenie Narodowe wybrało Mladenowa na prezydenta, po czym się rozwiązało. Bułgarska Partia Komunistyczna wyrzekła się ideologicznego przywiązania do leninizmu i przekształciła się w Bułgarską Partię Socjalistyczną, której przewodniczącym został Aleksander Liłow. W czerwcu 1990 r. zorganizowano postkomunistyczne, demokratyczne wybory, w których Bułgarska Partia Socjalistyczna odniosła niewielkie zwycięstwo. Później Mladenov został zmuszony do rezygnacji ze stanowiska prezydenta po tym, jak upubliczniono, że na początku tego roku rozważał możliwość użycia siły wobec prodemokratycznych demonstrantów w Sofii. 1 sierpnia 1990 r. zastąpił go Żelju Mitew Żelew, były opozycjonista, profesor filozofii, założyciel dysydenckiego Klubu Poparcia Głosności i Restrukturyzacji. Został ponownie wybrany w 1992 r. i pozostał na stanowisku prezydenta do 1997 r. Żelew reprezentował Związek Sił Demokratycznych, partię składającą się z różnych ugrupowań antykomunistycznych utworzonych w grudniu 1989 r. W listopadzie 1990 r. zorganizowano serię strajków generalnych, co wywołało poczucie kryzysu politycznego i gospodarczego w kraju, który doprowadził do całkowitej dyskredytacji Bułgarskiej Partii Socjalistycznej. W 1991 r. przyjęto nową demokratyczną konstytucję, a w 1992 r. Związek Sił Demokratycznych przejął władzę w wyborach krajowych i rozpoczął szereg radykalnych reform gospodarczych i politycznych.

Rumunia

W Rumunii komunistyczna dyktatura prezydenta Nicolae Ceausescu była szczególnie opresyjna. Choć w innych krajach Europy Wschodniej powszechne demonstracje i negocjacje trwały przez cały 1989 rok, wydawało się, że stanowisko Ceausescu pozostanie niekwestionowane. 17 grudnia w mieście Timisoara zorganizowano protesty uliczne przeciwko decyzji rumuńskiej tajnej policji (Securitate) o deportacji miejscowego biskupa László Tokésa. Protesty przeciwko eksmisji Tokésa przekształciły się w demonstracje antykomunistyczne i przeciwko Ceausescu. Siły zbrojne zaatakowały setki demonstrantów, którzy zebrali się na ulicach Timisoary. Zginęło ich prawie 100, a wielu zostało rannych. Od 20 grudnia w innych dużych miastach Rumunii miały miejsce antyreżimowe demonstracje i fala strajków. Ceausescu potępił protesty w Timisoarze i nakazał zorganizowanie 21 grudnia proreżimowego zgromadzenia w centrum Bukaresztu. W całym kraju trwała masowa mobilizacja i niepokoje społeczne, a reżim na szeroką skalę użył przemocy, aby stłumić wydarzenia rewolucyjne. 22 grudnia w ogólnopolskim studiu telewizyjnym powstał Front Ocalenia Narodowego. Na jej czele stał komunistyczny polityk Ion Iliescu i pozostali członkowie to Silviu Brucan, były dyplomata i przeciwnik Ceausescu; oraz Mircea Dinescu, poeta dysydent. Następnie Front Ocalenia Narodowego przywrócił pokój i utworzył rząd tymczasowy z Iliescu jako tymczasowym prezydentem po egzekucji Ceausescu 25 grudnia 1989 r. Później Front Ocalenia Narodowego przekształcił się w partię polityczną i uzyskał większość głosów w parlamencie. demokratyczne wybory w maju 1990 r. Istotna różnica między postkomunistycznymi wyborami w Rumunii i innymi krajami Europy Wschodniej polegała na tym, że w Rumunii zwycięski Front Ocalenia Narodowego składał się z byłych urzędników socjalistycznych. W 1992 roku została podzielona na dwie lewicowe partie rumuńskie: Partię Demokratyczną i Partię Socjaldemokratyczną.

Bałkany (1991 – obecnie)

Od 1991 roku region Bałkanów jest miejscem dynamicznych zmian. Region (z wyłączeniem Grecji) został podzielony na dwa podregiony: Bałkany Zachodnie, składające się z Albanii oraz podmiotów powstałych w wyniku rozpadu Jugosławii – Bośni i Hercegowiny, Chorwacji, Macedonii, Serbii, Słowenii i Czarnogóry oraz Bułgarii i Rumunii. Podział Bałkanów na dwa podregiony odzwierciedla wyraźną dynamikę w obu zestawach państw. Przykładowo Bałkany Zachodnie po 1991 r. poddane zostały dynamice budowania państw narodowych, podczas gdy Bułgaria i Rumunia weszły na drogę postkomunistycznej konsolidacji demokracji, charakteryzującej się wolnymi wyborami, liberalizacją rynku i wzmocnieniem społeczeństwa obywatelskiego. Jednak podstawową cechą charakteryzującą rozwój sytuacji we wszystkich krajach bałkańskich była niepewność procesu ich transformacji. Może to być główny powód, dla którego Słowenia, która wyłoniła się z rozpadu Jugosławii, nie tylko zdołała zdystansować się od Bałkanów ze swoimi celami polityki wewnętrznej i zagranicznej, ale ostatecznie „opuściła” region. Przez większą część lat 90. w państwach bałkańskich dominowała niejednoznaczność. Ten schemat uległ zmianie w wyniku kryzysu w Kosowie w 1999 r. z dwóch powodów. Po pierwsze, i być może tragiczne, do tego czasu projekty budowania państwa narodowego na Bałkanach Zachodnich osiągnęły plateau stabilności, co pozwoliło krajom tego subregionu skupić się na demokratyzacji. Nierównomierne procesy przejściowe w Bułgarii i Rumunii doprowadziły do powstania w tych krajach pierwszych reformistycznych rządów. Po drugie, w następstwie kryzysu w Kosowie dwie dominujące instytucje międzynarodowe w Europie – Unia Europejska (UE) i Organizacja Traktatu Północnoatlantyckiego (NATO) – zmieniły swoje postrzeganie Bałkanów. Po 1999 r. uznali status kandydatów Bułgarii i Rumunii oraz nakreślili perspektywy członkostwa dla krajów Bałkanów Zachodnich. Taka bliźniacza zmiana trendów wewnątrzregionalnych i pozaregionalnych na Bałkanach wpłynęła na procesy w regionie XXI wieku.

Bułgaria

Mimo włączenia postkomunistycznych trajektorii rozwoju Bułgarii i Rumunii charakteryzowała się zupełnie odmienną dynamiką. Transformacja w Bułgarii, która rozpoczęła się 10 listopada 1989 r. wraz z usunięciem Todora Żiwkova ze stanowiska głowy państwa, była w istocie wewnętrznym zamachem stanu w Bułgarskiej Partii Komunistycznej. Wydarzenia te stworzyły tło dla dość nieprzewidywalnego procesu transformacji, który został zapoczątkowany „od góry” i nie odzwierciedlał istotnego niepokoju społecznego komunistycznym status quo. Schemat władzy do 1997 r. był naznaczony przez rządy, które przybyły, wypróbowały swoją politykę i zostały wyparte albo przez skorygowanie niepokojów społecznych, albo przez zmianę lojalności partnerów koalicyjnych. Jednak po 1997 r. rządy w miarę konsekwentnie podążały drogą demokratyzacji i reform rynkowych, realizując cele integracji UE i NATO. W rezultacie 29 marca 2004 roku Bułgaria została członkiem NATO, a 1 stycznia 2007 roku przystąpiła do UE.

Rumunia

W Rumunii proces przemian rozpoczął się serią gwałtownych protestów w całym kraju w grudniu 1989 r., których kulminacją była egzekucja komunistycznego dyktatora Nicolae Ceausescu w noc Bożego Narodzenia 1989 r. Zimą 1989–1990 r. nowa formacja polityczna wyłoniła się organizacja, która nazwała się Frontem Ocalenia Narodowego (NSF). Ugruntowała swoją pozycję awangardy rewolucji i rządziła w Rumunii do 1996 r. W tym okresie rząd nękały wewnętrzne spory wynikające z autorytarnych tendencji przywódcy NSF Iona Iliescu oraz niepokoje wewnętrzne spowodowane zarówno napięciami między etnicznymi ze znaczną mniejszością węgierską zamieszkującą Transylwanię oraz zamieszki społeczne spowodowane powstaniem górników w 1991 r. Kolejny zestaw problemów wiązał się z wahaniem polityki zagranicznej NSF. Jednak po wyborach w 1996 r. kolejne rządy pozbyły się niepewności charakteryzującej początkowy proces transformacji kraju. Tym samym, podobnie jak Bułgaria, Rumunia przystąpiła do NATO 29 marca 2004 r., a do UE przystąpiła 1 stycznia 2007 r.

Albania

Okres po 1991 r. w subregionie Bałkanów Zachodnich był pod wieloma względami jeszcze bardziej zróżnicowany niż okres w Bułgarii i Rumunii. Chociaż wszystkie kraje subregionu doświadczyły tego czy innego rodzaju gwałtownych wstrząsów, w różny sposób radziły sobie z ich skutkami. Albania była jedynym krajem Bałkanów Zachodnich, który nie powstał w wyniku rozpadu byłej Jugosławii. Jednak konflikt wewnętrzny utrudniał jej postkomunistyczny rozwój. Okres do wyborów w 1992 r. charakteryzował się ogólnie chaosem, który doprowadził do pogłębienia się podziału między północą a południem kraju, szybkiego wzrostu przestępczości zorganizowanej i rozpoczęcia masowej emigracji podsycanej pogorszeniem sytuacji gospodarczej. Kolejne rządy nie uporały się z tymi problemami, co doprowadziło do poważnego kryzysu w kraju w 1997 r. Jego bodźcem był upadek kilku piramid finansowych, który pozbawił oszczędności większości Albanii. Podczas zamieszek dokonano nalotu na składy wojskowe i splądrowano dziesiątki sztuk broni. Porządek został przywrócony dopiero po wysłaniu do kraju przez społeczność międzynarodową sił zbrojnych podczas operacji Alba. Albania nie wyszła w pełni z kryzysu i w 2006 r. nadal była najbiedniejszym krajem w Europie.

Republika Macedonii

Przejęcie innych krajów Bałkanów Zachodnich naznaczone było wojnami związanymi z rozpadem Jugosławii. Jednak w przeciwieństwie do innych republik byłej Jugosławii, Macedonii udało się pokojowo uzyskać niepodległość po referendum przeprowadzonym 8 września 1991 r. Transformację kraju utrudniało jednak embargo nałożone przez społeczność międzynarodową na byłą Jugosławię. Jednocześnie na kraj nałożono embargo ze strony Grecji, która odmówiła uznania kraju pod jego konstytucyjną nazwą i nadal nazywała go Byłą Jugosłowiańską Republiką Macedonii. Jednocześnie Bułgaria kwestionowała istnienie narodu i języka macedońskiego. Co więcej, ekumeniczna

niezależność Macedońskiego Kościoła Prawosławnego była w dalszym ciągu kwestionowana przez Serbski Kościół Prawosławny. Żadne z tych wyzwań nie zagrażało w tak dużym stopniu istnieniu państwa macedońskiego, jak napięcie wywołane konfliktem ze znaczną mniejszością albańską w kraju. W następstwie konfliktu w Kosowie prawie 25 procent Albańczyków mieszkających w Macedonii domagało się większego uznania ich praw kulturalnych i politycznych. Doprowadziło to do przemocy w 2001 r. Konflikt został rozstrzygnięty pod naciskiem społeczności międzynarodowej wraz z podpisaniem Porozumień pokojowych z Ochrydy w sierpniu 2001 r. W wyniku wdrożenia tych porozumień UE uznała Macedonię za kraj kandydujący w grudniu 2005 r. W 1995 roku stała się członkiem programu NATO Partnerstwo dla Pokoju.

Chorwacja

Początek przemian demokratycznych w Chorwacji zwykle datuje się na zwycięstwo wyborcze Chorwackiej Unii Demokratycznej (HDZ) w pierwszych wielopartyjnych wyborach w kwietniu 1990 r. Głosowanie na HDZ, na czele której stanął Franjo Tuđman, był także głosem za niepodległością od Jugosławii. Kolejna wojna domowa trwała do 1995 roku i była świadkiem konsolidacji terytorialnej kraju i exodusu mniejszości serbskiej, a także militarnego zaangażowania Chorwacji w wojnę w Bośni i Hercegowinie. Autorytarne rządy prezydenta Tuđmana, które trwały aż do jego śmierci w 1999 r., charakteryzowały się nepotyzmem, przestępczą prywatyzacją i wywrotem praktyk konstytucyjnych. Dopiero po wyborach parlamentarnych i prezydenckich w 2000 r. Chorwacja zaczęła stowarzyszać się z instytucjami europejskimi. 25 maja 2000 roku została członkiem natowskiego programu Partnerstwo dla Pokoju. Najbardziej zaawansowanym krajem subregionu Bałkanów Zachodnich była w stosunkach z UE Chorwacja. 13 listopada 2005 r. rozpoczęła negocjacje akcesyjne, które były ostatnim etapem w uzyskaniu członkostwa w bloku brukselskim.

Bośnia i Hercegowina

Rozwój Bośni i Hercegowiny po 1991 r. naznaczony był wojną, która pustoszyła kraj aż do 1995 r. W tym czasie życie straciło ponad 250 000 osób, a wiele innych zostało przesiedlonych wewnątrz lub całkowicie uciekło z kraju. Po podpisaniu Ogólnego porozumienia ramowego na rzecz pokoju (Porozumień z Dayton) w 1995 r. Bośnia i Hercegowina stała się wirtualnym protektoratem społeczności międzynarodowej z rotacyjną prezydencją pomiędzy przedstawicielami trzech dominujących grup etnicznych – Bośniaków, Chorwatów i Serbów. Jednakże proces decyzyjny w kraju nadzorowany był przez Wysokiego Przedstawiciela Wspólnoty Międzynarodowej, który mógł interweniować w wewnętrzne sprawy państwa i odwoływać wybieranych urzędników. Bośnia i Hercegowina stopniowo przezwyciężyła podział między trzema społecznościami etnicznymi i postępową w konsolidacji swojej państwowości.

Serbia i Czarnogóra

Aż do kryzysu w Kosowie w 1999 r. proces polityczny w Serbii i Czarnogórze był napędzany skrajnym nacjonalizmem propagowanym przez Slobodana Miloševica, który doprowadził do rozpadu Jugosławii. W rezultacie Serbia i Czarnogóra były zaangażowane w kilka wojen i objęte międzynarodowymi sankcjami. Obalenie Miloševica podczas wyborów w 2000 r., a następnie jego aresztowanie i przekazanie do Międzynarodowego Trybunału Karnego dla byłej Jugosławii w 2001 r. zdawały się sugerować, że kraj dystansuje się od polityki lat 90. Jednakże morderstwo reformistycznego premiera Serbii Zorana Djindjicia 12 marca 2003 r. odzwierciedlało ciągle dziedzictwo wojen. W maju 2006 r. Czarnogóra przeprowadziła referendum w sprawie niepodległości, podczas którego jej obywatele głosowali za niepodległością. Czarnogóra ogłosiła niepodległość 3 czerwca 2006 r., a następnie Serbia ogłosiła niepodległość 5 czerwca 2006 r. Kolejną komplikacją był status Kosowa, które po konflikcie w 1999 r. pozostało protektoratem ONZ, choć formalnie nadal było prowincją Serbii. W 2006 roku

przedstawiciele społeczności międzynarodowej, Serbowie i kosowscy Albańczycy przeprowadzili jednak rozmowy na temat statusu prowincji. Rozmowy przyniosły niewielki postęp, gdyż obywatele Kosowa opowiedzieli się za niepodległością, która została formalnie ogłoszona w lutym 2008 r., pomimo celów Serbii.

Banda, Hastings

(1896? –1997) Prezydent Malawi

Doktor Hastings Banda był lekarzem i premierem, prezydentem założycielem i byłym dyktatorem afrykańskiego kraju Malawi. Po przewodzeniu ruchowi niepodległościowemu kraju przeciwko Brytyjczykom Banda został w 1963 r. premierem. Autorytarny władca, Banda został prezydentem w 1966 r., a dożywotnim prezydentem w 1971 r. W 1994 r. Banda zatwierdził demokratyczne wybory. Został pokonany. Banda zmarł w szpitalu w Republice Południowej Afryki w 1997 roku; podobno miał 101 lat. Nazwę „Malawi” krajowi dawniej nazywanemu Nyasaland nadał dr Banda. Po przeczytaniu francuskiej mapy, na której dominujące jezioro w kraju nazywało się „Jezioro Marawi”, Banda zdecydował, że podoba mu się brzmienie i wygląd tej nazwy i wybrał podobną nazwę. Z powodu migracji plemiennych kilka plemion uczyniło Malawi swoim domem. Tumbuka z Kongo i Chewa z Zambii przenieśli się do Malawi w XIV-XVI wieku i pozostają tam do dziś. Lud Bantu rozkwitł w Malawi w XVIII wieku, a Yao przenieśli się do południowego Malawi w XIX wieku. Uważa się, że Yao używali broni palnej zabieranej arabskim handlarzom, aby porywać słabsze plemiona w celu rozwijającego się handlu niewolnikami. Chociaż handel niewolnikami istniał w Afryce od stuleci, międzynarodowy transatlantycki handel niewolnikami drastycznie zwiększył tę praktykę. Pierwszymi Europejczykami w Malawi byli portugalscy odkrywcy, ale najśłynniejszym odkrywcą był brytyjski dr David Livingstone w 1846 r. Doktor Livingstone wrócił do Malawi jeszcze dwukrotnie, aby pomóc w ustaleniu szlaków handlowych i miejsc misji przed swoją śmiercią w 1873 r. Malawijskie dziedzictwo Livingstone'a było zwiększone przez obecność handlu i misjonarzy w Malawi, które ostatecznie stało się centrum handlowym. Pod koniec XIX wieku Malawi stało się brytyjskim protektoratem. W ciągu następnych kilku dziesięcioleci urzędnicy brytyjskiego rządu w Malawi walczyli z handlarzami niewolników, nadzorowali rozwój europejskich osadników, zbudowali system pocztowy i linię kolejową. Lokalna ludność Malawi była niezadowolona z brytyjskiego systemu kolonialnego i w 1915 roku wieloletni John Chilembwe poprowadził gwałtowne powstanie przeciwko europejskim osadnikom mieszkającym na dawnych polach uprawnych Malawi. Do 1944 roku rosnąca elita składająca się z Europejczyków, Amerykanów i Afrykanów zorganizowała Kongres Afrykański w Nyasaland, aby chronić swoje nowe posiadłości. Wielka Brytania dołączyła do Federacji Środkowoafrykańskiej, organizacji zdominowanej przez białych, w 1953 roku. Hastings Banda, gdy był młody, opuścił Malawi i udał się do Rodezji i Republiki Południowej Afryki. Banda, syn chłopów, podjął pracę w kopalniach złota w Afryce Południowej i w 1925 roku miał dość pieniędzy, aby wyjechać do Ameryki na studia. Studiował na stypendium w Instytucie Wilberforce'a w Ohio, a następnie studiował na Uniwersytecie w Chicago. Po ukończeniu studiów Banda wyjechał do Meharry Medical College w Nashville w stanie Tennessee. Mimo że Banda ukończył studia w 1937 r., aby móc wykonywać zawód lekarza w Imperium Brytyjskim, musiał zdobyć drugi stopień lekarza. W 1941 roku ukończył Wydział Lekarski Królewskiego Kolegium Lekarzy i Chirurgów Uniwersytetu w Edynburgu. Po II wojnie światowej Banda założył praktykę lekarską w Szkocji i Londynie. Jego biuro wkrótce stało się miejscem spotkań przywódców afrykańskich na wygnaniu. Jednak w 1953 roku dr Banda zdecydował się wrócić do Afryki, rozpoczynając praktykę lekarską w Ghanie. W 1958 roku Banda wrócił do Malawi, aby prowadzić kampanię przeciwko Federacji Środkowoafrykańskiej. W 1959 r. przebywał w więzieniu za działalność polityczną, ale został zwolniony w kwietniu 1960 r. W 1963 r. Banda i jego Partia Kongresowa Malawi zwyciężyli w wyborach miażdżącym zwycięstwem. Dr Hastings Banda został premierem 1 lutego 1963 roku. Brytyjczycy nadal

kontrolowali cały system finansowy, bezpieczeństwa i sądownictwo Malawi. W maju 1963 roku weszła w życie nowa konstytucja, która zapewniła Malawi niepodległość od Wielkiej Brytanii. W 1966 Malawi stało się republiką a Banda jej prezydentem. Banda stawał się coraz bardziej autokratyczny, aż w 1971 roku został dożywotnim prezydentem. Przeciwników więziono, zesłano na wygnanie lub zabito. Prasa zagraniczna miała zakaz wjazdu do kraju. Oprócz zdobycia niemal całkowitej kontroli nad gospodarką Malawi, Banda nawiązał także stosunki handlowe z Republiką Południowej Afryki. W czasach apartheidu w Republice Południowej Afryki Malawi było jedynym afrykańskim publicznym partnerem handlowym tego kraju. Po zamieszkach i zawieszeniu zachodniej pomocy w 1992 r. Banda nie miał innego wyjścia, jak porzucić ideę rządów jednej partii, a nawet dożywotnią prezydenturę w 1993 r. W 1994 r. odbyły się otwarte, demokratyczne wybory, a Bakili Muluzi z łatwością pokonał Bandę. Obliczenia pokazują, że podczas swoich rządów Banda zgromadził majątek osobisty o wartości ponad 320 milionów dolarów. Z innych obliczeń wynika, że za jego rządów w związku z działaniami rządu zaginęło lub zostało zamordowanych ponad 250 tys. osób.

Bangladesz, Republika Ludowa

Bangladesz – oficjalnie znany jako Ludowa Republika Bangladeszu – to kraj w Azji Południowej o powierzchni 55 598 mil kwadratowych. Bangladesz można przetłumaczyć jako „kraj Bengalu”. Geograficznie Bangladesz graniczy z Birmą na południowym wschodzie, a resztę otaczają Indie, z wyjątkiem Zatoki Bengalskiej na południu. W 2005 roku Bangladesz, którego stolicą jest Dhaka, liczył ponad 141 800 000 mieszkańców. Oficjalnie rząd jest republiką parlamentarną, która 26 marca 1971 r. ogłosiła niepodległość od Pakistanu. (Całkowita populacja Bangladeszu zajmowała ostatnio ósme miejsce na świecie, ale powierzchnia lądowa 94. W związku z tym gęstość zaludnienia plasuje się blisko czołówki wszystkich krajów świata Jego klimat charakteryzuje się częstymi monsunami i cyklonami.) Podział Indii w 1947 r. spowodował podział Bengalu ze względu na religię. Zachodnia część Bengalu trafiła do Indii, a wschodnia do Pakistanu jako prowincja, która stała się Pakistanem Wschodnim. W latach sześćdziesiątych Pakistan Wschodni zaczął domagać się autonomii. Zdaniem wielu ekspertów cyklon z 1970 r. mógł odegrać rolę punktu zwrotnego w dążeniu do niepodległego Pakistanu Wschodniego. Wielu zarzucało, że rząd centralny słabo zareagował na katastrofę. Niepokoje nasiliły się, gdy Liga Awami i szejk Mujibur Rahman zdobyli większość w wyborach parlamentarnych, ale nie pozwolono im objąć urzędu. Wydarzenia te doprowadziły do wojny wyzwoleniczej Bengalu, która trwała dziewięć miesięcy. Wsparcie indyjskich sił zbrojnych w grudniu 1971 r. doprowadziło do niepodległości i powstania Bangladeszu. Z politycznego punktu widzenia Bangladesz ma dwie główne partie - Bangladeszką Partię Nacjonalistyczną (BNP) i Bangladeszką Ligę Awami. BNP zyskuje poparcie szeregu radykalnych partii islamskich, w tym Jamaat-e-Islami Bangladesz i Islami Oikya Jot. Rywalizacja między BNP a Ligą Awami często prowadziła do protestów i przemocy. Studenci są dość aktywni w polityce i odzwierciedlają historyczne dziedzictwo polityki wyzwoleniczej. W lutym 2005 roku dwie partie islamskie: Jagrata Muslim Janata Bangladesh (JMJB) i Jama'atul Mujahideen Bangladesh (JMB) – zostały zakazane po serii ataków terrorystycznych i zamachów bombowych. Bangladesz położony jest w delcie Gangesu. Większa część Bangladeszu położona jest nie wyżej niż 10 metrów nad poziomem morza. Dlatego niektórzy naukowcy sugerują, że podniesienie się poziomu wody zaledwie o metr nad poziomem morza spowodowałoby zalanie około 10 procent powierzchni kraju. Kraj jest słabo rozwinięty i przeludniony, a dochód na mieszkańca wynosi obecnie zaledwie około 440 dolarów. Jednak raporty Banku Światowego chwalą Bangladesz za postęp w zakresie umiejętności czytania i pisania, postęp w edukacji i ograniczenie wzrostu populacji. W latach 1990–1996 gospodarka rosła w tempie 5 procent rocznie. Jej rozwój gospodarczy utrudniają cyklony i powodzie, nieefektywne przedsiębiorstwa państwowe, brak mocy, a także korupcja oraz szybko rosnąca populacja.

Blokada/transport powietrzny Berlina

Blokada Berlina była kryzysem dyplomatycznym i operacją wojskową w czasie zimnej wojny, wywołaną blokadą Berlina przez Związek Radziecki od 18 czerwca 1948 r. do 12 maja 1949 r. i późniejszą akcją pomocy podjętą przez Stany Zjednoczone, Stany Zjednoczone Królestwa i Francji w celu zapewnienia zaopatrzenia przez Zachód połowy miasta. Blokada Berlina była jednym z pierwszych poważnych kryzysów dyplomatycznych zimnej wojny. Zdolność zachodnich aliantów do utrzymania miasta okazała się wielkim zwycięstwem dyplomatycznym i zapewniła utworzenie prozachodniego państwa zachodnioniemieckiego. Zapewniła jednak także podział Niemiec i Berlina na kolejne cztery dekady. Walka dyplomatyczna o Berlin w latach 1948–49 miała swój początek w ostatnich miesiącach II wojny światowej i porozumieniach zawartych pomiędzy mocarstwami alianckimi w sprawie podziału powojennych Niemiec. Stolica Niemiec, Berlin, choć głęboko w proponowanej strefie sowieckiej, również zostałaby podzielona na cztery sektory okupacyjne. Chociaż każdemu mocarstwu przyznano by wyłączną kontrolę nad swoją odpowiednią strefą, zebrałaby się Sojusznicza Rada Kontroli z siedzibą w Berlinie, aby koordynować i planować politykę dla całych Niemiec. Plany te powstawały przy założeniu, że okupacja Niemiec będzie miała charakter tymczasowy i że Niemcy zostaną zjednoczone stosunkowo niedługo po zakończeniu wojny. Co istotne, porozumienia zawierano także przy założeniu kontynuacji współpracy międzysojuszniczej. W ciągu kilku dni po klęsce nazistowskich Niemiec Sowieci podjęli wysiłki, aby zapewnić dominację sympatycznych niemieckich komunistów w swojej strefie, zwłaszcza w Berlinie, który według Sowietów był integralną częścią ich strefy. Ich ogólnym celem było zjednoczenie prokomunistycznego państwa niemieckiego, co stawiało je w sprzeczności z zachodnimi aliantami. W 1946 roku Związek Radziecki sponsorował przymusowe połączenie Komunistycznej Partii Niemiec i Socjaldemokratów (SPD) swojej strefie w Partię Jedności Socjalistycznej (SED). W strefie sowieckiej wprowadzono cenzurę prasy, a członków partii niekomunistycznych często aresztowano. W Berlinie agitatorzy pracujący dla SED często zakłócali posiedzenia demokratycznie wybranej rady miejskiej. W 1946 r. wybór socjaldemokraty Ernsta Reutera na urząd burmistrza Berlina został zawetowany przez Sowietów. Jednak Sowieci nie byli w stanie przejąć kontroli nad Berlinem poza swoją strefą ani resztą Niemiec. W ciągu następnych trzech lat nadzieje na współpracę między sojusznikami szybko osłabły, gdy stawało się coraz bardziej oczywiste, że ani Sowieci, ani zachodni alianci nie dojdą do porozumienia ani w sprawie powojennego porozumienia, ani w sprawie zjednoczenia Niemiec. W 1947 roku Wielka Brytania i Stany Zjednoczone zjednoczyły swoje dwie strefy, tworząc Bizone, czyli Bizonię. Chociaż została utworzona jako unia gospodarcza, Bizone ostatecznie utworzyła załączek tego, co miało stać się Niemcami Zachodnimi. Wiosną 1948 roku trzech zachodni alianci wraz z Belgią, Holandią i Luksemburgiem zebrali się na konferencji londyńskiej, aby zaplanować przyszłość trzech zachodnioniemieckich stref. W 1948 r., gdy zjednoczenie było mało prawdopodobne, Brytyjczycy i Amerykanie podjęli działania mające na celu sponsorowanie utworzenia w swoich strefach państwa niemieckiego o orientacji zachodniej. Razem z Francuzami stworzyli markę niemiecką, która miała zastąpić zawyżoną markę reichs. Ta reforma walutowa weszła w życie w trzech zachodnich strefach i trzech zachodnich sektorach Berlina. Sowieci argumentowali, że narusza to powojenne porozumienia zawarte na Konferencji Poczdamskiej i ich prawa do całego Berlina. Następnie zarządzili blokadę całego ruchu kolejowego, drogowego i barkowego do i z trzech zachodnich sektorów Berlina. Celem Sowietów było powstrzymanie powstania państwa zachodnioniemieckiego i wyparcie zachodnich aliantów z Berlina. Dla mocarstw alianckich stało się jasne, że jakkolwiek kompromis lub pozory wycofania się przed sowieckim zastraszaniem będą dyplomatycznie katastrofalne. Chociaż kilku amerykańskich generałów argumentowało, że Berlin nie jest na tyle ważny strategicznie, aby ryzykować konfrontację i nalegali na wycofanie się, prezydent Harry S. Truman i sekretarz stanu George C. Marshall uważali, że Berlin ma kluczowe znaczenie dla utrzymania silnego frontu przeciwko rozprzestrzenianiu się komunizmu. Zachodni alianci potwierdzili w Berlinie swoje wsparcie dla swoich sektorów. Niewiele jednak mogli zrobić. Ponieważ w Berlinie Zachodnim znajdowało się zaledwie 15 000 żołnierzy aliantów, walka nie była możliwa. Generał Clay zalecał użycie uzbrojonego konwoju do przełamania

blokady. Jednak zarówno Departament Stanu USA, jak i Pentagon uznały to za zbyt ryzykowne i niewykonalne. Opcja transportu powietrznego stawała się coraz bardziej atrakcyjna, ponieważ demonstrowałaby determinację aliantów w pozostaniu w Berlinie i zapewnieniu mu tak potrzebnego zaopatrzenia i zaopatrzenia. Ponadto, podczas gdy prawa dostępu lądowego do Berlina pozostały nieokreślone, alianci zachodni i Sowieci zawarli porozumienie gwarantujące dostęp drogą powietrzną. Tym samym prawdopodobieństwo wojny w wyniku transportu powietrznego było znacznie mniejsze, niż gdyby alianci przeforsowali blokadę. W okresie od czerwca 1948 do maja 1949 prawie całe zaopatrzenie dla zachodnich stref Berlina przewieziono drogą lotniczą, przy użyciu samolotów takich jak C-47 Dakota i C-54 Skymaster. Operacji nadano kryptonim „Vittles” i dowodził nią generał William H. Tunner. Tunner, który miał doświadczenie w transporcie towarów przez Himalaje podczas II wojny światowej, zorganizował niezwykle złożoną operację. W miesiącach letnich transport powietrzny był w stanie dostarczyć jedynie od 3000 do 4000 ton towarów dziennie. Przed nadejściem zimy Vittles dostarczał od 5000 do 6000 ton dziennie. Aliantów pobłogosławiła także zima charakteryzująca się często czystym niebem. Wiosną 1949 roku co dwie minuty na jednym z trzech lotnisk w zachodniej strefie lądował samolot. Mieszkańcy Berlina bardzo docenili wysiłki aliantów, a wielu mieszkańców Berlina Zachodniego pomagało w dystrybucji zaopatrzenia w całym mieście. Dzieci nazywały te samoloty Rosinenbombers („Raisin Bombers”), a nazwa ta stała się popularną nazwą samolotu w całym mieście. Ernst Reuter, nieoficjalny burmistrz zachodnich sektorów i rzecznik zachodniej części miasta, poczynił ogromne wysiłki, aby poprawić morale i zdobyć sympatię świata dla miasta. To, czego nie mógł zapewnić transport powietrzny, często zdobywano na czarnym rynku na wschodzie oraz w legalnym handlu Wschód-Zachód. Wiosną 1949 roku stało się jasne, że zachodnie sektory można utrzymać przy pomocy niezbędnych środków, o ile nie wtrąca się w to wojsko radzieckie. Miało to jednak swoją cenę: 31 Amerykanów, 40 Brytyjczyków i 5 Niemców straciło życie w wypadkach lotniczych podczas transportu powietrznego. 12 maja Sowieci, świadomi, że nie zmuszą zachodnich aliantów do wycofania się kwestii reformy walutowej ani zaprzestania wsparcia dla państwa zachodnioniemieckiego, zakończył blokadę. W obawie, że Sowieci mogą spróbować odnowić blokadę, alianci kontynuowali transport powietrzny do września 1949 roku. Blokada była katastrofalną porażką dyplomatyczną Związku Radzieckiego. Na krótką metę nie udało jej się osiągnąć swoich dwóch głównych celów: zapobieżenia utworzeniu prozachodniego państwa niemieckiego i wypędzenia aliantów z Berlina. Francuzi, którzy początkowo sprzeciwiali się utworzeniu zachodnich Niemiec, przyłączyli swoją strefę do Bizone w 1949 roku. W tym samym roku proklamowano zarówno Republikę Federalną Niemiec, jak i Niemiecką Republikę Demokratyczną. Głównym skutkiem długoterminowym był przedłużający się podział Niemiec. Zachodni alianci stanęli twarzą w twarz z Sowiecami i dotrzyмали swoich zobowiązań bez konieczności uciekania się do działań zbrojnych. Blokada okazała się również szkodliwa dla światowej opinii Związku Radzieckiego. Berlin, długo postrzegany jako bastion niemiecko-pruskiego militarystyki, stał się symbolem wolności. Obecność sojuszników w Berlinie byłaby źródłem niemal ciągłych trudności dla państwa wschodnioniemieckiego, gdyż stanowiła enklawę zachodniego liberalizmu i dobrobytu gospodarczego, będącego stałym źródłem pokusy dla obywateli państwa komunistycznego. W ciągu następnej dekady Berlin Zachodni stał się popularnym kierunkiem emigrantów z Niemiec Wschodnich, a ich masową ucieczkę ze wschodu przerwało dopiero wzniesienie muru berlińskiego w 1961 roku.

Betancourt, Rómulo

(1908–1981) prezydent Wenezueli

Powszechnie uznaje się, że Rómulo Betancourt, jedna z czołowych postaci dwudziestowiecznej historii Wenezueli, odegrał kluczową rolę w ustanowieniu skutecznych i trwałych instytucji demokratycznych w Wenezueli, które przetrwały od jego drugiej prezydentury (1959–64) do pierwszej dekady XXI wieku.

Betancourt, umiarkowany reformator społeczny i prekursor współczesnego prezydenta Wenezueli Hugo Cháveza w jego propagowaniu populistycznej socjaldemokracji skupiającej się na potrzebach biednych, Betancourt założył w 1941 r. partię polityczną Akcja Demokratyczna (Acción Democrática, AD), która odegrała główną rolę w późniejszym życiu politycznym Wenezueli. Wyznaczając trudną granicę między skrajną lewicą, skrajną prawicą a wszechobecnym widmem intruzji Stanów Zjednoczonych w tym bogatym w ropę kraju, Betancourt w trwały sposób przyczynił się do instytucjonalizacji wenezuelskiej demokracji. Urodzony w mieście Guatire w stanie Miranda w skromnej rodzinie, rozpoczął pracę w wieku 14 lat, aby ukończyć szkołę średnią, college i studia prawnicze. W 1928 r. brał udział w studenckich protestach przeciwko dyktaturze Juana Vicente Gómeza, co uczyniło go czołowym członkiem „Pokolenia 28” oddanego demokratyzacji i reformom społecznym. Po uwięzieniu przez reżim Gómeza udał się na wygnanie i zaczął działać w różnych lewicowych ugrupowaniach politycznych, w tym w Komunistycznej Partii Kostaryki. W wieku 23 lat napisał Plan Barranquilla, inspirowany marksizmem dokument przedstawiający jego wizję politycznej przyszłości jego ojczyzny. Po śmierci Gómeza w 1936 r. potajemnie wrócił do Wenezueli i zaangażował się w działalność polityczną przeciwko reżimowi wojskowemu. W 1940 wyjechał na wygnanie do Chile, gdzie opublikował Problemy wenezuelskie (Problemas Venezolanos). Rok później wrócił do Wenezueli i założył AD, gromadząc wokół siebie zespół zaangażowany w reformy, który stanowił załóżek partii i umiejętnie wykorzystując prasę i inne media do szerzenia swoich idei. 19 października 1945 roku koalicja reformatorów AD i niezadowolonych oficerów armii obaliła reżim wojskowy i mianowała Betancourta na stanowisko prezydenta rządu tymczasowego. Podczas swojej pierwszej prezydentury (1945–1948) rząd Betancourta wprowadził szeroki wachlarz reform politycznych, gospodarczych i społecznych, w tym powszechne prawo wyborcze; mechanizmy wolnych i uczciwych wyborów; porozumienie z zagranicznymi koncernami naftowymi, które gwarantowało rozsądny zysk, godziwe płace i zapewniało spokój pracy; reforma rolna; rozbudowę placówek oświaty publicznej i publicznej opieki zdrowotnej; i powiązane inicjatywy. Odmawiając kandydowania na drugą kadencję z rządu, w 1948 r. przekazał władzę swojemu następcy, powieściopisarzowi i działaczowi Rómulo Gallegosowi. Później tego samego roku, w grudniu, wojsko w zмовie z elementami konserwatywnymi obaliło rząd Gallegosa, rządząc Wenezuelą przez następne 10 lat pod dowództwem generała Marcosa Péreza Jiménez. W 1958 r. odradzająca się koalicja reformatorów i oficerów armii obaliła reżim Jiménez, ustanawiając demokratyczny rząd zdominowany przez AD, którego prezydentem został ponownie Betancourt, co rozszerzyło i pogłębiło reformy z lat czterdziestych XX wieku. Od 1958 r. Wenezuelą rządzą kolejne demokratycznie wybrane rządy. Przeżył zamach dokonany przez dominikańskiego dyktatora Rafaela Trujillo w 1960 r. i promulgując doktrynę Betancourt, która odmawiała dyplomatycznego uznania reżimom dochodzącym do władzy siłą militarną, Betancourt zmarł 28 września 1981 r. w szpitalu w Nowym Jorku.

Bhumibol Adulyadej (Rama IX)

(1927-2016) Król Tajlandii

Bhumibol Adulyadej, Rama IX z dynastii Chakri, był panującym królem Tajlandii i najdłużej panującym monarchą na świecie. Jego twarz w okularach jest znajomym widokiem w Tajlandii, gdzie fotografie króla i jego królowej małżonki Sirikit zdobią ściany wielu domów. Wydarzenia polityczne zakończyły monarchię absolutną w Tajlandii w 1932 r., a wuj Bhumibola, król Pradjadhipok, abdykował trzy lata później, wynosząc na tron 10-letniego Anandę Mahidola. 9 czerwca 1946 roku 21-letniego króla Anandę znaleziono w komnacie królewskiej martwego z powodu rany postrzałowej. Ostatecznie za swoje zaangażowanie stracono trzech doradców pałacowych. Bhumibol Adulyadej, jeszcze nieletni, wstąpił na tron następnego dnia, ale wrócił do Szwajcarii, aby kontynuować naukę. W 1950 roku Bhumibol powrócił tymczasowo na swój ślub i oficjalną koronację. Ożenił się ze swoją narzeczoną, 17-

letnią Sirikit Kityakara, którą poznał w Paryżu, gdy jej ojciec był ambasadorem Tajlandii we Francji. Para królewska powróciła, aby zamieszkać na stałe w Tajlandii w 1951 r. W latach 1951–1957 król Bhumibol i dom królewski podlegali polityce „królewskiego powstrzymywania”. Rząd, na którego czele stał antyroyalistyczny premier Phibun i zdominowany przez wojsko, stanowczo ograniczył wpływ monarchy, ograniczając go przede wszystkim do symbolicznej roli w tradycyjnych i religijnych ceremoniach. Sytuacja uległa zmianie w 1957 r., kiedy rywalizująca frakcja wojskowa, na czele której stał feldmarszałek Sarit Thanarat, współpracował z frakcją rojalistów, aby obalić rząd Phibun. Sarit i jego współspiskowcy najwyraźniej poprosili króla o audiencję, aby poinformować go o swoich planach. Z kolei król Bhumibol wyznaczył Sarita na wojskowego obrońcę Bangkoku w okresie przewrotów. To zapoczątkowało partnerstwo między Saritem a królem. Feldmarszałek Sarit i król łączyła serdeczna współpraca. Sarit, który doceniał wartość promowania króla Bhumibola zarówno jako punktu zbornego w tajskim życiu politycznym, jak i antidotum na wpływy komunistyczne, sprytnie uwzględnił monarchę jako młodszego partnera w rządzie. W rezultacie rola króla Bhumibola w Tajlandii stawała się coraz bardziej widoczna i wpływowa. On i królowa Sirikit podróżowali po kraju, odwiedzali obce narody i ogólnie stali się wybitnymi symbolami Tajlandii. Jego popularność w kraju pozostaje niekwestionowana. Chociaż król generalnie stoi ponad polityką, wykorzystuje swoją pozycję do interweniowania w kryzysach politycznych. W 1992 r. wybuchł kryzys polityczny, kiedy demonstranci protestowali przeciwko mianowaniu na premiera przywódcy wojskowego zamachu stanu, który rok wcześniej obalił demokratycznie wybrany rząd. Król interweniował, pośrednicząc w pokojowym rozwiązaniu kryzysu. Popularność króla Bhumibola w kraju jest także wynikiem wysiłków jego i rodziny królewskiej na rzecz poprawy warunków życia zwykłych obywateli Tajlandii. Król i inni członkowie jego rodziny byli ściśle zaangażowani w projekty dotyczące rolnictwa, ochrony środowiska i opieki społecznej, które zyskały uznanie ludności.

Bhutto, Benazir

(1953–2007) przywódca pakistański

Benazir Bhutto była pierwszą kobietą, która przewodziła nowoczesnemu krajowi muzułmańskiemu; była premierem Pakistanu od grudnia 1988 do sierpnia 1990 i ponownie od października 1993 do listopada 1996. Ojcem Bhutto był Zulfikar Bhutto, założyciel Pakistańskiej Partii Ludowej (PPP). Benazir Bhutto urodziła się 21 czerwca 1953 roku w Karaczi w Pakistanie. Rozpoczęła naukę w Harvard's Radcliffe College w 1969 r., którą ukończyła z wyróżnieniem w 1973 r. Następnie uczęszczała do Lady Margaret Hall na Uniwersytecie Oksfordzkim, gdzie studiowała politykę, filozofię i ekonomię do 1977 r. Została wybrana na przewodniczącą Związku Oksfordzkiego i została dyrektorką pierwszą Azjatką, która przewodziła ich debatującemu społeczeństwu. Wróciła do Pakistanu w 1977 r. Wkrótce po jej powrocie do Pakistanu wojskowy zamach stanu pod przewodnictwem generała Zii obalił rząd jej ojca, uwięził go, a dwa lata później powiesił. Przez następne siedem lat, aż do wygnania w 1984 r., była kilkakrotnie więziona za swój sprzeciw wobec Zii. W styczniu 1984 wyjechała na emigrację do Londynu. Stamtąd pracowała nad budowaniem siły PPP i w styczniu 1986 roku, po zniesieniu stanu wojennego, wróciła. Ponieważ Pakistan jest krajem muzułmańskim, zdecydowała, że musi wyjść za mąż i w grudniu 1987 r. zaaranżowała małżeństwo z Asifem Alim Zardarim. Wraz ze śmiercią Zii w sierpniu 1988 r. wybory zostały przerwane, nie odbyły się, a Bhutto kandydowało na premiera. PPP nie była w stanie zdobyć większości mandatów w parlamencie, ale utworzyła rząd koalicyjny z Bhutto na stanowisku premiera. Bhutto i PPP pracowały nad poprawą warunków biednych w Pakistanie, a także poprawą sprawiedliwości społecznej w kraju. Wierzyła także w wolną gospodarkę i prywatną kontrolę nad biznesem. Pracowała na rzecz poprawy praw człowieka w Pakistanie. Przez całą kadencję Bhutto opozycja próbowała doprowadzić do usunięcia jej ze stanowiska. Ich próby kończyły się niepowodzeniem aż do 1990 r., kiedy w kilku miastach Pakistanu wybuchła przemoc. Ta przemoc, w

połączeniu ze wsparciem wojska, dała prezydentowi Pakistanu pretekst do dymisji rządu. W ten sposób 6 sierpnia 1990 r. Bhutto została usunięta ze stanowiska i oskarżona o korupcję, nepotyzm i niewłaściwe wykorzystanie swojego urzędu. W październikowych wyborach PPP straciła wszystkie, z wyjątkiem kilku, mandaty w parlamencie. Bhutto spędziła kilka następných lat na poprawie swojej reputacji. Rząd, który zastąpił jej koalicję, okazał się niezdolny do uporania się z problemami Pakistanu i w 1993 r. odbyły się nowe wybory. PPP, choć posiadała dużą liczbę mandatów, nie posiadała większości. Gdy na prezydenta wybrano kandydata PPP, wydawało się, że rząd będzie stabilny. Problemem nadal jednak była korupcja i działalność przestępcza polityków. W 1996 roku została odwołana ze stanowiska premiera i udała się na wygnanie. Bhutto obiecała, że zatriumfuje w nowych wyborach zaplanowanych na luty 1997 r., ale przegrała z Nawazem Sharifem, którego zastąpiła w 1993 r. W styczniu 1998 r. nasiliły się oskarżenia o korupcję przeciwko Bhutto i jej mężowi. Bhutto zaprzeczyła oskarżeniom i stwierdziła, że są one motywowane politycznie, ale w ciągu pięciu lat jej urzędowania skarb Pakistanu został wyczerpany i nie była w stanie realizować obiecanych programów. Pomimo zarzutów Bhutto utrzymała pozycję liderki największej pakistańskiej partii opozycyjnej, PPP. W 1999 r. Bhutto uciekła z Pakistanu, aby uniknąć zarzutów o korupcję, i została skazana zaocznie przez pakistański sąd. W październiku tego roku Sharif stracił władzę, gdy generał Pervez Musharraf przejął kraj w wyniku wojskowego zamachu stanu. Bhutto wróciła do Pakistanu w 2007 r., po tym jak prezydent Musharraf udzielił jej i innym osobom amnestii w związku z oskarżeniami o korupcję. Niedługo potem została zamordowana.

Bhutto, Zulfikar

(1928–1979) przywódca pakistański

Zulfikar Bhutto, jeden z czołowych przywódców polityki pakistańskiej i założyciel Pakistańskiej Partii Ludowej (PPP), urodził się 5 stycznia 1928 r. w Larkna, Sind. Był synem Sir Shaha Nawaza Bhutto, bogatego właściciela ziemskiego. Bhutto pozostawał blisko prezydenta Muhammada Ayuba Khana (1907–1974) i sprawował ważny tekę spraw zagranicznych. Był znakomitym mówcą i z przekonaniem reprezentował Pakistan w różnych stolicach świata oraz w Organizacji Narodów Zjednoczonych. Opuścił firmę Ayub po wojnie indyjsko-pakistańskiej w 1965 roku i 2 listopada 1967 roku w Lahore utworzył PPP. PPP zaspokajało potrzeby różnorodnych okręgów wyborczych w Pakistanie, przyciągając ludzi z różnych środowisk. W zamieszaniu politycznym ostatnich dni Ayuba Bhutto i jego PPP próbowali obalić Ayuba. Generał Agha Muhammad Yahya Khan, następca Ayuba, zarządził 7 grudnia 1970 r. wybory w oparciu o głosowanie dorosłych. Pod hasłem „Żywność, schronienie i odzież” PPP odniosła zwycięstwo w zachodnim Pakistanie, natomiast Liga Awami szejka Mujibura Rahmana uzyskała absolutną większość w całym Pakistanie. PPP nakłoniła Yahya Khana, aby nie pozwolił Mujiburowi na utworzenie rządu. Bhutto zwołał Zgromadzenie Narodowe w celu przygotowania trzeciej konstytucji Pakistanu. Zaczął obowiązywać 12 sierpnia 1973 r. Przyjęto ustrój parlamentarny, a premier stał się najpotężniejszym urzędnikiem. Był także naczelnym dowódcą sił zbrojnych. W polityce Pakistanu wkroczyła względna stabilność. Pakistan uznał także niepodległość Bangladeszu w pierwszej poprawce do konstytucji. Bhutto przeprowadził reformy w przemyśle, rolnictwie i służbie cywilnej oraz nakazał nacjonalizację banków wraz z fabrykami ryżu, mąki i bawełny. Bhutto odniosło spore sukcesy w stosunkach międzynarodowych. Dołożył wszelkich starań, aby ożywić wizerunek Pakistanu po jego upokorzeniu w wyniku secesji Pakistanu Wschodniego. Cementował stosunki kraju z innymi krajami islamskimi. Pod jego rządami zarówno Indie, jak i Pakistan uznały linię kontroli (LOC), która została ustanowiona po wojnie w 1971 r. zgodzili się powstrzymać się od użycia siły przeciwko sobie. Pakistan odzyskał terytorium utracone w czasie wojny. Porozumienia zapobiegły jakimkolwiek większemu pożarowi między nimi aż do 1999 r. Bhutto ogłosiło w styczniu 1977 r., że dwa miesiące później odbędą się wybory do Zgromadzenia Narodowego. PPP zwyciężyła, zdobywając 155 mandatów i połączoną

opozycję; Pakistański Sojusz Narodowy (PNA) zapewnił sobie tylko 36 mandatów. Następnie ZNP rozpoczęła masowy ruch przeciwko Bhutto, twierdząc, że wybory zostały sfałszowane. Bhutto został aresztowany i zwolniony miesiąc później. We wrześniu został aresztowany pod zarzutem zezwalania na zabójstwo przeciwnika trzy lata wcześniej. Uznano go winnym morderstwa i powieszono 4 kwietnia 1979 r. PPP ponownie doszła do władzy w 1988 r., a premierem została Benazir Bhutto, córka Zulfikara Bhutto.

Biblijna nieomyślność

Doktryna o nieomyślności Biblii twierdzi, że oryginalne teksty lub nauki Biblii nie zawierają błędów. Słowo nieomyślność pojawia się czasami jako synonim nieomyślności, ale ściśle rzecz biorąc, termin nieomyślność ma nieco inne znaczenie, a mianowicie, że twierdzenia autorytetu religijnego nie mogą zawieść. Można wykazać, że wszystkie główne gałęzie wiary chrześcijańskiej historycznie uznawały biblijną nieomyślność lub jej odpowiednik, ale jednocześnie definicja biblijnej nieomyślności nabrała dodatkowych konotacji i znaczenia dla protestanckich ewangelików pod koniec XIX wieku. Rzymscy katolicy na ogół wołają omawiać władzę religijną w kategoriach nieomyślności Kościoła, co pociąga za sobą nauczanie jego soborów, przywódców (zwłaszcza papieża) i oficjalne dokumenty, w tym Biblię. Prawosławie zwraca szczególną uwagę na władzę religijną siedmiu soborów Kościoła ekumenicznego. Dla niektórych protestantów nieomyślność Biblii stanowi papierek lakmusowy pozwalający określić, kto jest ewangelikiem. W ten sposób biblijna nieomyślność stała się teologiczną podstawą założenia zarówno Krajowego Stowarzyszenia Ewangelików (1942), jak i Ewangelickiego Towarzystwa Teologicznego (1949). Chociaż najpowszechniej akceptowane wyznanie ewangeliczne XX wieku, Przymierze Lozańskie (1974), stwierdza, że Biblia jest „bezbłędna we wszystkim, co potwierdza”, sformułowanie to w sposób dorozumiany dopuszcza pewną dwuznaczność, ponieważ toczą się poważne debaty na temat tego, co tak naprawdę Biblia faktycznie to potwierdza. Dlatego chociaż wielu ewangelików zgodziłoby się z doktryną o biblijnej nieomyślności, znaczenie i implikacje tego przekonania były często kwestionowane. Oświadczenie z Chicago o nieomyślności Biblii (1978) było podjętą przez niektórych teologów ewangelickich próbą jasnego wyartykułowania i określenia znaczenia biblijnej nieomyślności. Niemniej jednak istnieją co najmniej cztery różne znaczenia, w jakich doktryna o biblijnej nieomyślności jest rozumiana przez tych, którzy ją przyjmują. Dla niektórych biblijna nieomyślność oznacza, że każde twierdzenie zawarte w Biblii – łącznie ze stwierdzeniami odnoszącymi się do nauki lub historii – musi zostać zaakceptowane jako dosłowna prawda usankcjonowana przez Boga. Dla innych Biblia w pewnym ważnym sensie jest nadal prawdziwa, gdy odnosi się do dziedzin niereligijnych, ale takich odniesień nie należy rozumieć zbyt dosłownie, zwłaszcza gdy opisują one jedynie ludzkie doświadczenia ze światem fizycznym. Trzecie podejście skupia uwagę na wiarygodności biblijnych nauk religijnych. Czwarty sposób rozumienia biblijnej nieomyślności podkreśla ogólny cel Biblii, jakim jest doprowadzenie ludzi do społeczności z Bogiem, zamiast zadawać pytanie, czy to czy tamto twierdzenie jest prawdziwe. Doktryny o nieomyślności Biblii broni się często za pomocą jednego lub kilku z następujących argumentów: odwoływanie się do natury Boga (Bóg nie może kłamać, a Biblia jest Jego boskim słowem), nauczanie Jezusa (Chrystusa) z Nazaretu na temat wiarygodności Boga Pismo Święte, samouwierzycielniające się twierdzenia Biblii, zagrożenie dla autorytetów religijnych, jeśli Biblia się myli, lub analiza przypadków testowych w celu wykazania, że pozorne błędy w tekście biblijnym są zamiast tego prawdziwe i że rzekome sprzeczności w rzeczywistości są ze sobą w harmonii.

Bosch, Juan

(1909–2001) prezydent Dominikany

Poeta, uczyony, pedagog, aktywista, polityk i pierwszy demokratycznie wybrany prezydent Republiki Dominikany po długiej dyktaturze Rafaela Trujillo, Juan Emilio Bosch y Gaviño jest najbardziej

pamiętany z tego, że bronił praw i godności zwykłych dominikańczyków poprzez swoje pisma i swoje dzieła postępową politykę liberalno-demokratyczną. Jego kadencja jako prezydenta była krótka i trwała zaledwie siedem miesięcy – od lutego do września 1963 r. – kiedy został obalony przez koalicję sił konserwatywnych. Niemniej jednak w dalszym ciągu odgrywał główną rolę w polityce dominikańskiej, kandydując na prezydenta i wielokrotnie przegrywając z kandydatami wspieranymi przez USA (1978, 1982, 1986, 1990, 1994), stając się sztandarem populistycznej lewicy kraju i naciskając na krajową politykę polityczną dyskurs na rzecz promocji liberalnej demokracji, praw obywatelskich i uwłaszczenia politycznego biednych i klasy robotniczej. Urodzony 30 czerwca 1909 r. w dominikańskim miasteczku La Vega, jego matka jest Portorykaną, a ojciec Katalończykiem. W wieku 28 lat Bosch udał się na wygnanie na Kubę, aby uciec przed represjami reżimu Trujillo. Dwa lata później, w 1939 w Hawanie, był współzałożycielem Dominikańskiej Partii Rewolucyjnej (Partido Revolucionario Dominicano, PRD), która później odegrała główną rolę w polityce dominikańskiej. Poświęcając większość swojego czasu poezji i pisaniu, w 1933 roku opublikował swój pierwszy zbiór opowiadań Camino Real; od 1935 do 1963 opublikował aż 13 powieści, antologii i literatury faktu (od Indios [1935] i La mañosa [1936] do Davida, biografía de un rey [1963]). Po zabójstwie Trujillo 30 maja 1961 r. powrócił do Republiki Dominikany i po burzliwej przerwie charakteryzującej się powszechną mobilizacją społeczeństwa i ciągłym zaniepokojeniem Stanów Zjednoczonych zimną wojną i radykalizacją rewolucji kubańskiej Bosch został wybrany na prezydenta w wyborach krajowych wyborach z 20 grudnia 1962 r., zdobywając 64% głosów. Obejmując prezydenturę 27 lutego 1963 r., rozpoczął ambitny program reform gospodarczych, politycznych i społecznych. Jego administracja ogłosiła w kwietniu nową liberalną konstytucję, która zsekularyzowała rząd; gwarantowane prawa obywatelskie wszystkim obywatelom; nałożył na wojsko kontrolę cywilną; i zainaugurował dalekosiężny program reformy rolnej. Reformy zraziły najpotężniejsze warstwy społeczeństwa dominikańskiego, w tym Kościół katolicki, wojsko, przemysłowców i wielkich właścicieli ziemskich. W kontekście nasilającej się zimnej wojny przygotowany został grunt pod wspierany przez USA konserwatywny zamach stanu, który nastąpił 25 września 1963 r. Udając się na wygnanie do Puerto Rico, we wrześniu 1965 r. powrócił do Republiki Dominikany, po interwencji wojskowej USA kwietnia, który zakończył rodzącą się wojnę domową pomiędzy frakcjami zwolennikami PRD i anti-PRD. W 1966 r. ponownie kandydował na prezydenta, ale został pokonany przez wspieranego przez USA Joaquína Balaguera. Chociaż nigdy nie odzyskał prezydentury, zasłynął ze swojej lewicowo-populistycznej retoryki, ostrości krytyki społecznej i determinacji w dążeniu do poprawy losu zwykłych dominikańczyków. W 1973 założył nową partię polityczną – Dominikańską Partię Wyzwolenia (Partido de la Liberación Dominicana, PLD), która od połowy lat 90. dryfowała w stronę centroprawicy. Autor co najmniej 36 publikacji przetłumaczonych na wiele języków, powszechnie czczony jako bohater narodowy, zmarł 1 listopada 2001 roku w Santo Domingo.

Bourguiba, Habib

(1903–2000) tunezyjski przywódca

Habib Bourguiba, znany jako Najwyższy Wojownik, urodził się w Monastir w Tunezji w 1903 r. i zmarł w kwietniu 2000 r. w areszcie domowym w swoim rodzinnym mieście. Bourguiba uczęszczał do Sadiqi College w Tunisie, które ukończył w 1924 r. Następnie udał się do Francji, aby studiować prawo i nauki polityczne na Uniwersytecie Paryskim. Po ukończeniu studiów w 1927 r. Bourguiba wrócił do Tunezji; rok później pisał dla wielu gazet politycznych na tematy związane z tunezyjskim nacjonalizmem. Bourguiba był członkiem Komitetu Wykonawczego Partii Destour, ale jego nieporozumienia z polityką partii doprowadziły do jego rezygnacji. W 1934 r. założył separatystyczną Partię Neo-Destour. Francuskie władze kolonialne zareagowały na rosnącą potęgę Bourguiby wygnaniem go na dwa lata. Był to pierwszy z wielu przypadków uwięzienia i uwolnienia Bourguiby przez Francuzów podczas walki

o niepodległość Tunezji. W kwietniu 1938 r. w Tunezji wybuchły pronacjonalistyczne demonstracje, a władze francuskie otworzyły ogień do tłumów. Wkrótce potem Bourguiba został uwięziony przez Francuzów pod zarzutem działalności wywrotowej. W 1945 r., gdy wojna się skończyła, Bourguiba odbył serię podróży po krajach arabskich, Stanach Zjednoczonych i częściach Europy, aby nagłośnić sprawę tunezyjską. Kiedy Bourguiba wrócił do Tunezji, zreorganizował się i odzyskał kontrolę nad partią Neo-Destour. W styczniu 1952 r. w niektórych częściach Tunezji wybuchł zbrojny opór, a Bourguiba został ponownie aresztowany i uwięziony we Francji. Oblężeni trwającą wojną w Algierii Francuzi wypuścili Bourguibę w 1955 r. i przyznali Tunezji niepodległość w 1956 r. Bourguiba został pierwszym prezydentem Tunezji. Natychmiast rozpoczął program reform i rozwoju. Konstytucja Tunezji wzywała do państwa świeckiego. Kobietom zapewniono równość, wprowadzono ambitne programy edukacyjne i zdrowotne; jednakże wczesne próby kolektywizacji rolnictwa nie powiodły się, a naród nękały trudności gospodarcze. Bourguiba sympatyzował z ruchami niepodległościowymi w krajach rozwijających się, ale jego wezwania do negocjacji z Izraelem w połowie lat sześćdziesiątych XX wieku doprowadziły do zamieszek w Jordanii i Libanie. W 1975 r. Bourguiba został dożywotnim prezydentem. Wielu postrzegało go jako żarliwego mówcę o charyzmatycznej osobowości, ale miał też reputację sprytnego polityka, który przechytrzył swoich przeciwników politycznych. W latach 80. XX wieku gospodarka nadal podupadała, gdy islamistyczne grupy polityczne zyskały poparcie. W miarę pogarszania się stanu zdrowia Bourguiba wydawał się coraz bardziej niezdolny do poradzenia sobie z narastającymi problemami politycznymi, gospodarczymi i społecznymi narodu. W listopadzie 1987 r. bezkrwawy zamach stanu pod przewodnictwem Zine el Abidine Ben Alego przejął rząd i obalił Bourguibę. Ben Ali ogłosił, że Bourguiba w wieku 84 lat jest za stary i starczy, aby sprawować funkcję prezydenta. Bourguiba przebywał w areszcie domowym przez 13 lat, aż do swojej śmierci w 2000 r. Chociaż Ben Ali obiecał powrót do demokracji i przeprowadził wybory, on również stawał się coraz bardziej autorytarny i nadal rządził Tunezją aż do XXI wieku.

Brazylia, dyktatura wojskowa w (1964–1985)

Zgodnie z powtarzającym się schematem w historii Brazylii (1889, 1930, 1937, 1945) w 1964 r. grupa oficerów wojskowych obaliła cywilny rząd João Goularta (1961–64), ustanawiając dyktaturę wojskową, która rządziła przez następne 21 lat. Korzenie kryzysu, który spowodował zamach stanu, należy doszukiwać się w splocie wydarzeń z połowy lat pięćdziesiątych. Obejmowały one dramatyczny wzrost liczby lewicowych ruchów politycznych, partii i związków zawodowych wśród mieszkańców miast i wsi, zachęcany przez przywódców cywilnych i nasilający się po rewolucji kubańskiej w 1959 r., połączony z narastającym kryzysem gospodarczym charakteryzującym się wysoką inflacją (prawie 90% w 1964 r.) oraz zadłużenie zagraniczne (3 miliardy dolarów), ogromne deficyty budżetowe (1,1 miliarda dolarów w 1964 r.); spadek inwestycji zagranicznych i osłabienie poparcia klasy średniej. przy wsparciu USA 31 marca 1964 roku władzę przejęła grupa oficerów pod przewodnictwem generała Humberto Castello Branco. Castello Branco sprawował funkcję prezydenta do 1967 r., a jego głównym celem była stabilizacja gospodarcza. Reformy wprowadzone przez jego ministra planowania, neoortodoksyjnego technokratę Roberto Camposa, częściowo osiągnęły ten cel. Reżim zreformował także krajowy system bankowy i ograniczył siłę przetargową związków zawodowych. W latach 1968–1974, kiedy nastąpił tzw. cud brazylijski, inwestycje zagraniczne gwałtownie wzrosły, przemysł rozkwitł, a gospodarka rosła w średnim rocznym tempie 11 procent, choć inflacja nadal wynosiła średnio około 23 procent. Stosunkowo umiarkowani Castello Branco i jego następcy, generał Artur Costa e Silva (1967–69), tolerowali pewien stopień zorganizowanego sprzeciwu, chociaż kiedy przywódcy opozycji rozpoczęli serię protestów i strajków w latach 1967–68, Costa e Silva stłumił, aresztując i uwięził setki. We wrześniu 1969 doznał udaru i został zastąpiony przez twardogłowego generała Emilio Garrastazu Médici (1969–74). Do 1969 roku w głównych miastach kraju powstało kilkanaście grup partyzanckich, liczących łącznie około 500 członków i przypominających Montoneros w Argentynie, które przez

następne cztery lata toczyły przegraną walkę z dyktaturą. Rabując banki i porywając zagranicznych dyplomatów, partyzanci czerpali inspirację z pism Carlosa Marigheli, zwłaszcza z jego Mini-podręcznika partyzanta miejskiego. Lata brudnej wojny w Brazylii (1969–1973) naznaczone były masowymi więzieniami, zinstytucjonalizowanymi torturami i ponad 333 zaginięciami, czyli znacznie mniej niż w sąsiednich Argentynie i Urugwaju. Do roku 1973 grupy partyzantów miejskich zostały wytępione. W 1974 r. prezydenturę objął bardziej umiarkowany generał Ernesto Geisel (1974–79). Skłonny do powrotu do rządów cywilnych, w październiku pozwolił partiom opozycji startować w wyborach do Kongresu, co doprowadziło do ich miażdżącego zwycięstwa i zahamowało w ten sposób dalszą demokratyzację. W sferze gospodarczej gwałtowne podwyżki cen ropy OPEC w 1973 i 1979 r. spowodowały, że Brazylia powróciła do wysokiego deficytu, rosnącego zadłużenia i rosnącej inflacji, która w 1980 r. osiągnęła 110%. Obfitość tanich petrodolarów na rynkach światowych opóźniła dzień rozrachunku gospodarczego, ale w 1981 r. globalna recesja i ograniczenie akcji kredytowej zmusiły Brazylię do niespłacania kredytów banków komercyjnych, co ostatecznie zakończyło boom zospodarczy. Piątym i ostatnim z generałów-prezydentów był João Figueiredo (1979–1985), który w obliczu narastającego sprzeciwu społecznego i zniszczonej gospodarki zapowiedział powrót do rządów cywilnych. Po wyborach do Kongresu lokalnego, stanowego i federalnego w 1982 r. odbyły się wybory prezydenckie w 1985 r., które wygrał Tancredo Neves, gubernator stanu Minas Gerais. Od 1985 r. Brazylią rządzą kolejne demokratycznie wybrane rządy.

Breżniew, Leonid Iljicz

(1906–1982) polityk radziecki

15 października 1964 r. Leonid Breżniew został pierwszym sekretarzem (później przemianowanym na sekretarza generalnego) Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego (KPZR) i tę funkcję piastował aż do swojej śmierci 10 listopada 1982 r. Przez ostatnie pięć lat życia, a także od 1960 do 1964 był także prezydentem Związku Radzieckiego. W rezultacie w ciągu 18 lat, gdy Breżniew był niekwestionowanym przywódcą Związku Radzieckiego, kraj przeszedł okres stagnacji gospodarczej i chociaż po jego śmierci pozostawał supermocarstwem, jego siła militarna została nadszarpnięta przez długą okupację Afganistanu. Związek Radziecki nie był też w stanie wyrzeć tak dużych wpływów w Europie Wschodniej, jak 20 lat wcześniej. Leonid Iljicz Breżniew urodził się w 1906 roku we wsi Kamenskoje na Ukrainie. Był to ośrodek żelaza i stali, a zarówno jego dziadek, jak i ojciec pracowali w hucie żelaza i stali. Po ukończeniu nauki w miejscowej szkole Breżniew podjął także pracę w miejscowych fabrykach. W wieku 17 lat wstąpił do Ligi Młodych Komunistów i zainteresował się kolektywizacją rolnictwa i wyjechał na studia do Kurska. Następnie opuścił Ukrainę, aby pracować jako specjalista ds. zagospodarowania przestrzennego na Białorusi i Uralu. W wieku 25 lat Breżniew wrócił do rodzinnego miasta i podjął studia metalurgiczne, które ukończył w 1935 r. w tamtejszym instytucie. Cztery lata później został wybrany sekretarzem Komitetu Partii Komunistycznej na obwód dniepropietrowski, będący wówczas jednym z największych ośrodków przemysłowych w regionie. Związek Radziecki. W 1941 r., wraz z wybuchem II wojny światowej w ZSRR, Breżniew wstąpił do wojska jako oficer polityczny w stopniu komisarza brygady. W 1944 roku został awansowany do stopnia generała dywizji i maszerował z 4. Grupą Armii Ukraińskiej na Paradzie Zwycięstwa na Placu Czerwonym w czerwcu 1945 roku. Po zakończeniu wojny został dowódcą Karpackiego Okręgu Wojskowego. Następnie został przywódcą Partii Komunistycznej w Mołdawii, najmniejszej z republik składowych Związku Radzieckiego, a następnie został członkiem komitetu centralnego partii i kandydatem na członka prezydium, tracąc wszystkie te stanowiska w wyniku wstrząsów, które nastąpiły po śmierci Józefa Stalina w 1954 r. Następne dwa lata Breżniew spędził w Kazachstanie, gdzie zaangażował się w zagospodarowanie nowych terenów pod rolnictwo. Według oficjalnych publikacji rządu radzieckiego Breżniew bardzo miło spędził tam czas. To właśnie podczas pobytu w Kazachstanie Breżniew stał się

sojusznikiem Nikity Chruszczowa, a w 1957 r. zastąpił Klimenta Woroszyłowa na stanowisku przewodniczącego prezydium Rady Najwyższej Związku Radzieckiego, a tym samym szefa państwa – lub prezydenta Związku Radzieckiego – od 7 maja 1960 r., aż do swojej rezygnacji 15 lipca 1964 r., aby aktywniej uczestniczyć w sprawach Partii Komunistycznej. 14 października 1964 r. Breżniew wziął udział w obaleniu Chruszczowa ze stanowiska pierwszego sekretarza KPZR i zajął jego miejsce, mając silnego sojusznika w osobie Aleksieja Kosygina, przewodniczącego rady ministrów przez większą część kadencji Breżniewa u władzy. Breżniew i Kosygin zobowiązali się do ożywienia gospodarki Związku Radzieckiego i zapewnienia mu pozostania jednym z supermocarstw. W przeciwieństwie do Chruszczowa, który w większości kwestii podejmował osobiste decyzje, Breżniew stosował bardziej kolektywną formę przywództwa i stopniowo skupiał się na większych sprawach zagranicznych i obronnych. Odejście Nikołaja W. Podgórnego na emeryturę ze stanowiska przewodniczącego Prezydium Rady Najwyższej (w istocie głowy państwa) sprawiło, że Breżniew mógł również objąć to stanowisko, co oznacza, że po raz pierwszy sekretarz generalny partii komunistycznej był jednocześnie głową państwa ; Jurij Andropow, Konstantin Czernienko i Michaił Gorbaczow mieli później połączyć obie role. Na poziomie organizacyjnym Breżniewowi zależało na ograniczeniu liczby członków KPZR, która rozwinęła się za Chruszczowa. Zawsze uważał, że im większe przyjęcie, tym bardziej nieporęczne może się ono stać. Jak wielu ludzi w tamtym czasie, Breżniew był zafascynowany osiągnięciami Jurija Gagarina i włożył w przestrzeń kosmiczną wiele rządowej energii i zasobów na badania. Jednak szybko został odwrócony przez machinacje polityczne. Gdy Praska Wiosna 1968 r. zagroziła sowieckiej kontroli nad krajem, Breżniew zareagował szybko. Kiedy nie udało mu się przekonać przywódców Czechosłowackiej Partii Komunistycznej do zmiany stanowiska, rozkazał oddziałom Układu Warszawskiego wkroczyć do Czechosłowacji. Zostało to później uzasadnione „doktryną Breżniewa”, w której Związek Radziecki publicznie oświadczył, że może interweniować w krajach znajdujących się w jego strefie wpływów. Breżniew jednak uważał, aby być postrzeganym jako działający wielostronnie i w działania zaangażowani byli także żołnierze z innych krajów Układu Warszawskiego. Było to posunięcie potępione na Zachodzie, ale Breżniew postrzegał burzę polityczną w Europie Zachodniej jako cenę, jaką musiał zapłacić za to, co naprawdę uważał za zagrożenie dla sowieckiej hegemonii w Europie Wschodniej. Wkrótce potem Breżniew wraz z prezydentem USA Richardem Nixonem wszedł w okres odprężenia. Nixon odwiedził Związek Radziecki w 1972 r. i 26 maja 1972 r. na szczycie w Moskwie obaj podpisali Traktat o ograniczeniu broni strategicznych (SALT 1). W 1973 roku Breżniew udał się do Stanów Zjednoczonych. W listopadzie 1976 r. Jimmy Carter został wybrany na prezydenta USA, a większy nacisk położono na prawa człowieka. Zachodnia prasa szeroko opisywała dysydentów, takich jak Anatolij Szarański i Andriej Sacharow, a także wykorzystywanie sowieckich zakładów psychiatrycznych do przetrzymywania krytyków rządu. Jednak obecność większej liczby turystów z Zachodu w Związku Radzieckim również zwykle zmniejszała napięcia i znacznie otwierała kraj. Oni naturalnie odwiedzali Moskwę i Leningrad (St. Petersburg), a także zaczęli podróżować do Kazachstanu i innych części Azji Centralnej, co prawda w ramach wycieczek organizowanych przez sowieckie biuro podróży Intourist. Po pogorszeniu się stanu zdrowia Breżniewa pod koniec 1979 r. rządziej widywano go publicznie, chociaż odwiedził Jugosławię z powodu śmierci marszałka Tity w maju 1980 r. Zdjęcia pozornie solidnego spotkania Breżniewa z Jimmym Carterem zapewniło wielu o stanie zdrowia radzieckiego przywódcy. W tym czasie Związek Radziecki był uwikłany w poważny konflikt w Afganistanie. Rząd radziecki najwyraźniej nie spodziewał się wielkiej burzy protestów ze strony Zachodu, choć reakcje Zachodu na wietnamską inwazję na Kambodżę w grudniu 1978 r. powinny go na to przygotować. Breżniew postrzegał to jako pomoc Związku Radzieckiego dla sąsiedniego rządu, który miał wkrótce ulec muzułmańskim fundamentalistom. Działania Breżniewa w Afganistanie stały się jednym z najbardziej krytykowanych aspektów sowieckiej polityki zagranicznej. Kolejnym wielkim sprawdzianem dla Breżniewa było założenie niezależnego związku zawodowego „Solidarność”, który powstał w Polsce we wrześniu 1980 r. Kiedy już w następnym roku „Solidarność” pochwaliła się liczącą

10 milionów członków, Breżniewowi zależało na szybkim działaniu polskich władz. 13 grudnia 1981 r. rząd polski wprowadził stan wojenny i ogłosił Solidarność jako związek zawodowy nielegalny. Jej przywódca, Lech Wałęsa, został aresztowany, a uwolnienie zaledwie kilka dni po śmierci Breżniewa wyraźnie wskazywało na rolę Breżniewa w represjach. Kiedy Breżniew zmarł 10 listopada 1982 roku w Moskwie, został pochowany na Placu Czerwonym. Najwyraźniej zespół, który zabalsamował Lenina i opiekował się jego ciałem przez dziesięciolecia, spodziewał się, że zostanie poproszony o zabalsamowanie Breżniewa, ale tak się nie stało. Przez wiele lat Breżniew był postacią znaną na arenie międzynarodowej. Otrzymał także więcej odznaczeń publicznych niż większość przywódców radzieckich, w tym Pokojową Nagrodę Lenina w 1973 r., tytuł marszałka Związku Radzieckiego w 1976 r., Order Zwycięstwa (najwyższe odznaczenie wojskowe) w 1978 r. Oraz Nagrodę Literacką Lenina (za wspomnienia) w 1979 r. Z perspektywy czasu jednak epokę Breżniewa uznawano za okres stagnacji gospodarczej. Chociaż opublikowane dane ekonomiczne wskazywały, że sytuacja gospodarcza poprawiała się, a wzrost gospodarczy przyspieszył, prawda była taka, że radziecka infrastruktura ulegała zużyciu, a wojsko nie było w stanie nadążyć za nowymi technologiami projektowanymi w Stanach Zjednoczonych. Lata Breżniewa oznaczały spadek inicjatywy, a gospodarka została w dużej mierze utrzymana dzięki ogromnym zasobami naturalnymi kraju. Następcą Breżniewa na stanowisku sekretarza generalnego KPZR został Jurij Andropow, który choć był szefem budzącego postrach KGB, był zdeterminowany, aby przezwyciężyć złe samopoczucie, jakie miało miejsce w latach 70. To on faktycznie realizował politykę Breżniewa polegającą na umieszczaniu dysydentów w szpitalach psychiatrycznych i przymusowym wygnaniu wewnętrznym. W zaskakującym posunięciu Andropow natychmiast rozpoczął walkę z korupcją w rządzie. Andropow także próbował naprawić stosunki z Chinami, ale zmarł już po 15 miesiącach na stanowisku sekretarza generalnego. Zastąpił go jeden z najzagorzalszych zwolenników Breżniewa, Konstantin Czernienko. Po śmierci Czernienki po 13 miesiącach pełnienia funkcji sekretarza generalnego Michaił Gorbaczow został sekretarzem generalnym KPZR.

Brown przeciwko Radzie Edukacji

Jednomyślna decyzja Sądu Najwyższego Stanów Zjednoczonych z 17 maja 1954 r., znana nieformalnie jako Brown, wywołała falę szoku w głęboko segregowanym narodzie i wzmocniła rosnący afroamerykański ruch na rzecz praw obywatelskich. Mający na celu położenie kresu segregacji rasowej w szkołach publicznych, decyzja Browna poczyniła istotne postępy, ale równość edukacji dla mniejszości pozostała nieuchwytna. Do roku 1948 Krajowe Stowarzyszenie na rzecz Rozwoju Osób Kolorowych (NAACP), Fundusz Obrony Prawnej i Edukacji, na którego czele stał prawnik Thurgood Marshall, skupiało się na dramatycznie nierównościach w szkołach publicznych. Ostatecznie wniosą do krajowego sądu najwyższego grupę pięciu pozwów wszczętych przez afroamerykańskich rodziców z Południowej Karoliny; Wirginia; Waszyngton; Delaware; i Topeka w Kansas. Sprawa Browna została nazwana na cześć Olivera Browna, pastora, ojca Lindy, siedmioletniej uczennicy trzeciej klasy. Codziennie poruszała się po stacji kolejowej w Topece i ruchliwych drogach, aby uczęszczać do szkoły przeznaczonej wyłącznie dla czarnych, chociaż w pobliżu znajdowała się szkoła dla białych. W porównaniu z innymi systemami szkolnymi w sprawie Browna, Topeka zapewniła swojej niewielkiej czarnej populacji stosunkowo równe udogodnienia; działacze społeczni podkreślali, że separacja rasowa sprawia, że czarne dzieci czują się tam gorsze. Połączone sprawy trafiły do Sądu Najwyższego w 1952 r., ale jego orzeczenie zostało odroczone w oczekiwaniu na ponowną rozprawę. Do tego czasu Trybunał miał już nowo mianowanego głównego sędziego, Earla Warrena, byłego republikańskiego gubernatora Kalifornii. Brown stał się pierwszą z wielu spraw, które uczyniły z Warren Court synonim aktywizmu sądowego na rzecz pozbawionych praw wyborczych w Ameryce. Warren przeczytał na głos 11-stronicową decyzję. Powołał się na Czternastą Poprawkę do Konstytucji wspierającą równą ochronę mniejszości. Zebrał dowody socjologiczne i psychologiczne wskazujące, że separacja rasowa, zwłaszcza

dzieci, czyni je „z natury nierównymi”. Brown unieważnił orzeczenie w sprawie Plessy przeciwko Ferguson z 1896 r., które potwierdzało doktrynę „oddzielnych, ale równych”. W 1955 r. orzeczeniem zatytułowanym Brown II Trybunał nalegał, aby sędziowie federalni cofnęli segregację szkolną „z całą zamierzoną szybkością”. Do tego czasu pojawiła się silna reakcja białych. Chociaż niektóre stany południowe i graniczne zaczęły wspólnie kształcić dzieci czarno-białe, wiele okręgów przeciwstawiło się sugestiom Trybunału. W 1956 r. „Manifest Południowy”, zainicjowany przez senatora Stroma Thurmonda z Karoliny Południowej, oskarżył Trybunał o nadużycie władzy i obiecał unieważnienie wyroku w sprawie Brown. Podpisało się pod nią 19 z 22 senatorów południa i 77 ze 105 przedstawicieli. W miastach takich jak Charlotte i Nowy Orlean próby zapisania czarnych dzieci do białych szkół spotkały się z wrogością i jawną przemocą. W 1957 roku w Little Rock w stanie Arkansas próba podjęcia przez dziewięciu starannie wybranych czarnych uczniów nauki w Central High School spotkała się z opluwaniem, kopaniem i groźbami śmierci, do czego zachęcał gubernator Orval Faubus. Prezydent Dwight D. Eisenhower niechętnie nakazał oddziałom armii i gwardii narodowej udać się do Little Rock, aby przywrócić porządek. Do 1964 roku zaledwie 1,2 procent czarnych dzieci w 11 południowych stanach uczęszczało do szkoły z białymi dziećmi. Wielu białych opuściło szkoły publiczne i przeniósł się do nominalnie „prywatnych” akademii. Sytuacja na północy nie była wcale lepsza. Tam segregacja nie wynikała z prawa (de iure), ale w wyniku długotrwałych wzorców dyskryminacji rasowej w zakresie mieszkalnictwa (de facto). W latach 70. bostoński plan sądowy dotyczący dowożenia czarnych uczniów do szkół, w których dominują biali, wywołał gwałtowne protesty, podobne do tych w Little Rock, kiedy białe rodziny uciekały do szkół na przedmieściach. Tymczasem afroamerykańscy rodzice, początkowo zachwyceni Brownem, kwestionowali cele integracji rasowej i wątpili w jej realizację. Argumentowali, że odpowiednie budżety i zasoby szkoły są ważniejsze niż sadzanie dzieci w klasie obok białych. W 1967 r. Thurgood Marshall z NAACP został pierwszym afroamerykańskim sędzią powołanym do Sądu Najwyższego, ale równość rasowa, nad którą pracował, została wdrożona jedynie częściowo, kiedy w 2004 r. obchodzono 50. rocznicę Browna.

Bush, George H. W.

(1924-2018) Prezydent USA

George Herbert Walker Bush (ur. 12 czerwca 1924) był prezydentem Stanów Zjednoczonych od 1989 do 1993, po tym jak przez poprzednie osiem lat pełnił funkcję wiceprezydenta Ronalda Reagana. Urodził się w Massachusetts jako syn Prescottta Busha, bankiera i przyszłego senatora, którego pośrednie powiązania finansowe z partią nazistowską pozostają kontrowersyjne. Poszedł w ślady ojca i rozpoczął służbę wojskową w dniu swoich 18. urodzin, w środku II wojny światowej, i został najmłodszym lotnikiem marynarki wojennej w kraju; do czasu, gdy trzy lata później został zwolniony ze służby pod koniec wojny, otrzymał trzy medale lotnicze, Distinguished Flying Cross i Presidential Unit Citation. Rozpoczął studia na Uniwersytecie Yale, gdzie specjalizował się w ekonomii, dołączył do stowarzyszenia Skull and Bones, podobnie jak jego ojciec, i był kapitanem drużyny baseballowej w pierwszym turnieju College World Series. W 1964 roku, rok po tym, jak Prescott zakończył swój drugi i ostatni rok na stanowisku senatora z Connecticut, Bush kandydował do Senatu w Teksasie, zdobywając nominację Republikanów, ale przegrywając wybory. W 1966 r. został wybrany do Izby Reprezentantów, gdzie sprawował tę funkcję aż do ponownej porażki w wyborach senatorskich w 1970 r. W latach 70. pełnił funkcję ambasadora Stanów Zjednoczonych przy ONZ i dyrektora Centralnej Agencji Wywiadowczej, a nominacja ta potwierdziła u wielu osób podejrzenia, że był związany z agencją od czasów studiów w Yale. W rzeczywistości dokumenty CIA potwierdzają, że partner biznesowy Busha w Zapata Petroleum, firmie naftowej, którą założył, był tajnym agentem. Nie ustalono zakresu innych powiązań Busha z agencją. W 1980 roku Bush był głównym przeciwnikiem Ronalda Reagana w prawyborach Republikanów i tym, który ukuł szyderczy termin „ekonomia voodoo” w odniesieniu do

polityki fiskalnej Reagana. Kiedy Reagan zdobył nominację Republikanów, uczynił Busha swoim kandydatem na kandydata; obaj odnieśli zdecydowane zwycięstwo zarówno w 1980, jak i 1984 r. W 1988 r. Bush został jednym z niewielu wiceprezydentów, którzy zastąpili swojego prezydenta. Za prezydentury Reagana zimna wojna prawie się skończyła, a za kadencji Busha zburzono mur berliński, zjednoczono Niemcy, rozwiązano Związek Radziecki, a wiele krajów Europy Wschodniej za żelazną kurtyną rozpoczęło przeprowadzanie wyborów lub obalenie ich komunistyczne rządy. W 1990 r., kiedy Irak najechał Kuwejt, Bush przewodził koalicji Narodów Zjednoczonych w operacjach Pustynna Tarcza i Pustynna Burza, wyzwalając Kuwejt, ale powstrzymując się przed inwazją na Irak; Bush powiedział, że nie była to wojna o ropę, ale wojna przeciwko agresji. Co istotne, była to także wojna transmitowana w telewizji, pierwsza większa amerykańska akcja militarna przeprowadzona pod okiem wiadomości kablowych. Amerykanie, których rodzice jako pierwsi zobaczyli w wieczornych wiadomościach nagrania wojenne, teraz jako pierwsi obejrzeni transmisję na żywo z wojny. W wyborach w 1992 r. Bush przegrał z gubernatorem Billem Clintonem. Wybory te wyróżniały się zaangażowaniem miliardera z Teksasu i kandydata trzeciej partii Rossa Perota, który zdobył prawie jedną piątą głosów pomimo częstych decyzji o nieubieganiu się. Kluczem do porażki Busha była recesja, wrażenie, że stracił kontakt ze zwykłym człowiekiem (szczególnie w porównaniu z genialnym Clintonem) oraz chęć zmian odzwierciedlających nowy stan rzeczy po zimnej wojnie.

Bush, George W.

(1946–) Prezydent USA

George Walker Bush był 43. prezydentem Stanów Zjednoczonych, wybranym w 2000 r. i sprawującym tę funkcję od 2001 r. do 2008 r. Jego prezydentura rozpoczęła się i pozostawała przedmiotem kontrowersji, począwszy od kwestii związanych z wyborami w 2000 r., a skończywszy na następstwach ataków terrorystycznych z 11 września 2001 r. późniejsze wojny w Afganistanie i Iraku. Bush, najstarszy syn prezydenta George'a H. W. Busha, wychował się w Teksasie, dokąd jego ojciec przeniósł się, aby założyć korporację Zapata Oil, i podobnie jak inni mężczyźni w jego rodzinie studiował na Uniwersytecie Yale, gdzie uzyskał dyplom z historii i był członkiem Stowarzyszenie Czaszki i Kości. Podczas gdy jego ojciec i dziadek służyli w marynarce wojennej w czasie wojny, on służył w Powietrznej Gwardii Narodowej podczas wojny w Wietnamie. Bush określił ten okres swojego życia jako nieodpowiedzialny i pełen złych wyborów, charakteryzujący się nadmiernym piciem. Po nieudanej próbie w Kongresie większość lat 80. spędził pracując w przemyśle naftowym, zanim kupił udziały w drużynie baseballowej Texas Rangers, w której pełnił funkcję dyrektora generalnego od 1989 do 1994 roku. Kandydował na gubernatora Teksasu w 1994 r., w tym samym roku, w którym jego młodszy brat Jeb kandydował na gubernatora Florydy; Jeb przegrał, ale został wybrany w 1998 r., w tym samym roku, w którym George miażdżącym zwycięstwem wygrał reelekcję. Jako gubernator Teksasu Bush był znanym konserwatystą. Liczba egzekucji państwowych osiągnęła wyższy poziom niż w jakimkolwiek innym stanie we współczesnej historii Ameryki, a granica między kościołem a państwem zatarła się, gdy Bush ogłosił 10 czerwca 2000 r. „Dniem Jezusa” – świętem państwowym ku czci Jezusa i zachęcającym do sięgania po wyjść do potrzebujących. W tym czasie Bush kandydował na prezydenta; we wczesnej debacie poprzedzającej prawybory Republikanów nazwał Jezusa (identyfikując go jedynie poprzez tytuł religijny „Chrystus”) jako filozofa polityki, z którym najbardziej się utożsamiał. Zdobyl nominację Republikanów, wybierając Dicka Cheney'a – sekretarza obrony ojca – jako jego kandydat na kandydata. Nieprawidłowości w głosowaniu na Florydzie, gdzie Jeb był nadal gubernatorem, utrudniły ustalenie, czy stan wygrał Bush, czy wiceprezydent Clintona Al Gore, a w pozostałej części kraju głosy elektorskie były na tyle bliskie, że głosy na Florydzie byłyby rozstrzygające remisy. Mniej niż jedna dziesiąta 1 procent podzieliła dwóch kandydatów, co wymagało serii ponownego przeliczenia ręcznego i maszynowego, co wywołało ogólnokrajową kontrowersję wokół doniesień o fałszowaniu głosów,

problematycznych projektach kart do głosowania i obsłudze kart do głosowania za granicą, a także zbieżności Busha rządzącego państwem. Sąd Najwyższy Stanów Zjednoczonych ostatecznie orzekł, że skoro nie pozostało już czasu na dokładne i jednolite ponowne przeliczenie głosów, wówczas oficjalne obliczenia stanu – na korzyść Busha – zostaną podtrzymane. Gore wołał poddać się wyborom, niż dalej walczyć w tej sprawie. Bardziej niż jakikolwiek inny prezydent ostatnich czasów, nawet w świetle zimnowojennej retoryki Ronalda Reagana i jej podobieństwa do kazań o „ogniu i siarki”, Bush nosił wiarę na karku, często odnosząc się do Boga i spraw chrześcijańskich w swoich przemówieniach. Po atakach terrorystycznych z 11 września 2001 r. Bush wypowiedział „wojnę z terroryzmem” i wkrótce zidentyfikował „oś zła” (Iran, Irak i Korea Północna) jako państwa najbardziej winne sponsorowania działalności terrorystycznej. Obie kadencje jego prezydentury zostały określone w ramach tej inicjatywy. Podczas gdy polityka zagraniczna doprowadziła do wojny z Afganistanem i przedłużającej się wojny w Iraku, na politykę wewnętrzną wpłynęła amerykańska ustawa Patriot Act i utworzenie Departamentu Bezpieczeństwa Wewnętrznego. Biuro Wpływu Strategicznego zostało utworzone w tajemnicy w celu opracowania psychologicznych środków wspierania wojny z terroryzmem, zmieniając jego nazwę, gdy opinia publiczna dowiedziała się o jego istnieniu. Bush i jego administracja znajdują się pod stałą presją i krytyką. Ustawił się w pozycji następcy swojego ojca, obsadzając swój gabinet kilkoma osobami powiązanymi ze starszym Bushem i wielokrotnie nawiązując do próby zamachu w Iraku („próbowali zabić mojego tatę”) w ramach uzasadnienia wojny w Iraku. Jego wskaźnik poparcia spadł do najniższych aż o 28 procent w historii notowań aprobaty prezydenta, a kilka prominentnych ruchów wzywało do postawienia go w stan oskarżenia, zwykle w odpowiedzi na kontrowersje wokół inwigilacji prowadzonej przez Agencję Bezpieczeństwa Narodowego bez nakazu. Pojawiła się także jego powolna reakcja na awarię wałów przeciwpowodziowych w Nowym Orleanie po uderzeniu huraganu Katrina w 2005 r. pod ostrzałem, zwłaszcza biorąc pod uwagę jego wsparcie dla wyraźnie nieskutecznej Federalnej Agencji Zarządzania Kryzysowego (FEMA).

Boski Kalifat i Ummah

W czerwcu 632 roku z przyczyn naturalnych zmarł prorok Mahomet, założyciel i ostatni prorok islamu. Pozostawił po sobie rodzące się państwo islamskie na Półwyspie Arabskim. Chociaż niektóre źródła muzułmańskie podają, że istniały przecucia jego śmierci, zamieszanie i podziały wewnątrz społeczności muzułmańskiej, czyli Ummy, sugerują, że śmierć Mahometa była nieoczekiwana. Po śmierci Proroka panował ogólny konsensus co do tego, że skoro Mahomet nie pozostawił wyraźnych instrukcji dotyczących wyboru następcy, taki przywódca powinien zostać wybrany. Pomimo tego konsensusu nie wszystkie frakcje się zgodziły. Jedna z grup, później znana jako Partyzanci Alego lub Shiat Alego, twierdziła, że Ali ibn Abu Talib, kuzyn i zięć Mahometa, został wyznaczony na następcę proroka w miejscu zwanym Ghadir Khumm podczas jego ostatniej hadżdż Pielgrzymka. Czterech następców Mahometa jako przywódców Ummah – Abu Bakr al-Siddiq, Umar ibn al-Khattab, Uthman ibn al-Affan i Ali ibn Abu Talib – utworzyli to, co jest obecnie znane jako al-Rashidun, czyli „Właściwie Boskie Przewodnictwo” „Kalifat. Początkowo wielu wierzyło, że kalif był politycznym, ale nie religijnym następcą Mahometa. Jednakże inni uczeni argumentowali, że kalif, przynajmniej początkowo w okresie al-Rashidun i dynastii Umajjadów, sprawował zarówno władzę polityczną, jak i religijną, choć nie rościł sobie pretensji do mocy proroczej, ponieważ Mahomet uważano za „pieczęć” linii proroczej, która zaczęło się od Adama, pierwszego człowieka w tradycji islamskiej.

ABU BAKR AL-SIDDIQ

Umar ibn al-Khattab, Abu Ubayda ibn al-Jarrah i Abu Bakr al-Siddiq, trzech najbliżsi towarzysze i sojusznicy Mahometa, zdecydowali, że Abu Bakr powinien objąć stanowisko głowy Ummy. Jako członek wpływowego plemienia Kurajszytów, którego członkiem był także Mahomet, Abu Bakr wcześniej nawrócił się na islam i był ojcem Aiszy, jednej z żon proroka. W 622 roku, kiedy Mahomet został

zmuszony do opuszczenia swojego rodzinnego miasta Mekki i udania się do oazowego miasta Yathrib (później przemianowanego na Medynę) na północy, z powodu śmierci swojego wuja i rotectora Abu Taliba ibn Abd al-Muttaliba i gróźb ze strony politeistycznego miasta przywódców, Abu Bakr był jego zaufanym porucznikiem i towarzyszem podróży. Gdy wieść o śmierci Mahometa rozeszła się po Arabii, kilka plemion arabskich, które przysięgły wierność Mahometowi, odmówiło posłuszeństwa nowemu kalifowi Abu Bakra, który rządził z Medyny. Chociaż niektóre z tych plemion otwarcie odrzuciły islam, mimo że nawróciły się za życia Mahometa, inne zbuntowane plemiona sprzeciwiały się dalszemu podporządkowaniu politycznemu kalifatowi w Medynie. Abu Bakr szybko ruszył przeciwko rebeliantom, zatrzymując bunt siłą militarną w ramach tak zwanych wojen Ridda lub wojen apostazji. Walka z klanem Hanifa, dowodzonym przez jego przywódcę Musaylima, który twierdził, że jest proroczym następcą Mahometa, była najkrwawsza i ostatecznie zakończyła się w 633 roku klęską Hanify i śmiercią Musaylima w bitwie pod Akrabą. Większym rezultatem triumfu kalifatu al-Rashidun nad jego przeciwnikami była pierwsza większa ekspansja państwa islamskiego od śmierci Mahometa, kiedy muzułmanie sprawowali zdecydowaną kontrolę nad zdecydowaną większością Półwyspu Arabskiego. Po zwycięstwie w wojnach Ridda Abu Bakr skierował swoją uwagę na północ i wschód, kierując armie muzułmańskie do rozpoczęcia ruchu przeciwko Cesarstwu Bizantyjskiemu i jego arabskim sojusznikom w Palestynie i Syrii oraz posiadłościom ziemskim perskiego imperium Sasanidów w Mezopotamii. Pierwsze muzułmańskie wyprawy wojskowe na ziemie Bizancjum i Sasanidów miały miejsce za panowania Abu Bakra. Zanim mógł kontynuować ekspansję kalifatu, Abu Bakr zmarł ze starości w sierpniu 634 r., po mianowaniu Umara na swojego następcę.

UMAR IBN AL-KHATTAB

Umar ibn al-Khattab, jeden z największych krytyków i prześladowców Mahometa przed przejściem na islam, nadzorował pierwszą wielką ekspansję kalifatu. To właśnie za jego panowania jako kalifa polityczna i religijna władza islamu skokowo rozprzestrzeniła się poza jego arabską ojczyznę. W dość krótkim odstępie czasu Cesarstwo Bizantyjskie zostało wypędzone z Syrii, Palestyny, Egiptu i części południowej Azji Mniejszej, podczas gdy Imperium Sasanidów zostało wyparte z Mezopotamii przez armie muzułmańskie. Po wkroczeniu do Iranu i zmuszeniu rządu Sasanidów do ucieczki dalej na wschód, muzułmanie założyli nowe osady w Kufah i Basrze na terenie dzisiejszego Iraku, które miały pełnić funkcję garnizonów chroniących nowe podboje kalifatu. Pod Umarem, administracja kalifatu zaczęła się rozwijać, a jego żołnierze płacili różne stawki w zależności od długości i charakteru służby, a lokalna, podporządkowana ludność niemuzułmańska była zobowiązana do płacenia podatków, podczas gdy muzułmanie byli zobowiązani do płacenia podatków religijnych. W 644 r. Umar został śmiertelnie ranny przez Abu Lululaha, perskiego niewolnika, gdy prowadził wspólne modlitwy w Medynie, z powodów osobistych, a nie politycznych.

UTHMAN IBN AL-AFFAN

Przed śmiercią Umar powołał sześciuosobową radę Towarzyszy Mahometa, składającą się z wszystkich członków plemienia Kurajczytów, w celu wybrania następnego kalifa. Alimu zaproponowano to stanowisko, jeśli zgodzi się przestrzegać edyktów swoich dwóch poprzedników. Po odmowie Alego rada wybrała na nowego kalifa Osmana ibn al-Affana, wcześniej nawróconego na islam i członka potężnego klanu Umajjadów. Za jego panowania wzmocniono władzę rządu centralnego w Medynie i zwołano konferencję uczonych w celu skodyfikowania oficjalnej wersji Koranu, układając rozdziały w kolejności, w jakiej występują dzisiaj. Za panowania Uthmana kalifat nadal się rozwijał, a armie muzułmańskie posuwały się dalej na wschód, do Iranu Sasanidów. Dzięki traktatom i podbojom militarnym muzułmanie przejęli kontrolę nad ośrodkami miejskimi regionu, chociaż w górach i na obszarach wiejskich nadal istniały tradycyjne społeczeństwa, a ludy niemuzułmańskie, takie jak Turcy z Azji Środkowej, były podatne na sporadyczne bunty. Imperium Sasanidów, które sprawowało władzę

od 224 r., nie było w stanie utrzymać scentralizowanej kontroli i do 651 r. upadło. W szczególności trzy regiony sprzeciwiały się panowaniu Osmana: Medina, gdzie Kurajscy niebędący Umajjadami byli przerażeni faworyzowaniem kalifa; oraz Kufa i Egipt, gdzie kalif próbował cofnąć wieloletnie przywileje i zwiększyć podatki. W 656 r. sprzeciw wobec kalifa osiągnął punkt kulminacyjny, gdy kilkuset muzułmańskich żołnierzy stacjonujących w Egipcie wróciło do Medyny, aby zaprotestować przeciwko polityce Uthmana. Namówił ich, aby wrócili do Egiptu, ale wysłał do namiestnika tego regionu rozkaz, w którym nakazał mu ukarać żołnierzy. Wiadomość kalifa została przechwycona, a żołnierze wrócili, wściekli i zamordowali Uthmana, gdy ten czytał Koran. Nepotyzm Uthmana doprowadził do jego upadku i dalszych podziałów w muzułmańskiej Ummah.

ALI IBN ABI TALIB

Po zabójstwie Uthmana Ali został czwartym kalifem al-Rashidun. Choć nie spotkał się z otwartym sprzeciwem wobec jego wstąpienia na tron kalifa, sprzeciw wobec jego rządów wkrótce zebrał się wokół wdowy po Proroku Aiszy i dwóch Towarzyszy Mahometa, al-Zubayra ibn al-Awwama i Talha ibn Ubayda Allaha, którzy sprzeciwili się bliskiemu sojuszowi Alego z prominentnymi frakcjami konwertytów muzułmańskich. Obawiając się, że wpływy Kurajczyków zostaną przyćmione, Aisza, al-Zubayr i Talha poprowadzili bunt przeciwko Alemu. W grudniu 656 roku w bitwie na wielbłądzie pod Basrą w Iraku siły Alego pokonały rebelię, zabijając al-Zubayra i Talhę. Aiszę odesłano do Medyny, gdzie umieszczono ją w areszcie domowym. Główne bazy wsparcia Alego znajdowały się w Iraku; jednak w Syrii Ali spotkał się z otwartym sprzeciwem ze strony gubernatora tej prowincji Muawiya, umajjadzkiego krewnego Osmana, który skrytykował kalifa za odmowę ukarania zabójców Osmana. Muawiya dowodził potężną siłą militarną i w roku 657 armie Muawiya i Alego spotkały się pod Siffi n. W końcu doszło do walki na pełną skalę, ale wkrótce została ona zakończona, gdy żołnierze Muawiya podnieśli strony Koranu i wezwali do pokojowego rozwiązania. Ali, ku konsternacji niektórych swoich co bardziej gorliwych zwolenników, zgodził się na rozstrzygnięcie sporu z Muawiya. Ostatecznie Muawiya pozostał gubernatorem Syrii, a Ali został wykluczony z roli kalifa, chociaż jego pozycja została poważnie osłabiona. Grupa zelotów, Kharijites, wcześniej zagorzałych zwolenników Alego, twierdziła, że zgadzając się na arbitraż, Ali obszedł wolę Boga. Chociaż później pokonał większość sił zbrojnych Kharijytów, Alemu nie udało się stłumić ich buntu. Próby zabójstwa Kharijite przeciwko Muawiya i innym wyższym rangą przywódcom Umajjadów nie powiodły się, ale w 661 roku Ali został śmiertelnie ranny przez Kharijite Abdur-Rahman ibn Muljam, prowadząc modlitwy przed świtem w centralnym meczecie w Kufah. Wraz z jego zabójstwem kalifat al-Rashidun dobiegł końca, a na jego miejscu powstała Muawiya i syryjska dynastia Umajjadów. Umajjadzi kontynuowali ekspansję państwa islamskiego, dopóki dynastia Abbasydów nie obaliła ich w gwałtownej rewolucji w 750 r.